

Koinoonia en gemeenschap van zaken bij de Grieken in den klassieken tijd

<https://hdl.handle.net/1874/323224>

A. 94 192, 1937.

W. 57

P. J. T. ÉNDENBURG

KCINOONIA

EN GEMEENSCHAP VAN ZAKEN

BIJ DE GRIEKEN

IN DEN KLASSIEKEN TIJD

KOINOONIA

EN GEMEENSCHAP VAN ZAKEN BIJ DE
GRIEKEN IN DEN KLASSIEKEN TIJD

PROSTROMIET

KOINOONIA
EN GEMEENSCHAP VAN ZAKEN BIJ DE
GRIEKEN IN DEN KLASSIEKEN TIJD

July 192, 1937

KOINOONIA

EN GEMEENSCHAP VAN ZAKEN BIJ DE GRIEKEN IN DEN KLASSIEKEN TIJD

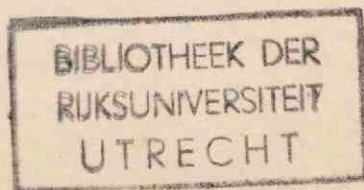
PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR
IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE
RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT OP GEZAG VAN
DEN RECTOR MAGNIFICUS, DR. W. E. RINGER,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEES-
KUNDE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAAT DER
UNIVERSITEIT TE VERDEDIGEN TEGEN DE BE-
DENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE OP WOENSDAG 7 JULI 1937,
DES NAMIDDAGS TE 3 UUR

DOOR

PIETER JOHANNES TEUNUS ENDENBURG
GEBOREN TE GOUDA

AMSTERDAM — H. J. PARIS — MCMXXXVII

KOINOONIA

EN GEMEENSCHAP VAN ZAKEN BIJ DE
GRIEKEN IN DEN KLASIEKEN TIJD

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR
IN DE LETTEREN EN WISSENSCHAPPEN
BESLISSENDHEDEN EN RECHT EN GEDRAG VAN
DEN RECTOR MAGISTRUS DR. W. K. RINDIA
HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEES-
KUNDE VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER
UNIVERSITEIT TE VERDIENEN TOEGE DE DO-
CTORAAT VAN DE LETTEREN

PIETRO JOHANNES FERDINANDUS BARNHART
GEGEVEN TE GORIN

AMSTERDAM — H. J. PAULUS — MONNINKVLIJ

AAN MIJN VROUW

PROMOTOR: PROF. DR. H. BOLKESTEIN

INHOUD

	Bladz.
INLEIDING.	xi
EERSTE HOOFDSTUK	
Omschrijving van het onderwerp; bestaande meeningen over de Oud-Grieksche zakengemeenschap	1
TWEEDE HOOFDSTUK	
Κοινωνία en stamverwante woorden	24
I. Κοινωνός en adjectiva	26
II. Κοινωνεῖν en verba composita.	62
III. Κοινωνία en substantiva	105
DERDE HOOFDSTUK	
De Oud-Grieksche zakengemeenschap	160
CONCLUSIES	200
ZUSAMMENFASSUNG	201
INDICES LOCORUM	209

INLEIDING

De oorspronkelijke opzet van dit proefschrift was slecht na te gaan, in welken vorm of vormen de Grieksche maatschappij van den klassieken tijd de gemeenschap van zaken gekend heeft. Bij dit onderzoek bleek al spoedig, dat er vele ongegronde meeningen over dit onderwerp bestonden, die voortsproten uit onjuiste vertaling van de termen $\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\acute{\omicron}\varsigma$, $\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\epsilon\acute{\iota}\nu$ en $\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\acute{\iota}\alpha$; deze beschouwingen konden ontstaan, doordat men het gebruik van deze woorden niet voldoende had onderzocht. Zoo bleek het noodig op zooveel mogelijk plaatsen de juiste beteekenis van $\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\acute{\omicron}\varsigma$ en afleidingen vast te stellen.

Voor dit woordonderzoek had ik mij voorgenomen plaatsen uit de geheele Grieksche overlevering bijeen te brengen. Toen echter het materiaal een omvang kreeg die het bestek van een dissertatie verre te buiten ging, werd beperking noodzakelijk. Omdat de meeste gegevens voor de kennis der Grieksche gemeenschap van zaken uit de periode die voorafgaat aan het Hellenisme afkomstig zijn, werd ook het woordonderzoek in tijd niet verder dan tot en met Aristoteles uitgestrekt en lokaal niet verder dan tot de eigenlijke Grieksche wereld. Bronnen na dezen auteur en buiten het eigenlijke Griekenland (b.v. Egyptische papyri) werden niet behandeld. Soms echter oordeelde ik het wenschelijk latere plaatsen ter sprake te brengen; ik deed dit: a. bij van $\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\acute{\omicron}\varsigma$ afgeleide woorden die zelden voorkomen (bv. $\epsilon\upsilon\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\acute{\omicron}\nu\eta\tau\omicron\varsigma$, $\delta\upsilon\sigma\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\acute{\omicron}\nu\eta\tau\omicron\varsigma$, $\kappa\alpha\tau\alpha\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\epsilon\acute{\iota}\nu$, $\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\eta\mu\alpha$ enz.): de vertalingen der enkele klassieke voorbeelden vonden zoo steun in postklassieke; en b. bij aanvullende beteekenissen van $\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\acute{\omicron}\varsigma$, $\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\acute{\omicron}\nu\eta\tau\omicron\varsigma$, $\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\epsilon\acute{\iota}\nu$ en $\kappa\omicron\iota\omega\omega\nu\acute{\iota}\alpha$: aldus werd een meer systematisch geheel verkregen.

Onvermijdelijk was, dat het semantische gedeelte van deze studie het omvangrijkste werd. Voor het gestelde doel was zoo volledig mogelijke documenteering noodig. Als tweede verontschuldiging moge misschien gelden, dat er zoo ook gegevens verzameld zijn voor anderen dan voor de onderzoekers der antieke economische historie alleen:

zonder dat dit onderzoek de pretentie heeft een bijdrage te zijn tot de lexicographie of tot de kennis van den godsdienst en de ethiek der Grieken, vinden toch beoefenaars van deze wetenschappen hierin wellicht iets van hun gading.

In het „Eerste hoofdstuk” vindt men, naast een omschrijving van het onderwerp, de bestaande meeningen over de Oud-Grieksche zaken-gemeenschap bijeengezet; het „Tweede hoofdstuk” behelst het woord-onderzoek van κοινωvία en stamverwante woorden en het „Derde hoofdstuk” de behandeling der gemeenschap van zaken.

Toegevoegd is een korte samenvatting in het Duitsch. Voor het tweede gedeelte van het „Eerste hoofdstuk”, dat in hoofdzaak een bibliographie bevat, is dit natuurlijk nagelaten.

De „Index locorum” op het „Tweede hoofdstuk” is zoo ingedeeld, dat de plaatsen gerangschikt zijn naar de behandelde woorden: dit leek mij om praktische redenen het wenschelijkst. Ik vond het onnoodig op het „Eerste hoofdstuk” een „Index locorum” te maken: de daargenoemde plaatsen worden in het „Derde hoofdstuk” besproken, dat wel een „Index” heeft.

EERSTE HOOFDSTUK

OMSCHRIJVING VAN HET ONDERWERP; BESTAANDE MEENINGEN OVER DE OUD-GRIEK- SCHE ZAKENGEMEENSCHAP

Voor een omschrijving van „gemeenschap van zaken” kan men uitgaan van een moderne indeeling van vereenigingen. Het Nederlandsche Burgerlijk Wetboek onderscheidt twee soorten van vereenigingen, te weten de burgerlijke maatschap en het zedelijk lichaam.

De maatschap wordt in art. 1655 gedefinieerd, dat aldus luidt: „Maatschap is eene overeenkomst, waarbij twee of meerdere personen zich verbinden om iets in gemeenschap te brengen, met het oogmerk om het daaruit ontstaande voordeel met elkander te deelen”.

Over zedelijke lichamen spreekt art. 1690 in deze bewoordingen: „Behalve de eigenlijke maatschap, erkent de wet ook vereenigingen van personen als zedelijke lichamen, hetzij dezelve op openbaar gezag als zoodanig zijn ingesteld of erkend, hetzij zij als geoorloofd zijn toegelaten, of alleen tot een bepaald oogmerk, niet strijdig met de wetten of met de goede zeden, zijn zamengesteld”.

Bezien wij deze artikelen nader. Scherp is het verschil der beide soorten van vereenigingen in het licht gesteld door Mr. J. P. H. S u y l i n g in zijn „commentaar”¹ op het B. W., die, na opgemerkt te hebben, dat „het meest principieele onderscheid het doel raakt”, het volgende schrijft: „De naaml. vennootschap is de vereeniging-rechts-persoon, waarvan zij zich moeten bedienen, die met o n d e r n e m i n g e n v a n k o o p h a n d e l winst willen behalen. Het zedelijk lichaam kan men gebruiken ter bereiking van elk geoorloofd, althans ter bereiking van elk geoorloofd ideëel doel. De Kroon is namelijk geneigd de artt. 1 tot 3 der wet van 1855 tamelijk streng uit te leggen. Door a a n e n k e l op winstbejag gerichte vereenigingen, die zich onder

¹ Inleiding tot het Burgerlijk Recht, 1e stuk, 1e gedeelte, 2e druk, Haarlem 1927, p. 162, § 132: Naamlooze vennootschap tegenover zed. lichaam: doel.

de wet van 1855 willen stellen, hare goedkeuring te onthouden, belet zij deze in den vorm van zedelijke lichamen op te richten”.

In de praktijk heeft dus het zedelijk lichaam een beperktere beteekenis gekregen dan het aanvankelijk had. „In den regel”, zegt Mr. T. M. C. Asser¹, „worden zij (= de zedelijke lichamen) aangegaan niet ter bevordering van de stoffelijke belangen van de leden, hoewel dit niet is verboden, maar ter behartiging van eenig godsdienstig, liefdadig of maatschappelijk doel. Men denke aan vereenigingen tot het oprichten van scholen, ziekenhuizen of andere instellingen, van allerlei aard en in allerlei vorm”.

Ook buiten ons vaderland kent men de onderscheiding van vereenigingen met commercieele en met niet-commercieele doelstelling.

Zoo is geciteerd art. 1655 B.W. een letterlijke vertaling van art. 1832 van de Fransche code civil, dat aldus luidt: „La société est un contrat par lequel deux ou plusieurs personnes conviennent de mettre quelque chose en commun, dans la vue de partager le bénéfice qui pourra en résulter”. En met het Nederlandsche „zedelijk lichaam” kan de Fransche „association” vergeleken worden, waarover art. 1 der „Loi du 1er juillet 1901” deze woorden bevat: „L’association est la convention par laquelle deux ou plusieurs personnes mettent en commun d’une façon permanente leurs connaissances ou leur activité dans un but autre que de partager des bénéfices”.

Dezelfde onderscheiding maakt het Duitsche „Bürgerliches Gesetzbuch”. In § 22 staat: „Ein Verein, dessen Zweck auf einen wirtschaftlichen Geschäftsbetrieb gerichtet ist, erlangt in Ermangelung besonderer rechtsgesetzlicher Vorschriften Rechtsfähigkeit durch staatliche Verleihung”. De niet-commercieele vereeniging wordt in § 21 genoemd: „Ein Verein, dessen Zweck nicht auf einen wirtschaftlichen Geschäftsbetrieb gerichtet ist, erlangt Rechtsfähigkeit durch Eintragung in das Vereinsregister des zuständigen Amtsgerichts”².

In dit geschrift nu wordt verstaan onder „gemeenschap van zaken” een vereeniging van twee of meer personen voor een commercieel doel.

Er zij op gewezen, dat niet elke vereeniging met een economisch

¹ Schets van het Nederlandsche handelsrecht, dertiende, herziene druk door Mr. W. L. P. A. Molengraaff, Haarlem 1917, p. 38.

² O. Gierke, Deutsches Privatrecht I, Leipzig 1895, onderscheidt in § 76: „Wirtschaftsgenossenschaften und Vereine für ideale Zwecke”.

doel een „gemeenschap van zaken” is. Zoo blijven hier buiten beschouwing de vereenigingen van vakgenooten. De vakgenootenvereenigingen die de Grieksche Oudheid gekend heeft waren voornamelijk gezelligheidsvereenigingen. Zij waren geen vakvereenigingen in den modernen zin: „de vakvereeniging of vakorganisatie (trades-union, Gewerkschaft, syndicat professionnel) immers dient in hoofdzaak tot versterking van de positie van den individueel economisch-zwakken arbeider in den belangenstrijd met zijn patroon”, zooals Mr. A. N. Molenaar definieert¹. Zulke vereenigingen nu hebben in de Grieksche maatschappij niet bestaan². Sociale maatregelen ten bate van de economisch-zwakken zijn niet nagestreefd of uitgelokt door vakvereenigingen. Op welke wijze de sociale opstandigheid zich openbaard heeft, kan men uitvoerig lezen in: H. Bolkestein, Sociale politiek en sociale opstandigheid in de Oudheid (vóór het begin van onze jaartelling), Amsterdam 1934, hoofdstuk II, Griekenland.

Maar al had Griekenland in de periode, waar wij over spreken, wel vakorganisaties gekend, dan zouden zij nog niet hier behandeld worden. Hun doel is immers niet uitsluitend economisch, zooals blijkt uit de omschrijving van hun doelstelling. Men zie bv. hoe de statuten van de Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders het doel aangeven: „De vereeniging stelt zich ten doel om door krachtige organisatie, de stoffelijke en zedelijke belangen der leden te behartigen en hunne bestaansvoorwaarden zoo gunstig mogelijk te maken” en hoe de Nederl. R. K. Bond van Handels-, Kantoor- en Winkelbedienden St. Franciscus van Assisië zijn doel omschrijft: „De Bond heeft ten doel den toestand der handels-, kantoor- en winkelbedienden, zoowel geestelijke als in stoffelijke beteekenis, te verbeteren en te verheffen, overeenkomstig de beginselen en wetten van ons R. K. geloof”³.

De antieke vereenigingen van vakgenooten zijn evenmin „gilden”

¹ Winkler-Prins, Algemeene Encyclopaedie, 5e druk, 2e deel, 1933, s.v. Arbeidersvereenigingen.

² Friedrich Oertel schrijft in den „Anhang”, dien hij toevoegde aan de „Dritte Auflage” van „R. von Pöhlmann, Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt”, München 1925, S. 564: „Arbeiterverbände gibt es nicht, wie ja auch die Organisation der Berufsstände auf wirtschaftlicher statt kameradschaftlich-religiöser Grundlage ein jüngerer Erzeugnis ist (seit dem 2. vorchristlichen Jahrhundert) . . .”

³ Geciteerd door Mr. M. G. Levenbach, De vakvereenigingen in het Nederlandsche Recht, Leiden 1929, p. 32.

geweest. Onder „gilden” toch heeft men te verstaan die Middeleeuwsche instituten, die de vakkundigheid van ambachtslieden controleerden, de productie, den in- en uitvoer in verschillende staten regelden en over allerlei dwangmiddelen de beschikking hadden¹. Met instemming worden dan ook geciteerd B. Büchschütz, die reeds in 1869 in zijn veel aangehaald werk „Besitz und Erwerb im griechischen Alterthume” opmerkte (p. 331 sq.): „Auch Innungen und Zünfte lassen sich . . . im eigentlichen Griechenland überhaupt nicht nachweisen . . . , obgleich sich aus gemeinschaftlich gefeierten Festen . . . vielleicht auf gewisse Verbindungen der Mitglieder desselben Handwerkes schliessen lässt, die aber gewiss in keiner Weise „auf irgend welchen Zwang im Gewerbebetriebe abzielten und weder mit den römischen noch mit den mittelalterlichen Zünften² zu vergleichen sind”, en Alfred Zimmermann, die in zijn zeer mooie boek „The Greek Commonwealth. Politics and Economics in Fifth-Century Athens”, 4. ed., Oxford 1924, in een noot op p. 270 schrijft: „We must beware of calling these associations „gilds”, in the mediaeval sense of the word: they exercised no control over their members or would-be members; everyone at Athens was free to exercise any craft or calling that he chose. This explains why slaves found it so easy to develop their gifts”.

Vele geleerden hebben het woord „gilde” in de afgesleten beteekenis van „vereniging van vakgenooten” gebezigd. Hierdoor is veel misverstand ontstaan.

Zoo komt „gilde” voortdurend in on-eigenlijken zin voor bij de schrijvers der standaardwerken over het Grieksche „Vereinswesen”, Erich Ziebarth³ en Franz Poland⁴.

¹ Max Weber, Wirtschaftsgeschichte, 1923 (Aus den nachgelassenen Vorlesungen hrsg. von S. Hellmann und Dr. M. Palyi), p. 127: „Zunft ist eine nach der Art der Berufsarbeit spezialisierte Vereinigung von Handwerkern. Sie funktioniert, indem sie zwei Dinge in Anspruch nimmt, Regelung der Arbeit nach innen und Monopolisierung nach ausen”.

² Men kan vgl. A. Stöckle, Spätromische und byzantinische Zünfte, Klio, 9. Beiheft, Leipzig 1911 en M. San Nicolò, Ägyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer, I, München 1913, die op p. 67 van de „Gewerbeinnungen” zegt: „sie nehmen den öffentlich-rechtlichen Charakter von Zwangsassoziationen an”.

³ „Das griechische Vereinswesen”, gekrönte Preisschrift der fürstlich Jablonowskischen Gesellschaft zu Leipzig, 1896.

⁴ „Geschichte des griechischen Vereinswesens”, gekrönte Preisschrift der fürstlich Jablonowskischen Gesellschaft zu Leipzig, 1909.

In het boek van Ziebarth vindt men een heele „Abschnitt” (p. 26—38) die den naam draagt van „Handelsgilden”. Maar van „Zwang im Gewerbebetriebe” blijkt niets. Uit het verband kan men zien, dat Ziebarth onder „Handelsgilde” niets anders verstaat dan „kooplieden-vereening”, wier doel, voor zoover wij weten, niets anders was dan het organiseren van offerfeesten en het bouwen van een tempel voor deze of gene godheid.

Ook Poland hecht deze beteekenis aan „gilde”, wanneer hij op p. 107 zegt: „Der dritte Typus sind die im eigentlichen Sinne professionellen Kollegien oder Gilden, deren Zweck vor allem eben auch professioneller Art ist”. Von „Zunftzwang” echter is niets bekend. Ook weet men niet, op welke wijze de „vereeningen van vakgenooten” de belangen der leden verdedigden.

Het eenige zekere wat men wèl weet is, dat deze vereeningen een religieus doel hadden. Illustreeren wij dit door een voorbeeld. In een inscriptie uit 418/7 v. Chr. (I.G. I²) 128,3 = C.I.A. I 68) leest men: „De ναύκληροι dragen bij een ieder een drachme van zijn schip, opdat het heiligdom voor den god behouden blijve”. Uit deze woorden heeft men een „Handelsgilde” gehaald. Deze wijze van doen is zeer aanvechtbaar. Vooreerst is niet elke pluralis een „Genossenschaft”. Curt Wachsmuth's¹ redeneering betreffende deze inscriptie: „.... wegen des Ausdrucks οἱ ναύκληροι musz doch wohl an eine Genossenschaft gedacht werden” is dan ook ten eenenmale onjuist. Dezelfde onjuiste conclusie trekt Ziebarth²: „.... die regelmässige Zahlung der Abgabe jedes Naukleros für sein Schiff zugunsten eines Tempels ist kaum denkbar ohne eine Organisation der Naukleroi, welche sich zu dieser Beisteuer zum Tempelbau verpflichtet hat”. Zeer terecht hebben Henri Francotte en Franz Poland tegen deze foutieve methode protest aangeteekend. Francotte³ zegt: „il se peut qu'ils (= ces documents) concernent les marchands et armateurs en général, en tant qu'ils exercent leur profession (groupe-ment professionnel) et non en tant qu'ils forment une union de métier

¹ Die Stadt Athen, II. I, 1890, p. 153 A. 1.

² Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im alten Griechenland, Hamburg 1929, p. 91, waar de „Abschnitt” „Handelsgilden” uit „Das griechische Vereinswesen” „eine teilweise Neubearbeitung” gekregen heeft.

³ L'industrie dans la Grèce ancienne, Bibliothèque de la faculté de philos. et lettres de l'univ. de Liège, II, 1901, p. 207.

(corporation)" en Poland¹: „... es liegt eine grözere Wahrscheinlichkeit für ein Kolleg nur dann vor, wenn auch ... eine wirkliche Vereinsbezeichnung gebraucht wird". Het gemeenschappelijk doel moet aanwezig zijn, anders vormt de groep geen „Verein". Dit heeft Wachsmuth in dit geval en Ziebarth in dit en vele andere gevallen uit het oog verloren. Overigens heeft de gerechtvaardigde kritiek van Francotte en Poland niet veel indruk op Ziebarth gemaakt².

Maar zelfs als men aanneemt, dat men in gevallen als de onderhavige te doen heeft met organisaties, dan is nog de conclusie niet gewettigd, dat de betrokken vereenigingen „Handelsgilden" zijn, wanneer men althans hieronder verstaat „vereenigingen met een commercieel doel". Bedoelt men met „Handelsgilden" alleen maar „vereenigingen van kooplieden" zonder op de doelstelling te letten, dan kan men in het bestaan van zulke „Handelsgilden" geen gegevens vinden voor de economische structuur van den Griekschen handel. Het komt mij voor, dat Ziebarth de wetenschappelijke onderscheiding van „Wirtschaftsgenossenschaften" en „Vereine für ideale Zwecke" uit het oog heeft verloren. Keeren wij ter verduidelijking van deze meening nog even terug naar het voorbeeld van p. 5. De zeelieden zullen ieder een drachme offeren voor den tempel van waarschijnlijk een zeegodheid; als zeelieden vereeren zij in het bijzonder de goden der zee; van hen hangt hun behoud af. Hun vereeniging kan een zuiver religieus doel hebben, kan een „Kultverein" zijn. Het is natuurlijk heel goed mogelijk, dat een religieuze gemeenschap tevens economische belangen heeft (ook tegenwoordig kan een kerkelijke gemeente bv. landerijen bezitten), maar dan moet dit uit de gegevens blijken. Blijkt hiervan niets, dan is men niet gerechtigd in een groep schippers of kooplieden, die een geldelijke bijdrage brengen voor den bouw van een tempel, een economische organisatie te zien³.

¹ Geschichte des griechischen Vereinswesens, Leipzig 1909, p. 112.

² Bij de „Lex sacra Coorum de sacrificiis a vectigalium redemptoribus faciendis, saec. I", opgenomen in W. Dittenberger, Sylloge inscriptionum Graecarum, Editio tertia, no. 1000, schrijft Ziebarth in een noot: „non singulis νεωλκοῖς ... pretium victimarum a quaestoribus datum esse, sed collegiis eorum apparet, de quibus dixi Griech. Vereinswesen 99, frustra obloquente post Francottium Polandio Gesch. d. griech. Vereinswes. 124".

³ Zelfs de jurist L. Goldschmidt vervalt in dezelfde fout als Ziebarth. In zijn „Handbuch des Handelsrechts. Dritte völlig umgearbeitete Auflage. Erster Band: Geschichtlich-literarische Einleitung und die Grundlehren, 1891" schrijft

Het bestaan van handesgilden kan dus voor den klassieken tijd niet bewezen worden¹. De gegevens die ons ten dienste staan voor de vakgenootenvereeningen maken het niet waarschijnlijk, dat zij „gemeenschappen van zaken” waren². In dit proefschrift wordt dus verder over hen gezwezen.

„Gemeenschap van zaken” is, zooals al gezegd is (p. 2), een aansluiting van twee of meer personen voor een commercieel doel.

Het woord „vereening” is hier gebruikt als nomen actionis van het werkwoord „vereeningen”. Het is gelijkwaardig aan „Vereiningung” en aan „société”³, niet aan „Verein” en niet aan „association”⁴. De tijdsduur van een „vereening” is willekeurig, kan lang of kort zijn; die van „Verein” en „association” is lang. Ziebarth heeft alleen „Vereine” behandeld, nl. „freiwillige Personenvereinigungen zur Erfüllung bleibender (spatieering van mij) Zwecke” (o.c. p. 2). Uitdrukkelijk zegt hij (p. 3), dat hij buiten beschouwing liet „alle die vorübergehenden Personenvereinigungen die man unter dem Namen Societätsverhältnisse zusammenfassen kann”. In dit geschrift zullen de „Societätsverhältnisse” wel ter sprake komen. Het is niet duidelijk,

hij op p. 53: „Bei den Hellenen . . . gab es einen zünftig geschlossenen Handelsstand”. Ter staving van deze opvatting verwijst hij aldus naar literatuur: „Über die Kultverbindungen (spatieering van mij): Movers . . ., insbes. Foucart Des associations religieuses . . . (dus niet-economische gegevens); Lüders, Die dionysischen Künstler (de Grieksche tooneelspelers behoorden toch niet tot den „Handelsstand”)”. Ook de andere literatuur, die in deze noot vermeld wordt, handelt niet over den „Handelsstand”. Dus ook Goldschmidt wil het bestaan van „Handesgilden” bewijzen door het bestaan van religieuse genootschappen en tooneelspelersvereeningen.

¹ Wilamowitz, Staat und Gesellschaft der Griechen, 2e Aufl., Leipzig 1923, p. 53: „Einzelne Gewerbe haben ihre bestimmten himmlischen Beschützer, wie die athenischen Töpfer den Hephaistos, und sie wohnen zusammen um seinen Tempel; aber dasz sie eine Gilde bildeten, ist unbeweisbar”.

² Poland's woorden uit de § „Berufsvereine” (p. 116) van zijn reeds meermalen genoemd werk kan ik volkomen onderschrijven: „es hat sich bei den wirklichen Vereinen mehr um religiöse Kultvereine gehandelt und es ist schwerlich zur Bildung eigentlich kommerzieller Gilden gekommen, die, wie Ziebarth annimmt, mit bedeutenden Kapitalien an gemeinschaftlichen Unternehmungen sich beteiligten, überhaupt eigentlich kommerzielle Zwecke im Auge hatten”.

³ H. Francotte o.c. II, p. 200: „La société peut être formée dans des conditions diverses: elle sera permanente ou momentanée”.

⁴ De op p. 2 geciteerde „Loi du 1er juillet 1901” spreekt van „une façon permanente”.

waar Ziebarth de grens trekt tusschen „Vereine” en „Societätsverhältnisse”, tusschen „bleibend” en „vorübergehend”. Blijken zal dat die grens bij de κοινωνία niet te trekken is. Daarover reeds een enkele opmerking.

Ziebarth spreekt in zijn hoofdstuk „Personalgenossenschaften” (p. 13) over een opstel van den Franschen jurist Exupère Caillemet, *Le contrat de société à Athènes* (Études sur les antiquités juridiques à Athènes X, 1872). Caillemet heeft geen onderscheid gemaakt tusschen „Gesellschaftsvertrag auf Zeit und Genossenschaft zur Erfüllung bleibender Zwecke”. Ziebarth noemt dit een „Fehler... welcher in der französischen Sprache wegen der doppelten Bedeutung des terminus „société” erklärlich ist”. Caillemet deelt deze „fout” „mit allen Darstellungen der griechischen Rechtsaltertümer, wohl aus dem Grunde, weil in dem altattischen Vereinsgesetz (overgeleverd bij Gaius, Dig. 47, 22, 4) diese so verschiedenen Dinge ausdrücklich nebeneinander gestellt werden”. Dus het Grieksch zelf heeft die „fout”. Ziebarth erkent dit op p. 12: „Auch ist der Unterschied zwischen Societas und Verein... im griechischen Recht durchaus noch nicht klar empfunden”. Men moet hier niet van een fout spreken, maar van een primitieven toestand, waarin nog geen differentiatie is ingetreden.

Onder „gemeenschappen van zaken” vallen natuurlijk niet de publiek-rechtelijke organisaties als πόλις, φυλή, φρατρία, δῆμος, die toch van politieken en niet van commercieelen aard zijn.

Voor zoover mij bekend, is over dit onderwerp nog geen samenvattende studie verschenen. De gegevens die op de Oud-Grieksche zakengemeenschap betrekking hebben zijn nog niet bijeengezet en besproken. Wel kan men hier en daar als het ware fragmenten van het geheele onderwerp aantreffen. Het lijkt nu niet ondienstig de resultaten van de voornaamste studies op dit gebied te vermelden. Duidelijk zal dan blijken, dat de meest uiteenloopende meeningen over de „gemeenschap van zaken bij de Grieken in den klassieken tijd” zijn uitgesproken. Achtereenvolgens zullen aanhalingen worden gedaan uit oudere studies omtrent de zakengemeenschap in:

1. handel en scheepvaart;
2. het bedrijf der τροpezῖται;
3. het mijnbedrijf;
4. de belastingpacht.

1. Gemeenschap van zaken in handel en scheepvaart.

De meeste moderne auteurs over het onderhavige onderwerp erkennen, dat in den klassiek-Griekschen tijd de „societas” (ongeveer gelijk te stellen aan „de handeling voor gemeene rekening” zie p. 162) een veel voorkomende vorm van gemeenschap van zaken in handel en scheepvaart is geweest. Er heerscht echter geen eenstemmigheid in de beantwoording van de vraag, of er toen al dan niet handelsverenigingen van meer duurzamen aard hebben bestaan.

Erich Ziebarth verdedigt in zijn reeds herhaaldelijk geciteerd werk over „Das griechische Vereinswesen” de stelling, dat er vóór het Hellenisme „Handels-gilden” in Griekenland waren. In het latere werk „Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im alten Griechenland, Hamburg 1929”, komt hij op deze quaestie terug; op p. 91 concludeert hij: „So ist es zum mindesten höchst wahrscheinlich, dass die attischen Naukleroi zur Erledigung gemeinsamer Pflichten und zur Geltendmachung gemeinsamer Rechte bereits früh einen Berufsverband gebildet haben. Eine solche attische Handelskompanie ist bereits im Solonischen Vereinsgesetz neben den Seeräuberngenossenschaften erwähnt”.

Wilamowitz¹ neemt eveneens het bestaan van handelscorporaties in dezen tijd aan: „die ναύκληροι sind die einzige corporation, welche im staatlichen leben sehr bedeutend eingreift, wenn auch wir von dieser dem staate nicht unterstehenden aber nahe stehenden handelscompagnie nur wenig erfahren”.

Fritz Gerlich² zegt naar aanleiding van Aristoteles' indeeling der κ-ίαι (Eth. Nic. VIII. 1160a 14 sqq.): „Zu ersteren (= Vereinigungen die dem gemeinsamen Nutzen dienten) gehörten vor allem die Handelsgesellschaften. Sie begegnen uns in den Quellen wiederholt. Sie besaßen sowohl die Form der offenen Handelsgesellschaften, dass heisst alle Gesellschafter arbeiten im Geschäft mit, als auch die der stillen Teilhaberschaft, bei der ein Auszenstehender eine Kapitaleinlage (ἀφορμῶν) machte. Diese Gesellschafter fanden sich aber keineswegs nur zu einmaligen Zwecken, sondern vielfach auch zu dauernder Gemeinschaft zusammen . . .”.

J. H. Lipsius³ „ . . . in den Reden über Handelsklagen be-

¹ Antigonos von Karystos, Berlin 1881, p. 278, n. 10.

² Geschichte und Theorie des Kapitalismus, 1913, p. 171.

³ Das attische Recht und Rechtsverfahren, II. Bd., II. Hälfte, 1912, p. 769.

gegenen mehrfache Beispiele von Gesellschaftern (κοινωνοί), die nicht bloß zu einzelnen Geschäften sich zusammenfinden, sondern auch in dauernder Verbindung stehen”.

K. F. Hermann-Th. Thalheim¹ merken, over „Rechtsgenossenschaften” sprekende, op, dat men in de συμπλοικαὶ κ-λαί van Aristoteles, Eth. Nic. VIII. 1161b 11, „Körperschaften zu überseeischem Handel” te zien heeft.

Adolf Menzel² interpreteert Aristoteles, Eth. Nic. VIII. 1159b 28 en 1160a 16, aldus: „Da ist die Rede von Schiffahrtsgenossen, worunter meist nicht die zufällig an einer gemeinsamen Schifffahrt teilnehmenden Personen zu verstehen sind, sondern die Mitglieder einer Seehandlungskompagnie, welche nach einem Gesetze Solons berechtigt waren sich ein eigenes Statut zu geben. Darauf deutet die Bemerkung (1160a 16) hin, dasz diese Gefährten einer Seereise erstreben, Geld oder sonst etwas zu gewinnen”.

Een ander geluid laat Henri Francotte³ hooren. Op p. 206 sqq. bestrijdt hij Ziebarth. In een viertal inscripties uit verschillende tijden is sprake van ναύκληροι of ἔμποροι καὶ ναύκληροι. Ziebarth ziet in hen documenten van dezelfde corporatie. Dit acht Francotte een onbewezen stelling. „D'abord la preuve manque que tous ces documents concernent la même association. Ensuite, rien ne montre que les documents 1 et 2 aient rapport à une corporation: il se peut qu'ils concernent les marchands et armateurs en général, en tant qu'ils exercent leur profession (groupement professionnel) et non en tant qu'ils forment une union de métier (corporation). Quant aux documents 3 et 4, ils regardent une confrérie ou une corporation . . . (p. 207)”. „Nulle part, on ne voit trace d'une activité commune en matière commerciale (p. 210)”.

Bij hem sluit zich aan L. Beauchet, die in zijn „Histoire du droit privé de la république athénienne, IV, 1897, p. 367 sqq.”, een heel hoofdstuk over „Des sociétés commerciales” schreef. In de wet die

¹ Lehrbuch der griechischen Antiquitäten. II. Band. Die griechischen Rechtsaltertümer, 1889, p. 96, n. 1.

² Griechische Soziologie, Sitz. b. Wiener Akademie, Philos.-hist. Klasse, 216. Bd. 1. Abh., 1936, p. 110.

³ L'industrie dans la Grèce ancienne (Bibl. fac. phil. et lettres de Liège, Fasc. VIII), 1901.

Gaius aan Solon toeschrijft worden „sociétés” genoemd „qui sont formées pour le commerce, εἰς ἐμπορίαν οἰχόμενοι (p. 367)”. Maar over hun vorm oordeelt hij aldus: „Les Grecs ne connaissaient pas les sociétés par actions, dans le sens moderne du mot . . . (p. 368)”. „. . . les sociétés maritimes ne furent guère autre chose que des sociétés en participation . . . Dans la Grèce antique on ne voit se fonder ni ces grandes compagnies commerciales et maritimes du moyen-âge et de l'ancien régime, ni même de ces sociétés permanentes telles que les sociétés du droit moderne (p. 369)”.

Deze beide geleerden achten dus in tegenstelling met de eerder geciteerde het bestaan van machtige handelsgenootschappen in het klassieke Griekenland niet bewezen, ja hoogst onwaarschijnlijk. De eenige vorm van gemeenschap van zaken was de „societas”. Ook Ziebarth o.c. p. 13 neemt aan, dat zij „im attischen Groszhandel” voorkwam: „Es gab in Griechenland die wirkliche societas, d.h. eine Vereinigung mehrerer Personen auf Zeit, und zwar zur Erreichung eines bestimmten Zwecks”.

Hij en anderen nemen echter aan, zoals wij op p. 9 sq. zagen, dat daarnaast de „Handelsgilden” zich terdege hebben laten gelden.

Francotte heeft een medestander in Franz Poland gevonden, die in zijn „Geschichte des griechischen Vereinswesens, 1909, p. 4” schrijft over de „volkswirtschaftliche Bedeutung der Vereine”: „Wer . . . unbefangen die ganze Fülle der Urkunden durchmustert, die sich auf Vereinsbildungen beziehen, wird bitter enttäuscht sein über die geringe Bedeutung all dieser meist so kleinen Gebilde nach dieser Seite hin . . .”

Dezelfde opvatting treft men aan in het werk van Johannes Hasebroek, Staat und Handel im alten Griechenland, 1928, p. 88: „Wir finden im Altertum nur Ansätze von Gesellschaftsbildungen mit ausgesprochen kommerziellen Zwecken, die mehr bedeuten als vorübergehende, ephemere Vereinigungen. Der Zusammenschluss einer ganz kleinen Zahl, oft nur von zwei oder drei Personen, ist das Typische auch bei den Naukleroi und Emporoi. Was uns in der Ueberlieferung entgegentritt, ist der Händler mit einem oder zwei „Gesellschaftern” (κοινωνοί)”.

Wanneer men de titels van de volgende twee opstellen leest, zou men wanen, dat de schrijvers de theorie van de machtige „Seehandlungskompagnien” aanhangen.

De bedoelde verhandelingen zijn die van H. Göll, „Aktien-gesellschaften im Alterthum“ (eerst verschenen in „Die Grenzboten“ van 1860, p. 387 sqq., later opgenomen in „Kulturbilder aus Hellas und Rom, I. p. 172 sqq.) en van Gustav Schmoller, „Die Handelsgesellschaften des Altertums“ (caput XI van „Die geschichtliche Entwicklung der Unternehmung“, Jahrb. f. Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, N.F. XVI, 1892, p. 87 sqq.).

Bestudeert men echter de artikels nader, dan blijkt, dat ook zij van de geringe economische beteekenis dezer „Gesellschaften“ overtuigd zijn. Göll zegt op p. 390: „der Detailhändler war tief verachtet und selbst der Groszhandel konnte zum Vorwurfe gemacht werden und wurde fast ausschliesslich von Fremden, Schutzverwandten und Freigelassenen betrieben; allein mit Rhederei und Bodmerei beschäftigten sich häufig reiche Athener“. Schmoller vat zijn conclusies op p. 91 als volgt samen: „Ueberhaupt zeigen alle diese Nachrichten nicht mehr, als dasz Tendenzen sich geltend machten, die das individuelle Unternehmungsgeschäft zu erweitern strebten; in der Schifffahrt und im Seehandel in erster Linie in der Form einer Gelegenheitsgesellschaft für die Zeit einer bestimmten Seereise. Weder die Bodmerei, noch die Kommenda, noch das gesellschaftliche Seedarlehen Mehrerer an einen Schiffer schufen dauernde gesellschaftliche Unternehmungen Der gemeinsame Schiffsbesitz war ein Geschäft für so lange, als ein Schiff aushielt, also doch wohl stets für mehrere Jahre; im übrigen entstanden auch daraus keine neuen gesellschaftlichen Organen, sondern nur gesellschaftsartige Beziehungen einer Anzahl von Leuten, die ihren Besitz gemeinsam im Frachtgeschäft nützen wollten und wobei stets Einer — in der Regel der Hauptbesitzer — die Leitung und Geschäftsführung hatte“.

Zooals men ziet, zijn de titels misleidend. De schrijvers hebben deze benamingen gekozen, omdat de antieke bedrijfsvorm wel eenige overeenkomst met de moderne „maatschappij op aandelen“ heeft. Göll verdedigt deze wijze van doen met de volgende woorden (p. 387): „Insofern man unter Aktien verkäufliche Verbriefungen über den Geldantheil versteht, welchen Jemand an einer gemeinschaftlichen Unternehmung Mehrerer hat, kann freilich ebensowenig von ihnen in der Zeit vor der Entstehung des neuen Geldwesens die Rede sein, wie von eigentlichen Wechseln; wenn man aber findet, dasz bereits bei Griechen und Römern sich ganze Gesellschaften vereinigt haben,

in welchen Jeder nach Verhältniss des von ihm eingeschlossenen Kapitals seinen Antheil am Gewinn (Dividende) bekam und an welchen eine ziemlich ausgebildete Organisation der Verwaltung nicht zu verkennen ist, so dürfen dieselben dennoch einen Vergleich mit den modernen Aktiencompagnien aushalten".

Deze redeneering is bedenkelijk. „Aktiengesellschaft" is een juridisch nauwkeurig omschreven begrip. Gaat men dit moderne begrip vergelijken met bedrijfvormen uit het verleden, dan dient men wel de verschillen te markeeren. Doet men dit niet, dan krijgt men een verkeerd, een onhistorisch beeld van de antieke maatschappij. Toch wordt tot op den huidigen dag deze verkeerde vergelijkingsmethode toegepast: men denke slechts aan het werk van Robert von Pöhlmann, „Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt, München 1925", waarin vage overeenkomsten van antieke verschijnselen met moderne den schrijver tot de meest krasse historische onjuistheden hebben verleid. Er zal nog gelegenheid zijn hier nader op terug te komen.

Göll zegt, zooals wij zagen (p. 12), dat „allein mit Rhedrei und Bodmeri reiche Athener sich häufig beschäftigten". Het is noodig hier een en ander over „bodemerij" te zeggen. Bodemerij is volgens het Nederlandsche Wetboek van Koophandel art. 569: „Eene overeenkomst tusschen eenen geldschieder en eenen geldopnemer, waarbij eene som gelds wordt opgeschoten, met beding van premie en onder verband van schip of goed, of van beide, met dit gevolg, dat, indien het verbondene, geheel of gedeeltelijk, door toevallen op zee vergaat of vermindert, de geldschieder zijn recht op de opgeschotene penningen en op de premie verliest, voor zooverre dit een en ander niet op hetgeen overblijft kan worden verhaald, maar, indien het verbondene behouden ter plaatse zijner bestemming aankomt, de hoofdsom, benevens de premie moet betaald worden".

In het oude Griekenland nu heeft men dit soort overeenkomst ook gekend. Haar naam was ναυτικὸν δάνεισμα of δάνειον. Van het „foenus nauticum" zegt Victor Brants¹: „De même nous retrouvons dans le ναυτικὸν δάνεισμα les traits caractéristiques d'une association commerciale de capitalistes. Il y a là, nous semble-t-il, acte de société

¹ „Les sociétés commerciales à Athènes" (Revue de l'instruction publique en Belgique, Tome XXV, 1882), p. 115.

avec responsabilité commune et partagée des cas fortuits, et une organisation qui n'était pas sans analogie avec la commende".

In een recenter werk, „Le travail dans la Grèce ancienne”, van Gustave Glotz (1920) leest men (p. 359 sq.): „L'association la plus fréquente est celle que crée le prêt à la grosse: c'est une société en participation entre un bailleur de fonds et un armateur. Pour diminuer encore son risque, chacune des deux parties se cherche encore des associés Aux associés en nom peuvent se joindre des croupiers qui ne figurent pas dans l'acte de société. On trouve donc là une association mixte de travail et de capital, qui se subordonne deux associations, l'une de travail, l'autre de capital. Cette association a pour but une opération déterminée: c'est une societas unius rei. Elle dure le temps d'une traversée ou d'un aller et retour”.

Een andere beschouwing over de oud-Grieksche „zeerente” heeft W. A. E. A. van der Grinten. In zijn Amsterdamsche dissertatie (1916) „De foenore nautico apud Athenienses” verdedigt hij deze opvatting: „Foenus nauticum in vetustissimorum „assicurationis” exemplorum numero est habendum (Thesis I)”. Dezelfde zienswijze vindt men in een later artikel van hem: „Oudste sporen van verzekeringswezen (Haagsch Maandblad 1926, p. 170 sqq.)”. Het volgende citaat ter verduidelijking: „Uit die pleidooien (nl. van Demosthenes) kunnen wij het geheele contract reconstrueeren en deze reconstructie stelt duidelijk in het licht, dat wij hier met een werkelijke verzekeringsovereenkomst te doen hebben, zooals wij die reeds eerder omschreven, nl. „het zich door eenig geldelijk offer dekken tegen de gevolgen van niet te voorziene rampen”. De zeeramp immers werd geneutraliseerd door de leening, die niet behoefde te worden teruggegeven, terwijl de premie voor het risico — het bovenbedoelde geldelijk offer — de hooge rente is, die bij behouden terugkeer van het geleende geld moest worden terugbetaald, eene rente, die hooger was dan de normale rente uit die dagen en die — en hieruit blijkt wel ten duidelijkste het verzekeringsbegrip — varieerde naar de lengte en het min of meer gevaarlijke der reis. Bij de oude schrijvers wordt die rente dan ook genoemd „de prijs van het gevaar”, de meest juiste omschrijving van het moderne begrip „premie””.

Tenslotte nog iets over de opvattingen aangaande de XXIIe Oratie van Lysias.

Wilamowitz, Aristoteles und Athen, II, 1893, p. 374 sqq.

behandelt deze redevoering. „es gieng beim rate eine denuntiation (ἐνδειξις) wider eine gilde (ein κοινόν) von getreidehändlern ein, dahin gehend, dasz diese gröszere bestände von korn als die vom gesetzte erlaubten 50 trachten (φορμοί) auf einmal gekauft hätten”.

Men merke op, dat het woord κοινόν (gilde) in de rede niet voorkomt.

Fr. Blass, Die attische Beredsamkeit, I, 1898, p. 470 zegt van deze σιτοπῶλαι: „Die Zunft der Getreidehändler . . . bestand wohl durchweg aus Metöken des Peiraieus; sie kauften das Getreide von den Schiffen auf und verhandelten es an die Bürger”.

Voor deze beide aanhalingen zij verwezen naar wat op p. 4 sq. over „gilden” gezegd is. Hier blijkt niets van „gildedwang”. Waarschijnlijk heeft Wilamowitz „gilde” en Blass „Zunft” in oneigenlijke beteekenis gebruikt. Zij bedoelen wellicht, dat de σιτοπῶλαι voor een behaalde gelegenheid een afspraak maakte, zich solidair betoonden. Maar K. F. Hermann-Th. Thalheim, Die griechischen Rechtsaltertümer (Lehrb. griech. Antiqu. II), 1889, p. 96, n. 1 spreken duidelijker taal: „Auch die σιτοπῶλαι, gegen welche Lys. XXII gehalten ist, bilden eine Handelsgesellschaft”.

De voornaamste opvattingen over de zakengemeenschap in handel en scheepvaart zijn, dunkt mij, thans wel geciteerd. Wij kunnen nu dus de bestaande meeningen weergeven over:

2. Gemeenschap van zaken in het bedrijf der τραπεζίται.

In het bedrijf der τραπεζίται kwam het voor,

1° dat een τράπεζα meer dan één eigenaar had en

2° dat er ἐγγυηταὶ τῆς τραπεζῆς waren.

Gaan wij de bestaande meeningen hierover na.

Victor Brants o.c., p. 119 sqq.: „La vraie association financière, χρημάτων κοινωνία, . . . s'applique à une foule d'objects, et semble avoir pénétré très avant dans la pratique de la vie athénienne. . . . L'entreprise collective d'une banque nous est clairement indiquée par Démosthènes. Nous y voyons quatre associés louer, pour un prix fixe, l'exploitation d'une banque aux héritiers du banquier¹ défunt (Dém. p. Phormion)”.

¹ Terecht waarschuwt H. Bolkestein, Het economisch leven in Griekenlands bloeitijd, Haarlem 1923, p. 197 tegen de vertaling van τραπεζίτης door „bankier”. „De trapezites handelt niet alleen in geld, maar — wat bij den geringen

Mais comment se constituait le capital de la banque? Ce sont les garants, οἱ ἐγγυηταὶ τῆς τραπεζῆς (Dém. c. Apat. 10). . . . Ces garants sont donc des bailleurs de fonds, ayant une situation toute particulière, qui leur vaut parfois, et avec assez de raison, le nom d'associés". Met instemming citeert Brants een artikel van Georges Perrot, „Le commerce de l'argent à Athènes" (Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire, 1875), waar op p. 354 staat: „Ces garants devaient être des capitalistes qui, sans prendre une part active à la direction de la banque et au détail des affaires, cautionnaient le banquier, le soutenaient de leur crédit; et se trouvaient ainsi associées à sa responsabilité Si le banquier suspend ses paiements, ils prennent l'affaire en main et se chargent de la liquidation. Ils couraient évidemment plus de risques que de simples bailleurs de fonds; ils partageaient sans doute les bénéfices de l'entreprise comme ses périls. Ils devaient toucher un dividende".

Vgl. L. Beauchet, Histoire du droit privé de la république athénienne, IV, 1897, p. 465, die ongeveer dezelfde woorden gebruikt.

M.a.w. in het trapeziten-bedrijf zou men de „commanditaire vennootschap" (zie p. 161) gekend hebben.

Gustave Glotz, Le travail dans la Grèce ancienne, 1920, p. 361 zegt dit met groote duidelijkheid. Was de zakengemeenschap in handel en zeevaart „modeste", in de „bankwereld" „le régime de l'association triomphe sous une forme vraiment moderne" Dans la banque, l'association nécessaire des capitaux produisait des sociétés à participation qui avaient fréquemment plusieurs chefs Les grands banquiers Antisthénès et Archestratos ont pour successeur Pasion, qui finit par s'associer son affranchi Phormion; après la mort de Pasion, une partie des affaires est continuée par Phormion, l'autre revient au fils du défunt, qui en laisse la direction à quatre associés. D'ailleurs, dans la banque, les commanditaires et les ga-

afstand tusschen geld en kostbaarheden te minder bevreemden kan — hij is ook pandhuishouder: wij lezen van iemand die in geldnood verkeert en een paar erfstukken, bakers en een gouden krans, beleent; een ander brengt koperwerk als pand bij niemand minder dan den vermaardsten trapezites uit de IVe eeuw Pasion. Nu kan men misschien ook pandhuishouders, die immers een „bank van leening" bezitten, „bankier" noemen, maar het is duidelijk dat men zoo sprekende den gebruikelijken zin van het woord geweld aandoet".

¹ Dezelfde zienswijze blijkt K. J. Beloch, Griechische Geschichte III, 1, 1922, p. 334 te hebben.

rants font figure d'associés, tout prêts à jouer un rôle actif: quand le banquier Héraclidès se sauve, ses répondents prennent l'affaire en mains".

Andere geleerden zijn voorzichtiger: zij denken wel in dezelfde richting, maar achten de gegevens blijkbaar te schaarsch om duidelijke conclusies te kunnen trekken.

Zoo noemt J. H. Lipsius¹ deze garants vaag „Teilhaber der Bank" en H. Francotte²: „des espèces d'associés".

Johannes Hasebroek heeft zich over de ἑγγυηταὶ τῆς τραπεζῆς tweemaal uitgesproken. In zijn opstel, „Zum griechischen Bankwesen" (Hermes LV, 1920, p. 169) zegt hij: „Ob sich freilich ihre Garantie in Form der Kommanditgesellschaft bewegte oder ob sie mit ihrem Gesamtvermögen hafteten ist nicht mehr wahrnehmbar. Aber es ist nicht zu verkennen, dasz die Garante hier nicht für einen einzelnen Geschäftsfall, wie es Breccia, Riv. di stor. ant. VII, 1903, p. 306, n. 6 will, bürgen, sondern für die Verpflichtungen der Bank in ihrer Gesammtheit". In zijn boek „Staat und Handel im alten Griechenland, 1928, p. 90" merkt hij over de zakengemeenschap der trapezitai op: „es sind Ansätze von Gesellschaftsbildungen im Bankgewerbe, „stille Teilhaber" (dus tusschen aanhalingsteekens) der Bank nachweisbar".

Josef Partsch, Griechisches Bürgschaftsrecht, I, 1909, p. 282, n. 1 wijst eveneens op de hypothetische functie der ἑγγυηταὶ: „Meist . . . werden diese ἑγγυηταὶ τῆς τραπεζῆς als eine Art persönlich haftender Gesellschafter betrachtet . . ., aber ohne dasz dafür ein beweisender Quellenanhalt beigebracht wird". Toch acht hij (p. 287) het waarschijnlijk, dat „die Remunerierung des Bürgen durch eine Provision (eine solche Zahlung εὐνοίας ἕνεκα vgl. bei Hyperid. c. Athenog. § 2, col. 1) üblich" geweest is.

Een andere opvatting van de „borgen" hebben Büchsen-schütz³ en Rodolphe Dareste⁴, wiens woorden hier geciteerd worden: „Les banquiers employaient non-seulement leurs capitaux personnels, mais encore des capitaux fournis par des tiers. Pour obtenir ces capitaux, ils fournissaient des cautions . . . Peut-

¹ Das attische Recht und Rechtsverfahren, II, 2, 1912, p. 711, n. 120.

² L'industrie dans la Grèce ancienne, II, 1901, p. 204.

³ Besitz und Erwerb im griechischen Alterthume, 1869, p. 502.

⁴ Les plaidoyers civils de Démosthène I, 1875, p. 214.

être ces cautions avaient-elles une part dans les bénéfices. En cas de banqueroute, c'étaient les cautions qui prenaient la suite des affaires et se chargeaient de la liquidation".

Volgens hen zijn de ἐγγυηταὶ de borgen die de τραπεζίτης stelt voor de particulieren die hem geld ter beschikking hebben gegeven.

C. h. L é c r i v a i n sluit zich in zijn artikel „Trapezitai" (Daremborg et Saglio V, p. 408) bij Dareste aan.

3. Gemeenschap van zaken in het mijnbedrijf.

Ook de beschouwingen over de κοινωμία in het mijnbedrijf kunnen in twee groepen verdeeld worden: sommigen zien in haar een associatie van tijdelijken, anderen een van duurzamen aard.

Ziebarth o.c., p. 18 meent, dat de Grieksche „Berggewerkschaften immer societates, Personalvereinigungen, geblieben sind", en dat „es nicht zur Bildung geschlossener Bergbaucorporationen gekommen ist".

Ook August Böckh gelooft, dat de aaneensluiting dergenen die in het Lauriumgebergte mijnconcessies exploiteerden provisioneel was. Op p. 43 van zijn bekende studie uit de jaren 1815 en 1816, „Ueber die Laurischen Silberbergwerke in Attika" (later opgenomen in den vijfden bundel der „Gesammelte kleine Schriften", hrsgeg. von Paul Eichholtz und Ernst Bratuscheck, Leipzig 1871), waarin o.a. Demosthenes' XXXVIIe Oratie behandeld wordt, zegt hij: „Wie hier (= in der Rede gegen Phänippos) mehrere Theilnehmer an einer Grube vorkommen, so auch anderwärts (Dem. g. Pantänet. S. 977. 21, S. 969. 11 Hyperides f. Euxenippos S. 15 f.); in der Regel scheint aber diese Gemeinschaft nur eine solche gewesen zu sein, dass mehrere zusammentraten, um ein neues Werk zu eröffnen, nachher aber, wenn erhaltige Stellen gefunden waren, der Raum in verschiedene Werkstätten getheilt wurde, welche alsdann von vielen unabhängig gebaut wurden, indem jeder einen abgesonderten Theil besass. So trugen also diese Theilnehmer nur so lange Kosten und Schaden gemeinsam, bis sie, was sie suchten, gefunden hatten".

Böckh heeft tegenspraak uitgelokt.

V i c t o r B r a n t s o.c., p. 121 bestreed hem: „Ce serait là, il faut l'avouer, une association bien restreinte, qui répondrait mal au type des sociétés, tel que nous le concevons. Nous avouons que pour nous l'opinion de Böckh manque de preuves, et d'ailleurs son étude ne nous

en fournit pas. Nous croyons donc jusqu'à démonstration contraire, pouvoir considérer comme une vraie société la *μετάλλου κοινωνία*".

H. Francotte o.c., p. 203 was het evenmin met Böckh eens: „On ne comprend pas comment ce partage eût pu se faire; de plus les exemples cités par Hypéride nous montrent des mines en pleine activité exploitées par plusieurs associés . . . C'étaient là des associations permanentes, mais sans personnification civile (spatieering van mij); les tiers avaient affaire aux associés directement. Dans le cas que cite Hypéride, Epicrates paraît seul responsable des affaires sociales: c'est la mine d'Epicrates qui est menacée de confiscation. De riches citoyens y sont intéressés, mais en vertu d'arrangements pris avec Epicrates et qui ne regardent pas les tiers; ces arrangements leur attribuent des parts. . . Il se peut aussi que tous les associés soient directement tenus, comme cela semble avoir été le cas dans le plaidoyer contre Phainippos”.

Brants en Francotte zien dus in de *μετάλλου κοινωνία* een zakengemeenschap van langen duur. Francotte noemt haar echter een „association . . . sans personnification civile”; m.a.w. zij is geenm oderne firma of naamlooze vennootschap (zie p. 160 sqq.).

Geheel anders oordeelt Gustave Glotz, die de exploitatie der zilvermijnen „vraiment moderne” acht. „Elles semblent singulièrement puissantes déjà, ces sociétés minières. On ne sait rien sur les bilans de la société Philippos et Nausiclès, ni de la société Hypéridès Aischylidès et les fils de Dicaïocratès; mais la société Epicratès et Cie., qui compte parmi ses actionnaires les gens les plus riches d'Athènes, accuse un bénéfice annuel de 100 talents (582.000 francs). Le régime des laveries et fonderies est le même: la firme (spatieering van mij) la plus connue est celle des Hauts Fourneaux Démophilos et Cie.” (o. c. p. 361).

Hoe modern dus alles! Er is echter een ander onderzoeker die nog gewaagder conclusies uit de gegevens trekt: Robert von Pöhlmann. In zijn met veel enthousiasme en emotie geschreven werk „Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt, dritte Aufl. durchgesehen und um einen Anhang vermehrt von Friedrich Oertel, München 1925” bespreekt hij op p. 225 sqq. van het eerste deel „den Flugschrift über die Staatseinkünfte”. De auteur van de Πόροι stelt als een middel om de staatsinkomsten te vermeerderen het op grooter schaal exploiteeren van de Lauriummijnen

voor. Particulieren zullen waarschijnlijk geen groote risico's willen loopen. „Aber auch dafür weisz der Verfasser Rat. Seine Panacee heiszt auch hier: Assoziation und Gemeinwirtschaft". Dit plan bouwt volgens „den Urheber unseres Projektes" voort op bestaande omstandigheden (Xen., Vectig. IV. 13 sq.). Von Pöhlmann beschrijft het economisch leven van dien tijd dan als volgt (p. 246): „Soziale Zusammenziehung vieler Arbeiter unter dem einen Geschäftsherrn, planmässiges und zentralistisch organisiertes Zusammenwirken derselben in grösseren einheitlichen Betrieben, kurz das Kollektivarbeitertum war ein bemerkenswerter Faktor im Wirtschaftsleben der Zeit geworden. Dazu kommt jene andere Form sozialisierter (spatieering van mij) Wirtschaft, wie sie uns in den zahlreichen Sozietätsverhältnissen und genossenschaftlichen Verbänden entgegentritt, die auch wieder recht eigentlich das Produkt eines hochentwickelten Verkehrs- und Wirtschaftslebens (spatieering van mij) sind. Hier sehen wir die Kapitalien selbst zusammentreten, um einen wirtschaftlichen Nutzeffekt zu erzielen, den der einzelne für sich nicht zu erreichen vermocht hätte, — wie Industrielle und andere Unternehmen förmliche Ringbildungen (spatieering van mij) organisierten, um die Preise einer Ware oder eines ganzes Gewerbszweiges zu steigern, den Verkauf oder Betrieb zu monopolisieren (spatieering van mij) . . ." ¹

Von Pöhlmann spreekt hier van „Industrielle" die „Ringbildungen" vormen. Wellicht bedoelt hij met deze „Industrielle" ook „Epicratès et Cie", „Dèmophilos et Cie" enz. Zoo is de *μετάλλου κοινωvία* al tot een syndicaat of kartel gepromoveerd.

Een geheel tegenovergestelde meening verkondigt Ed. Ardailon. Hij schreef in 1897 zijn „thèse pour le doctorat présentée à la

¹ Een merkwaardig staaltje, hoe weinig de verzorger van den derden druk, Friedrich Oertel, de inzichten van Von Pöhlmann kan deelen, vindt men in den „Anhang", p. 563: „Zunächst: eine sozialistische Wirtschaftsordnung als Massenforderung ist ausgeschlossen, ausgeschlossen deshalb, weil die produktionsreformatorsche Wurzel des Sozialismus fehlt, weil es keine Fabrik und infolge dessen auch keine sich als einheitliche Masse fühlende Arbeiterklasse gegeben hat. Von einem sozialistischen politischen Programm ist nirgends die Rede, ebensowenig von einer politischen Partei, die ein solches Programm vertreten hätte, der Ausdruck „Sozialdemokratie", den P. gern gebraucht, ist sehr unglücklich".

faculté des lettres de Paris", die hij aldus betitelde „Les mines du Laurion dans l'antiquité". Zijn grondstelling zou men kunnen vinden in deze woorden van p. 178: „... il faut se garder d'apporter dans l'étude de l'industrie antique nos idées modernes". Hoezeer, volgens hem, de antieke *μετάλλου κοινωνία* verschillen van moderne maatschappijen blijkt uit zijn beschrijving op pag. 178 en volgende: „... ces sociétés antiques ne jouissaient pas de la possession perpétuelle: elles étaient en petit nombre, et, en somme, ne constituaient qu'une exception. L'importance de l'industrie antique procède bien plutôt de la masse des efforts individuels, sans cesse répétés, que d'un petit nombre d'entreprises collectives et à longue durée. La législation s'adaptait aux moeurs et le renouvellement fréquent des baux de concessions permettait à un plus grand nombre d'individus d'avoir chacun leur tour. Enfin, l'exploitation même de la mine n'exigeait pas, si ce n'est en hommes, de grandes dépenses: les mineurs du Laurion ignoraient les coûteuses installations de nos puits modernes, et, par conséquent, ne redoutaient pas l'immobilisation de capitaux considérables sur un terrain donné. Ils n'avaient pas besoin de longues années pour amortir leurs frais d'établissement. A la fin de leur bail, ils reprenaient leurs esclaves, leurs outils et les quelques pièces de bois de leurs treuils d'extraction: ils n'avaient rien à laisser derrière eux ni machines ni édifices"¹.

Bij Ardaillon sluit zich aan H. Bolkestein, Het econo-

¹ Hoe geheel anders, wanneer een moderne mijn gesloten wordt! Vgl. het navolgende fragment van een artikel in de Nieuwe Rotterdamse Courant van 25 Augustus 1934, Avondblad A: Nu de officieele mededeelingen in den Volksraad het reeds sedert eenigen tijd loopende gerucht hebben bevestigd, dat de Oembilinmijn te Sawah Loento binnen vijf jaren zal worden gesloten, wijdt de heer Z. in de Javabode onder het hoofd „Afbraak" een beschouwing aan de beteekenis, die deze maatregel zal hebben voor Sumatra's Westkust in het algemeen en voor Sawah Loento in het bijzonder.

„Die beschouwing — aldus de schrijver — kan slechts tot triestheid stemmen; het gaat hier in feite om den ondergang van Sawah Loento, het typische mijnstadje in het dal, dat geheel door dit groote bedrijf wordt beheerscht. Het draait er alles om de kolenwinning, en de kolenmensen beheerschen het stadje. De mijn heeft er een soos, en het hotel is van de mijn. Huizen en kantoren zijn van de mijn, en wat is daarbij vergeleken al het andere? Zelfs de, met roet bezwangerde lucht is van de mijn, en de duizenden lichtjes welke ge 's avonds in de omgeving ziet flikkeren . . . het is alles van de mijn. De toko's danken aan haar het bestaan, en als er ramé is, dan is het van de koelies der mijn".

mische leven in Griekenlands bloeitijd, Haarlem 1923, p. 179: „In de nijverheid treffen wij de vereeniging van personen en vermogensbestanddeelen voor één bedrijf schaarsch aan; de voorbeelden die ons overgeleverd zijn bij de ontginning van stukken mijngrond en de verwerking van het gedolven erts zouden ons, indien zij niet door die in andere bedrijfstakken werden toegelicht, weinig omtrent den aard der aaneensluiting leeren”.

4. Gemeenschap van zaken bij de belastingpacht.

H. Göll o.c., p. 388 beschrijft de belastingpacht zonder den bedrijfsporm der „größere Gesellschaften die die Zölle übernahmen” nader te definieeren.

E. Ziebarth, die de „Steuerpächtervereine” uit alle deelen van de Grieksche wereld en uit een periode van verscheidene eeuwen (van de 5e eeuw voor Chr. tot de 2e eeuw na Chr.) in zijn reeds herhaaldelijk geciteerd werk uitvoerig behandelt, zegt op p. 21: „Für alle diese Steuern sind wir wohl berechtigt Verpachtung an publicani anzunehmen”.

Maar wat is de bedrijfsporm dezer „societates publicanorum”? De meeste onderzoekers (Böckh, Francotte, Hermann-Thumser, Busolt, Glotz, Lipsius) laten dien onbesproken, ook Walter Schwahn die in een recent deel (1934) van Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus, R.-E., 2. Reihe, 5. Bd., Sp. 418 sqq. een groot artikel over *τελώναι* geeft. Karl Lehmann echter houdt zich met de vraag bezig in het eerste deel van „Das Recht der Aktiengesellschaften,” 1898, p. 7 sqq..

Uit *Andocides* I. 133 blijkt, dat één man de betrokken belastingen pacht, de *ἀρχώνης* of *τελωνάρχης*. Hij alleen is tegenover den staat verantwoordelijk, „während die *μετέχοντες* mit dem Staate nichts zu thun hatten (p. 7)”. „Der *μετέχων* war . . . stiller Theilhaben des Steuerpächters, und bei der grossen Anzahl solcher *μετέχοντες* musste das Verhältnis unserer Aktienkommanditgesellschaft sich annähern. Aber dass die Antheile der *μετέχοντες* übertragbar oder gar durch eine negotiable Aktie verkörpert waren, ist kaum anzunehmen, von einem Mehrheitsverbande der *μετέχοντες* hören wir nichts, ebensowenig, dass sie einen Antheil an der Verwaltung der Gesellschaft besaßen. . . . Danach lässt sich von einer Aktiengesellschaft hier auf keinen Fall reden. Weder ist eine korporative Struktur der Gesellschaft erwiesen oder auch nur wahrscheinlich, noch ist die

beschränkte Haftung aller Gesellschafter vorhanden, noch ist von einem festen Grundkapital und einer Zerlegung desselben in übertragbare Antheile die Rede. Die einfachen Typen von Verträgen finden sich hier nur in dem Rahmen eines Gesamtunternehmens verbunden, um Zwecke durch zu führen, die heute grosse Kapitalgesellschaften nach Art der Aktiengesellschaften verwirklichen".

TWEEDE HOOFDSTUK

KOINΩNIA EN STAMVERWANTE WOORDEN.

MOTTO

Die Wortgeschichte, wenn sie sich zu einer Geschichte der Begriffe vertieft, kann uns noch immer reichen Aufschluss über Probleme geben, denen wir auf keinem anderen Wege nahe kommen können

R. REITZENSTEIN, Die hellenistischen Mysterienreligionen, 1920, p. 51.

Het onderzoek, in welken vorm of vormen de gemeenschap van bedrijf in de Grieksche Oudheid heeft bestaan, kan men ook van deze zijde aanvatten, dat men vaststelt, welke term of termen daarvoor in het Grieksch gebruikt werden, en dan de plaatsen, waar deze termen voorkomen, verzamelt en ontleedt. In de moderne literatuur over het onderwerp vindt men, dat κοινωνός en afleidingen zulke termini technici zouden zijn geweest. Hier enkele citaten:

V. Brants, Les sociétés commerciales à Athènes p. 115 (zie p. 13): „Celui-ci . . . fait un autre contrat de société en participation avec des capitalistes. . . . Ces associés sont les κοινωνοί, les μετασχόντες τοῦ δαπέσματος”.

i d. p. 119 (zie p. 15): „La vraie association financière, χρημάτων κοινωνία, semble avoir pénétré très avant dans la pratique de la vie athénienne”.

i d. p. 121 (zie p. 19): „Nous croyons . . . pouvoir considérer comme une vraie société la μετάλλου κοινωνία”.

J. H. Lipsius, Das attische Recht und Rechtsverfahren, II, 2, 769 (zie p. 9): „. . . in den Reden über Handelsklagen begegnen mehrfache Beispiele von Gesellschaftern (κοινωνοί), die nicht blosz zu einzelnen Geschäften sich zusammenfinden, sondern auch in dauernder Verbindung stehen”.

Robert von Pöhlmann, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, 3. Aufl. durchgesehen und um einen Anhang vermehrt von Friedrich Oertel, München 1925, geeft in het „Register”, Bd. II, p. 592 s.v. „Kollektiwirtschaft (κοινωνία)” vele plaatsen aan, waar in dit werk over κοινωνία wordt gesproken. Twee kenmerkende aanhalingen volgen. Op p. 246/247 van Bd. I staat: „Dazu kommt jene andere Form sozialisierter Wirtschaft, wie sie uns in den zahlreichen Sozietätsverhältnissen und genossenschaftlichen Verbänden entgegentritt Und was ist nicht sonst noch alles auf dem Wege des genossenschaftlichen Zusammenschlusses (der κοινωνία!) erstrebt und erreicht worden!” en op p. 355, waar over „Agis als Idealgestalt” gehandeld wordt: „Weil das Ideal alles reformatorischen Strebens in der Richtung des Kollektivismus (der κοινωνία!) und der radikalen sozialistischen Ausgleichung gesucht wird, musz”

Laten wij dus een onderzoek instellen naar de beteekenissen van κοινωνία en stamverwante woorden. Voorzover κοινωνία in Christelijken tijd een godsdienstige betekenis heeft gehad, is dit onderzoek reeds gedaan.

In 1932 is aan de Vrije Universiteit te Amsterdam gepromoveerd Evert Philippus Groenewald, geb. te George, K.P., Zuid-Afrika, tot „doctor in de heilige godgeleerdheid”. Zijn proefschrift, in het Zuid-Afrikaansch geschreven, draagt den titel „Κοινωνία (gemeenskap) bij Paulus”.

Onafhankelijk van Groenewald schreef Lic. Heinrich Seesemann een studie over nagenoeg hetzelfde onderwerp: „Der Begriff κοινωνία im Neuen Testament”, theologische dissertatie van de Universiteit te Göttingen, daarna verschenen in: „Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft” als no. 14, Gieszen 1933.

Beiden hebben een kort overzicht gegeven van de beteekenissen van het woord buiten het N.T. (Seesemann ook van κοινωνιέω en κοινωνός), dat echter uiteraard zeer onvolledig is.

Dit hoofdstuk bestaat uit drie gedeelten:

1. κοινωνός en stamverwante adjectiva;
2. κοινωνεῖν en verba composita ;
3. κοινωνία en substantiva.

EERSTE GEDEELTE

ΚΟΙΝΩΝΟ΄Σ

Vormen

Pollux, Onomasticum, VIII. 10; 134 en Suidas, s.v. noemen κοινών een specifiek Xenophontischen vorm voor κοινωνός. (vgl. Hesychius, s.v.). Inderdaad staat in de Institutio Cyri op verscheidene plaatsen (II. 2. 25; VII. 5. 35; VIII. 1. 16; VIII. 1. 25; VIII. 1. 36; VIII. 1. 40) κοινών. Maar de vorm wordt niet alleen door Xenophon gebruikt. Ook in papyri komt zij voor: zie H. van Herwerden, Lex. suppl., Fr. Preisigke, Wörterbuch d. griech. Papyrusurkunden.

Het Dorisch heeft ξυνών, Pind. P. 3. 48; ξυνᾶν, Pind. N. 5. 27 en κοινᾶν, Pind. P. 3. 28; het Ionisch ξυνήων, Hes., Theog. 595, 601; ξυνήν, Hesych.; ξυνέων, Alex. Aetolus 5. 15 (ed. Capellmann) en het Attisch ξυνών, Soph. fr. 1074 (ed. Pearson)¹.

De verschillende vormen hebben geen speciale, van elkaar afwijkende beteekenissen. Voor ons, semasiologisch, doel kunnen zij gevoeglijk door elkaar behandeld worden.

Etymologie. Algemeen neemt men aan (Émile Boisacq, Dict. étymol. de la langue grecque, 1916, p. 482; F. Muller Jzn., Grieksch woordenboek, 1933, p. 432), dat κοινών, κοινᾶν, κοινωνός, evenals κοινός (ξυνός), etymologisch „samen (*kom-, Lat. com-cum)“ „gaand“ (*iό - (:είμι, ibo) beteekent; ter vergelijking voert men aan het Lat. comes, comitis.

Beteekenissen

In Aristoteles, Politica 1328a 26 kan men een algemeene definitie voor κοινωνοί vinden: „ἐν γάρ τι καὶ κοινόν εἶναι δεῖ καὶ ταύτῳ τοῖς κοινωνοῖς, ἅν τε ἴσον ἅν τε ἄνισον μεταλαμβάνωσιν. . . ., want één gemeenschappelijk zelfde ding moeten deelgenooten hebben, hetzij hun aandeel gelijk hetzij ongelijk is“.

M.a.w. κοινωνοί zijn lieden die κοινόν τι bezitten. Laten wij nu de zeer talrijke plaatsen van κ-ός trachten in te deelen naar κοινόν τι.

¹ Den vorm κοινέων zet Heath per conjecturam in Euripides, Herc. Fur. 149 en Scaliger in id. 340. A. S. Way neemt beide conjecturen in zijn editie op (The Loeb Classical Library, London-New York 1919). Zie p. 40. n. 1.

Blijken zal, dat veelal „het gemeenschappelijke” niet meer aan te wijzen valt, dat κ-ός gewoon „genoot” of „helper” of „vriend” beteekent¹. Datgene waaraan de κ-ός deel heeft staat meestal in den genitivus, soms staat het met praeposities geconstrueerd.

GROEP I - Levensgezel, lotgenoot

In het begin van zijn *Politica* geeft Aristoteles „eine Entstehungsgeschichte des Staates”². Een fundamenteele, πρώτη, κοινωνία (1252b 31) is het huwelijk, de vereeniging (συνδύαζεσθαι, 1252a 26) van man en vrouw tot een paar voor het voortbrengen van nakomelingen (τῆς γενέσεως ἕνεκεν, l.c.).

Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat wij op sommige van de oudste κ-ός-plaatsen de verbinding κ-ός γάμων vinden: Euripides, *Herc. Furens* 583: „... τὴν τε κοινωνὸν γάμων,) de deelgenoot van het huwelijk, de echt-genoot” en id., *Electra* 600: „μητέρα τε τὴν κοινωνὸν ἀνοσίων γάμων”; Vgl. bij κ-εῖν Sophocles, *Trachin.* 546 (p. 63).

De echtgenoot(e) heet ook wel de levensgenoot(e), de levensgezel(lin), degene met wie(n) men het leven deelt, het leven doorgaat: bij Menander, *Disceptantes* 536, wordt een vrouw genoemd „κοινωνὸς τοῦ βίου”. Uitvoerig wordt de „formule” κ-ία παντός τοῦ βίου behandeld op p. 106. Men zou geneigd zijn κ-ός τοῦ βίου, evenals het Nederlandsche „levensgezel(lin)”, alleen op echtgenooten van toepassing te achten. Hiertegen verzetten zich verschillende gegevens.

Bij Antiphanes, *Gemini* vs. 1 sq., (Kock II, p. 43, fragm. 80) lezen wij de volgende versregels:

„Ὁ γὰρ παράσιτός ἐστιν, ἂν ὀρθῶς σκοπῆς,
κοινωνὸς ἀμφοῖν, τῆς τύχης καὶ τοῦ βίου,

want de klaplooper is, als ge het goed beschouwt, de deelgenoot van beiden, zoowel van (iemand's) lot als leven”.

¹ Seesemann o.c. 20 spreekt ook van een absoluut gebruik van κ-ός („sehr häufig”). J. Y. Campbell, Κοινωνία etc. in the N.T. (*Journ. Bibl. Literat.* 1932), p. 353 oordeelt anders, m.i. onjuist: „Mention of the thing shared is almost always found.... Even when there is neither a genitive nor an equivalent prepositional phrase, clear indication of what it is that is shared is almost always to be found in the immediate context”.

² Voor de sociologische problemen, die zich hierbij voordoen, zie men de voortreffelijke studie van Adolf Menzel, *Griechische Soziologie*, Sitz.-B. Wiener Akademie, 216. Bd., 1. Abh., Philos.-hist. Klasse, 1936, p. 126 sqq.

Bij Plato, Epist. VII 333 B wordt κ-εἶν τοῦ βίου παντός gebezigd van twee vrije mannen en bij Aristoteles, Politica 1260a 40 heet „de slaaf een levens-deelgenoot van zijn meester, ὁ δοῦλος κοινωνὸς ζωῆς”.

Men kan nog vergelijken Aristoteles, Eth. Eud. VII 1242 a 20 sq.: „. . . . καὶ ὁ φίλος κοινωνὸς, ὁ μὲν γένους, ὁ δὲ βίου de nastaaende is een deelgenoot, de eene van het geslacht, de andere van het leven (zie p. 42)”.

De verbinding is dus niet, zooals het Nederlandsche „levensgezel (lin)”, tot een speciale beteekenis verengd, niet tot een „huwelijks-formule” geworden, zooals Seesemann o.c. 15 meent¹.

Bijna als synoniemen staan op de aangehaalde plaats van Antiphanes naast elkaar τύχη en βίος; τύχη bet. daar zoowel de goede als slechte gebeurtenissen.

Bij Sophocles, Ajax 285 heeft ἔργον de bet. van gebeurtenis: „ἄπαν μαθήση τοῦργον ὡς κοινωνὸς ὦν, gij zult alles wat gebeurd is vernemen, want ook gij hebt er belang bij”

In de gedachte moet bij κ-ὸς aangevuld worden τοῦ ἔργου.

„Deelgenooten van lief en leed” treft men bij Xenophon aan, Inst. Cyri VII. 5. 71: „κοινωνοὶ καὶ πόνων καὶ ἀγαθῶν”.

Op verschillende wijzen worden aangeduid de deelgenooten aan het onheil (onheilen): Sophocles, Trach. 730: „. . . . ὁ τοῦ κακοῦ κοινωνὸς”; Euripides, Medea 1361: „. . . . κακῶν κοινωνὸς εἶ”; id. Ion 771: „. . . . τῆς συμφορᾶς κοινωνὸς ἐστίν”.

GROEP II - Lid van de staatsgemeenschap, deelnemer aan het staatsbestuur, deelgenoot aan de heerschappij

Voor πολῖται is de staat (πόλις), het staatsbestuur (πολίτεια) of de „ambten” (ἀρχαί) „the thing shared”².

¹ Hoewel buiten ons bestek vallend, geeft Epictetus (Diss. III. 1. 21 κ-ὸς (zonder βίου)) de bet. van „deelgenoot van mijn leven, medemensch”. Vlg. p. 43 n. 1.

² Plato, Protagoras 324 E: „Πότερον ἔστι τι ἓν, ἢ οὐκ ἔστιν, οὗ ἀναγκαῖον πάντας τοὺς πολίτας μετέχειν, εἴ περ μέλλει πόλις εἶναι; Is er één gemeenschappelijk iets of niet, waaraan alle burgers moeten deel hebben, wil er van een staat sprake zijn?” Protagoras bedoelt met ἓν τι den burgerzin, ἢ ἀρετή.

Aristoteles definieert „de burgers als leden van éénzelfden staat, οἱ δὲ πολῖται κοινωνοὶ τῆς μιᾶς πόλεως (Politica 1260b 42)”. Plato noemt de timmerlieden, smeden en vele andere dergelijke ambachtslieden medeleden van het in gedachte geconstrueerde staatje, κοινωνοὶ τοῦ πολιχνίου (Resp. II 370 D).

Plato behandelt in den Politicus o.a. verschillende staatsvormen: één ervan berust op juist inzicht. „Wij moeten dan ook de leden (aanhangers) van al die staatsvormen afzonderen als mannen, die met de ware staatkunde niets te maken hebben, (κοινωνοὺς τούτων τῶν πολιτειῶν πασῶν), maar oproerkraaiers zijn (303 B)”. Hier zegt κ-ός nog iets meer dan lid of medelid; het woord beteekent lid met overtuiging, aanhanger.

In de democratieën der Grieksche Oudheid gaf het burgerschap recht op het bijwonen der volksvergadering en het bekleeden van ambten, kortom recht op directen invloed op het staatsbestuur. De burgers vormden den staat. Wij moeten Aristoteles, Politica 1260b 20: „... ἐκ δὲ τῶν παίδων οἱ κοινωνοὶ γίνονται τῆς πολιτείας”, dan ook zoo vertalen: ... en uit de kinderen groeien de leden van de staatsgemeenschap”.

Een moeilijke plaats, die een uitvoerige bespreking verdient, is Plato, Leg. XI, 921 C: „... Δία δὲ Πολιοῦχον καὶ Ἀθηνᾶν κοινωνοὺς πολιτείας ἀτιμάζων ...”, verachtende Zeus, den stede-god, en Athene, medeleden van de staatsgemeenschap.”

De juiste verklaring is gegeven door W. L. Newman¹: „Yet elsewhere, by a far closer approach to the popular view (cp. Xen. Hell. 6. 3. 6, Διοσκούροιν τοῖν ὑμετέροιν πολίταιν), Plato speaks of the State as comprehending Zeus and Athene as participants in its constitution (κοινωνοὶ πολιτείας, Laws 921 C), so that when a citizen defrauds an artisan of the payment due to him, he breaks asunder the links between the State and the gods, its mighty co-partners. So fully is every relation in this State made to rest on religion”. De vergelijking met de plaats bij Xenophon maakt het zeer aannemelijk, dat men goden in zeker opzicht als de genooten der menschen dacht. De nieuwste Engelsche vertaling der Leges, die van R. G. Bury², geeft even-

¹ The Politics of Aristotle, Volume I, Oxford 1887, p. 438 en 439.

² The Loeb Classical Library, London—New York 1926.

eens: „ . . . who are partners in the constitution”. O. Apelt¹ vertaalt: „Athene, die sich mit jenem in die Obhut des Staates teilt”. Of hij de bet. „helper” aanneemt („Obhut” doet dit vermoeden), dan wel „deelgenoot” („sich teilt in” kan daarop wijzen), is niet duidelijk. In ieder geval is de hiervóór gegeven interpretatie te verkiezen boven die van Apelt, die in gedachte blijkbaar aanvult ἀλλήλοις en niet τοῖς πολίταις.

Een kleine aanvulling op Newmans verklaring moge gegeven worden. Waarin bestaat het „partnership”? Een plaats bij Aristoteles (Politica 1293a 3, 4) verschaft licht. Daar staan tegenover elkaar μετέχειν τῆς πολιτείας, het burgerrecht bezitten en κοινωνεῖν τῆς πολιτείας, het burgerrecht uitoefenen². Als synoniem van κ-εῖν wordt hier gebruikt πολιτεύεσθαι, dat, zoals Newman, Vol. IV, p. 189 opmerkt, „a wider term is than ἄρχειν: it includes sharing in any kind of political activity, for instance habitual attendance at the meetings of the assembly and dicasteries”. Men kan nog vergelijken Aristoteles, Politica 1324a 15: „ὁ διὰ τοῦ συμπολιτεύεσθαι καὶ κοινωνεῖν πόλεως βίος”.

Op onze plaats is κ-οὶ πολιτείας een ruimer begrip dan κ-οὶ ἀρχῆς (vgl. Plato, Epistula VII 332 A, p. 31); niettemin is er i.p.v. „medeburgers” geen betere vertaling te geven.

Dat de verhouding goden-menschen zeer menschelijk werd gedacht, zal ook nog later blijken (p. 34).

In een democratie mag men krachtens het volledige burgerrecht ambten bekleeden. Isocr. XII, Panathenaicus, 178 zegt, „dat alle Grieken, behalve de Spartanen, hun politieke tegenstanders vergunden te zamen met hen in de stad te wonen en te deelen in alle voorrechten van het staatsburgerschap, behalve in het bekleeden van ambten en eereposten (κοινωνοὺς ἀπάντων πλὴν τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν τιμῶν)”. Xenophon, Memorab. II. 6. 24 spreekt van τῶν πολιτικῶν τιμῶν κοινωνοὺς. Maar ook in andere staatsvormen dan de democratie heeten de „ambtenaren” κοινωνοὶ τῶν ἀρχῶν: Aristoteles, Politica 1320b 29, waar over een oligarchie gesproken wordt (τῶν ἀρχῶν moet uit den contextus in gedachte worden aangevuld).

¹ Platons Gesetze, Leipzig 1916.

² Vgl. Aristoteles, Politica 1268a 23. Newman in zijn notes (vol. II, p. 302, IV, p. 185) spreekt uitvoerig over de tegenstelling.

In het zevende boek van *Thucydides* houdt Nicias een toespraak tot de troepen voor Syracuse. Hij noemt daar de bondgenooten „κοινωνοὶ ἡμῖν τῆς ἀρχῆς (cap. 63 § 4), gij die met ons, Atheners, mederegeert”. Bij denzelfden auteur staat nog eens deze verbinding: VIII. 46. 3. Alcibiades raadt Tissaphernes aan de Atheners te steunen: „ἐπιτηδειότερους τ’ ἔφη τοὺς Ἀθηναίους εἶναι κοινωνοὺς αὐτῶ τῆς ἀρχῆς, Alcibiades zeide, dat de Atheners voordeeliger waren (dan de Spartanen) als deelhebbers met hem (Tissaphernes) aan de heerschappij”.

In *Plato*, *Epistula VII 332 A* kan men lezen, dat de tyran Dionysius geen betrouwbaar vriend kon vinden om tot „medebestuurder” te maken, „κοινωνὸν τῆς ἀρχῆς”. Vgl. 337 D, waar men τῆς ἀρχῆς bij κ-ός moet denken. In plaats van ἀρχή wordt op sommige plaatsen πράγματα gebruikt: *Xenophon*, *Hist. Graeca II. 3. 17* vermeldt „κοινωνοὺς τῶν πραγμάτων, medebestuurders”. Twee paragrafen verder (§ 19) staat alleen κοινωνοῦς; het is duidelijk, dat daar τῶν πραγμάτων bij gedacht moet worden, evenals in *Instit. Cyri VIII. 1. 16*. In *Plato*, *Epistula III 316 D* vulle men bij κ-ός in gedachte τῶν πολιτικῶν aan, dat de kracht heeft van τῆς ἀρχῆς.

Van Demosthenes heet het bij *Dinarchus*, *Contra Demosth. 32*, dat „hij rondliep op de markt, over zijn voorstellen sprak en zichzelf medestander maakte van de politiek van Charidemus, τῶν πραττομένων εἰσεποίησεν κοινωνὸν αὐτόν”.

Op de volgende plaatsen moet κοινωνόν τι in gedachte gesuppleerd worden. *Aristoteles*, *Magna moralia 1194b 9* zegt van burgers, dat „zij in zekeren zin κοινωνοὶ zijn, κοινωνοὶ γὰρ οἱ πολῖται τινες”. Men kan zeggen, dat hier τῆς πόλεως of τῆς πολιτείας ontbreekt.

id., *Politica 1276b 21*: „ὥσπερ οὖν ὁ πλωτὴρ εἰς τις τῶν κοινωνῶν ἐστίν, οὕτω καὶ τὸν πολίτην φάμεν, zooals nu de zee-man één der leden van zijn gemeenschap is, zoo zeggen wij dit ook van den burger”¹.

Aristoteles kan hier aan den πλοῦς als het element, dat de σύμπλοιοι of συμπλέοντες verbonden houdt, gedacht hebben, evenzeer aan de πόλις als den band der πολῖται.

¹ Vgl. *Aristoteles*, *Eth. Nic. VIII, 1160a 14 sqq.* (p. 163).

„Leden der staatsgemeenschap” bet. κ-οί eveneens in Aristoteles, Politica 1291a 12 en Eth. Nic. 1133b 3; in Politica 1328b 7 drukt οί κοινωvοῦντες hetzelfde uit.

GROEP III - Deelgenoot aan godsdienstige plechtigheden, medevereerder

Van deze groep is de meest algemeene verbinding κοινωvός ἱερῶν.

Uit Isaeus IX, 13 leert men iets van den Griekschen familie-cultus. De geadopteerde zoon van Astyphilus die aanspraak maakt op de erfenis van zijn overleden adoptief-vader zegt: „Ik, voor mijn persoon, kan mij niet voorstellen, dat iemand, wanneer hij een zoon adopteert, het zou wagen iemand anders (voor de plechtigheid) uit te noodigen dan hen, aan wie hij hem in zijn plaats als deelgenoot en van het godsdienstige en van het maatschappelijke leven voor later zou achterlaten, καὶ ἱερῶν καὶ ὀσίων κοινωvόνων ἔμελλε καταλείπειν”. In haar dissertatie (Utr. 1936) „Ὅσιος en εὐσεβής” verklaart Mej. J. C. Bolkestein deze plaats hoogstwaarschijnlijk juist met de woorden: „Τὰ ἱερά zal de cultusgemeenschap zijn van de φρατρία en τὰ ὄσια de rechten buiten de godsdienst om, die daaruit voortvloeien (p. 172)”.

Plato, Leg. 868 D en E wil, dat degene die zijn zoon, dochter, ouders of 'n ander familielid in drift doodt, voor drie jaar verbannen en uit de familie gestooten wordt: hij mag ook na zijn ballingschap niet meer de ξυνέστιος van zijn familieleden zijn, noch de κ-ὸς ἱερῶν, niet meer aan hun haard zitten, noch aan de familie-offerplechtigheden meedoen. cf. Epist. VII. 350 C.

Niet alleen de φράτορες hebben een gemeenschappelijken eeredienst, maar ook het geheele geslacht, γένος. Wij lezen immers bij Plato, Leg. IV, 708 C: „τὸ μὲν γὰρ ἓν τι εἶναι γένος ὁμόφωνον καὶ ὁμόνομον ἔχει τινὰ φιλίαν, κοινωvόνων ἱερῶν ὄν καὶ τῶν τοιούτων πάντων, want het feit, dat een stam één is, doordat zij dezelfde taal spreekt, dezelfde wetten heeft, dezelfde offers brengt en alle dergelijke plechtigheden gemeenschappelijk verricht, bewerkt een zekere vriendschap (ἔχει = παρέχει, zooals vaak).”

Terloops zij opgemerkt, dat κοινωvός hier adjectivisch gebruikt is: deelhebbend ¹.

¹ Seesemann o.c. 21 n. 4 zegt: „κ-ὸς wird meines Wissens nur einmal adjectivisch verwandt: Eur. Iph. T. 1173”. Ook de Thesaurus en Liddell—

Deelhebbers aan denzelfden offercultus heeten dus ἱερῶν κοινωνοί¹.

Ook zonder ἱερῶν kan κοινῶνες „deelhebbers aan bijzondere offergemeenschappen” (confrérie; vgl. groep III van κ-ἰα) beteekenen, b.v. in de „Wet der Locriërs over het zenden van een kolonie naar Nauptus” (Dareste, Haussoullier, Reinach, Rec. inscr. jurid. I, no. XI; Ed. Meyer, Forsch. z. alten Gesch. I, 291 sqq.).

Aeschylus laat in zijn Agamemnon (1036 sq.) Clytaemnestra tot Cassandra zeggen:

„ . . . ἐπεὶ σ' ἔθηκε Ζεὺς ἀμηνίτως δόμοις
κοινωνὸν εἶναι χερνίβων . . . ,

want Zeus heeft wrokloos deelgenoot u beschikt te zijn

In dit huis aan 't wijspreuken . . . (vert. P. C. Boutens)”.²

Hier drukt κ-ὄς χερνίβων den deelhebber aan een andere religieuze handeling uit.

Scott noemen slechts deze eene Euripides-plaats van het adj. κ-ὄς. Groenewald o.c. 29 n. 2 geeft blijk hier bij Plato in κ-ὄς het adj. herkend te hebben, al spreekt hij van „naamwoord”. Alex. Aet. 5.15 heeft ξυνεῶν als adj. (p. 45); zie ξυνάων, p. 44.

¹ Hier worde een kleine uitweiding gemaakt. Hesychius verklaart het woord ἀπελλάκας s.v. met ἱερῶν κοινωνοί. De moderne lexica nemen dit woord wel op, maar verklaren het niet, ook de laatste uitgaaf van Liddell-Scott niet. Toch is een verklaring reeds geruimen tijd geleden gegeven, die m.i. zeer aanvaardbaar is. In Bulletin de correspondance hellénique XIX, 1895, p. 5 sqq. heeft Th. Homolle uitgegeven onder „Inscriptions de Delphes” de inscriptie die hij betitelde met „Règlements de la phratrie des ΛΑΒΥΑΔΑΙ”. In Recueil des inscriptions juridiques grecques van R. Dareste, B. Haussoullier en Th. Reinach is deze inscriptie opgenomen in de „Deuxième Série” (1898), als no. XXVIII (p. 180 sqq.); in W. Dittenberger, Sylloge inscriptionum Graecarum, editio secunda, als no. 438; in de editio tertia ontbreekt zij. Literatuur vindt men genoemd bij Dareste c.s.

In deze „Règlements” nu is sprake van τὰ ἀπελλαῖα; Homolle laat den naam onvertaald, Dareste c.s. vertalen „les victimes de majorité”. Hiermee worden bedoeld „offers die de ἀπελλά (= ἐκκλησία „assemblée” (Dareste c.s., p. 195)) brengt”. Homolle o.c. p. 44 zegt van ἀπελλαῖα: „Ce mot est à la fois en relation avec le nom d'Apollon (le mois Ἀπελλαῖος répond à l'Hécatombaion attique, mois apollinien), le dieu de la cité delphique, et avec le mot ἀπέλλαι dont les définitions suivantes indiquent clairement la portée” en hij citeert dan wat er bij Hesychius s.v. ἀπέλλαι, ἀπέλλακας en ἀπελλάζειν te lezen staat. De ἀπέλλακες zijn dus degenen die τὰ ἀπελλαῖα brengen; zij vormen een groep die gezamenlijk offert. (Dareste c.s., p. 194: „La phratrie est un groupement politique et religieux”).

Niet alleen de offeraars, maar ook degenen aan wie geofferd wordt heeten κοινωνοί.

Zoo staat bij Demosthenes XIX, 280: „... ἀφ' Ἄρμοδιου καὶ Ἀριστογείτονος, τῶν τὰ μέγιστ' ἀγάθ' εἰργασμένων, οὓς νόμῳ διὰ τὰς εὐεργεσίας, ἃς ὑπῆρξαν εἰς ὑμᾶς, ἐν ἅπασιν τοῖς ἱεροῖς ἐπὶ ταῖς θυσίαις σπονδῶν καὶ κρατήρων κοινωνοὺς πεποιήσθε, καὶ ᾄδετε καὶ τιμᾶτ' ἐξ Ἰσοῦ τοῖς ἥρωσιν καὶ τοῖς θεοῖς... van Harmodius en Aristogiton, die het hoogste goed voor U verworven hebben, die gij bij een wet wegens de weldaden, die zij U bewezen, in alle tempels bij de offerplechtigheden gemaakt hebt tot deelgenooten aan de plengingen¹ (drank-offers) uit de mengvaten, bezingt en vereert op voet van gelijkheid met de half-goden en goden...”

Evenals de half-goden zijn Harmodius en Aristogiton „κοινωνοί, deelnemers aan de offers”. Zij zitten bij het offerfeest mede aan. Op p. 30 is in ander verband al opgemerkt, dat de verhouding goden-menschen als een vertrouwelijke wordt gedacht. Reeds bij Homerus zijn plaatsen aan te wijzen, waar de goden persoonlijk aan de offermaaltijden der menschen deelnemen. In de Ilias (Ψ 205 sq.) zegt Iris, dat zij op weg is „naar het land der Aethiopiërs, waar zij offers brengen aan de onsterfelijken, opdat ook ik mee-ete van de offeranden,

ἵνα δῆ καὶ ἐγὼ μεταδαίσομαι ἱρῶν”.

Hier is μεταδαινύσθαι ἱρῶν gelijk aan het latere κοινωνεῖν ἱερῶν.

In het eerste boek der Odyssee gaat Poseïdon eveneens naar de Aethiopiërs om een offer in ontvangst te nemen;

α 25: „ἐνθ' ὃ γε τέρπετο δαίτι παρήμενος,

daar verheugde hij zich, aan den maaltijd aanzittende”.

Alcinous zegt (η 201 sq.), dat de goden vroeger zichtbaar (ἐναργεῖς) aan de Phaeacën verschenen, als zij offerden, „en bij ons zich te goed deden, zittende waar ook wij zaten,

δαινύνται τε παρ' ἄμμι καθήμενοι ἔνθα περ ἡμεῖς”.

Maar ook in den „klassieken tijd” dacht men bij offerfeesten de goden persoonlijk aanwezig; denken wij immers aan Phidias' fries van het Parthenon: volgens de daar gegeven afbeelding wonen de Olympische goden het feest der Panathenaeën in eigen persoon bij².

¹ Overgang naar „medegenieters”.

² H. Luckenbach, Kunst u. Geschichte, I, 1932, p. 41 zegt in zijn beschrijving van het Parthenonfries: „In zwei Strömen von der Südwestecke her ergieszt sich

Pollux, III. 5 geeft de bet. „mede-vereerder”: „οἰκείους καὶ ἀναγκαίους καὶ θεῶν ὁμογνίων κοινωνοῦς (vgl. Plato, Leg. V, 729 C: . . . ὁμογνίων θεῶν κοινωνίαν, p. 112 sq.) de gemeenschappelijke vereerders der stamgoden”.

De verwantschap wordt uitgedrukt door de vermelding van de religieuze gemeenschap. Een goede parallelplaats vindt men bij Plutarchus, Moralia 679 D: „. . . οἱ κατὰ γένος προσήκοντες καὶ Διὸς ὁμογνίου κοινωνοῦντες, . . . die in geslacht verwant zijn en Zeus, den beschermgod der familie, gezamenlijk vereeren.”

Voor Ζεὺς ὁμόγνιος zie Aristophanes, Ranae 750, waar J. van Leeuwen Jf. in zijn editie (1896) aantee kent: „Iovem ὁμόγνιον sive ἐφέστιον fratres et in universum consanguinei invocabant”.

Eénmaal in deze groep staat κοινόν τι door den dativus uitgedrukt, bij Euripides, Electra 637:

ὄθεν γ' ἰδὼν σε δαίτι κοινωνὸν καλεῖ,

daarvoor zal hij, wanneer hij U gezien heeft, U uitnoodigen als deelnemer aan het (offer)maal.

κ-ός c. dativo naar analogie van κ-εῖν c. dativo;

h.l. κ-όν = κοινωνοῦντα.

GROEP IV - Medebeoefenaar, medewerker, helper

De overgang in beteekenis van „deelgenoot van een daad” tot „helper, medewerker” is vanzelf duidelijk.

Aeschylus, Supplices 339 sq:

„Χο. ἀλλ' ἡ δίκη γε ξυμμάχων ὑπερστατεῖ.

Πελ. εἴπερ γ' ἀπ' ἀρχῆς πραγμάτων κοινωνὸς ἦν.

Koor: Maar de rechtvaardigheid beschermt hen die met haar strijden.

Pel.: Ja, indien zij van den beginne af aan de daden meewerkte

(de daden rechtvaardig waren)”.

der Zug, um sich im Osten, wo sich die Götter selbst niedergelassen haben, wieder zu vereinigen”.

Dezelfde intieme verhouding van goden en menschen neemt men ook later nog aan. Een citaat uit Franz Poland's boek „Geschichte des griechischen Vereinswesens”, 1909, moge dit illustreeren. Op p. 69 schrijft Poland: „Ausser den religiösen Gattungsnamen finden sich vereinzelt auch eranistische Bezeichnungen, die in naiver Weise ein vertrauliches Verhältnis (spatieering van mij) zur Gottheit andeuten, wie οἱ συνήθη [εις] τοῦ Ἡρακλέους (= B.C.H. VIII 463) und die συνποσιασταὶ θεοῦ Ἄ [σ] κληπιοῦ (= Ath. Mitt. 1895, 117 n. 3).”

Er bestaat een wisselwerking tusschen de rechtvaardigheid en haar ξύμμαχοι: de ξύμμαχοι strijden voor haar, voor de ξύμμαχοι is zij een πραγμάτων κοινωνός. Hier zijn πραγμ. κ-ός en ξύμμα-ος bijna synoniem.

Plato, Leg. VI 783 E: „πάντες δ' ἄνθρωποι κοινωνοὶ πάσης πράξεως”, allen die alles gezamenlijk verrichten”

Aristoteles, Topica 161a 37: φαῦλος κοινωνός ὁ ἐμποδίζων τὸ κοινὸν ἔργον, een slecht medewerker is degene die het gemeenschappelijke werk belemmert. Bij κ-ός denke men τοῦ κοινοῦ ἔργου.

Niet altijd wordt κοινόν τι door een genitivus uitgedrukt, soms ook door middel van praeposities (εἰς, ἐπί, περί, vgl. Seesemann o.c. 20).

Driemaal komt κ-ός in de beteekenis van „medewerker” voor in Plato, Resp. I 333 A: „Is nu de rechtvaardige de goede en nuttige medewerker bij het damspel (κοινωνός εἰς πεττῶν θέσιν = κ-ός πεττῶν θέσεως) of de damspeler? De damspeler. Is nu bij het plaatsen van planken en steenen de rechtvaardige een nuttiger en beter medewerker (εἰς πλίνθων καὶ λίθων θέσιν κ-ός = θέσεως κ-ός) dan de bouwer? Geenszins. Voor de medewerking aan wat is de rechtvaardige een beter medewerker (εἰς τίνα κοινωνίαν κ-ός = τίνος κοινωνίας κ-ός) dan de citerspeler, zooals de citerspeler een beter medewerker is dan de rechtvaardige inzake het tokkelen op de citer?”

id., Leg. XII 969 C: „. . . . κοινωνὸν ποιητέον ἐπὶ τὴν τῆς πόλεως κατοίκισιν (= κ-ὸν τῆς . . . κατοικίσεως), gij moet hem tot Uw medewerker maken bij het stichten van den staat”.

id., Laches 179 E: „. . . . συμβούλους τε καὶ κοινωνοὺς περὶ τῆς τῶν ὑέων ἐπιμελείας (κ-οὺς τῆς ἐπιμελείας), helpers met raad en daad inzake de opvoeding van onze kinderen”.

Vooraf wordt κ-ός in deze beteekenis met militaire termen verbonden.

Xen. Instit. Cyri VII. 5. 35: „. . . . οὗσπερ κοινωνῶνας ἐνόμιζε τῶν καταπεπραγμένων”, die hij als helpers bij de verrichte krijgsdaden beschouwde”.

Zoo vindt men bij denzelfden schrijver de verbinding κοινωνοὶ πολέμου, helpers in den oorlog (Instit. Cyri II. 3. 3), die ook Pla-

to, Leg. VI 755 C heeft, en τῶν πόνων κοινωνοί, helpers bij het krijgswerk (Instit. Cyri II. 2. 25). Plato, Epistula VII. 327 C zegt, dat Dion hem uitnoodigde naar Syracuse te komen als „κοινωνὸς τούτων, helper hierbij, om hem te helpen bij het stichten van den heilstaat”. In denzelfden brief (332 A) wordt gesproken van „κοινωνοὶ τῆς χειρώσεως, helpers bij de onderwerping”, in Isocrates, XIV, Plataicus, 57 van „κοινωνοὶ τῶν κινδύνων, helpers in de gevaren” en in Dem., IX, 71 van „κοινωνοὶ καὶ τῶν κινδύνων καὶ τῶν ἀναλωμάτων, helpers in gevaren en onkosten, bondgenooten in gevaren die ook financieel helpen”.

In al deze gevallen is κοινωνός synoniem met σύμμαχος¹. Deze beide woorden staan naast elkaar in Xen., Instit. Cyri IV. 2. 21: „. . . . πρὸς ὑμᾶς ὡς πρὸς συμμαχοὺς καὶ κοινωνοὺς διαλέγομαι, . . . ik spreek tot U als tot bondgenooten en krijgsmakkers”. Bij κ-ός denke men τοῦ πολέμου, τῶν πόνων of iets dergelijks. Die aanvulling moet men ook geven aan κοινωνούς in twee andere passages van hetzelfde werk: II. 2. 25 en VII. 5. 36.

Behalve σύμμαχος heeft κοινωνός nog meer synoniemen. Een heele reeks staat in Xen., Memor. II. 1. 32, waar de Ἀρετή tot Herakles op den tweesprong zegt: „ἀγαπητὴ μὲν συνεργὸς τεχνίταις, . . . εὐμενὴς δὲ παραστάτις οἰκέταις, ἀγαθὴ δὲ συλλήπτρια τῶν ἐν εἰρήνῃ πόνων, βεβαία δὲ τῶν ἐν πολέμῳ σύμμαχος ἔργων, ἀρίστη δὲ φιλίας κοινωνός, . . . ik ben de gewaardeerde medewerkster voor ambachtslieden, . . . de welwillende bijstand voor slaven, de goede helpster voor het werk in vreedstijd, de betrouwbare bondgenoot in den oorlog, de beste steun der vriendschap”.

Hier ziet men dus vier synoniemen van κ-ός: συνεργός, παραστάτης, συλλήπτωρ en het reeds bekende σύμμαχος. Een tweede plaats, waar παραστάτης synoniem van κ-ός is, is mij onbekend, voor συλλήπτωρ zij verwezen naar Antiphon, III (Τετραλογία Β), γ, 10 (p. 38), eenige parallelplaatsen voor συνεργός = κ-ός volgen hieronder. Xen., Mem. II. 6. 26: „. . . . κ-οῖς καὶ συνεργοῖς τῶν πράξεων”. Dem., XXXII. 7: „οὐτοσί δ' ὁ κ-ός αὐτοῦ καὶ συνεργός”. Op deze laatste plaats staat κ-ός absoluut ge-

¹ Pollux I, 152 geeft als synoniemen: φίλοι, σύμμαχοι, κοινωνοὶ πολέμου, κοινωνοὶ μάχης.

bruikt (zie p. 27) en in economisch verband; op p. 168 wordt dit citaat uitvoeriger behandeld.

Als synoniem van κ-ός geeft Plato, Resp. II. 369 C nog β ο η-θ ός. Ook hier is κ-ός absoluut gebruikt, evenals in Plato, Phaedrus 239 C: „ἐπιτροπός τε καὶ κ-ός, leider en medewerker”, en op de vele Demosthenes-plaatsen, waar κ-ός in commerciëlen samenhang staat (zie p. 168 sqq.).

Uit Plato, Resp. II. 371 E valt op te maken, dat δ ι ά κ ο ν ος een synoniem is van κ-ός (zie p. 61).

Absoluut staat ook κοινάν gebruikt in Pindarus, Pyth. III. 28:

„(ἄϊεν) Λοξίας κοινᾶνι παρ' εὐθυτάτῳ γνώμα πιθών,
πάντα ἴσαντι νόῳ.

Loxias (Apollo) vernam het luisterend naar zijn helper, zijn onfeilbaar inzicht, zijn alles wetenden geest”¹.

GROEP V - Medewerker in malam partem: hand-
langer, medeplichtige

Antiphon, III (Τετραλογία Β), γ, 10: „... ὁ δὲ συλλήπτωρ καὶ κοινωνός... τῆς ἀμαρτίας...”, en de helper en medeplichtige aan de misdaad”.

Wij hebben reeds (p. 37) κοινωνός in bonam partem als synoniem van συλλήπτρια ontmoet.

id., V. 68: „... οἶδε φασὶν ἐμὲ τῆς μὲν ἐπιβουλής οὐδένα κοινωνόν ποιήσασθαι τοῦ θανάτου, τῆς δ' ἀναιρήσεως, dezen beweren, dat ik niemand deelgenoot gemaakt heb aan het plan tot den moord, maar dat ik mij een medeplichtige verschafte voor het weghalen van het lijk”.

Plato, Epistula VII. 325 A: „ἀνοσίῳν... ἔργων... κοινωνός, medeplichtige aan hun snoode daden”.

Aeschines, III. 257: „... τοὺς κοινωνοὺς αὐτῷ τῶν δωροδοκημάτων...”, degenen die zich met hem schuldig maakten aan de omkoopingen”.

¹ Een scholion op deze plaats luidt: „κοινωνός τοῦ Ἀπόλλωνος ὁ νοῦς ἐστί. διὰ τί; ὅτι οὐχ ὡσπερ ἡμεῖς παρ' ἑτέρου πυθόμενοι παρακολουθοῦμεν τοῖς οὖσιν, οὕτω καὶ ὁ Ἀπόλλων, ἀλλὰ δι' ἑαυτοῦ οἶδεν”, de geest is de helper van Apollo. Waarom? Omdat Apollo niet, zooals wij naar een ander luisterend met onze ooren iets vernemen, (iets verneemt), maar het door zichzelf weet”.

Verscheidene malen vinden we het woord in deze peioratieve be- teekenis bij Demosthenes. Met den genitivus ver- bonden staat het: XIX. 202: „... ὡς ἄρ' ἐγὼ πάντων ὧν κατη- γορῶ κοινωνὸς γέγονα... καὶ συνέπραττον αὐτῶ...”, (ik hoor, dat hij zal zeggen), dat ik in alles, waarvan ik hem beschuldig, zijn handlanger ben geweest en dat ik met hem samenwerkte (κ-ὸς γέγ = συνέπρ.)”, XIX. 209: „... ταῦτ' ὧν αὐτὸς κοι- νωνὸς γέγονε, die handelingen, waaraan hij zelf heeft medegewerkt”, XXIV. 177: „... πάντων τῶν κακῶν κοινωνόν, hand- langer van al zijn vergrijpen”, XXIX. 20: „... κοινωνοῦ τῶν ἀδικημάτων, handlanger van zijn misdaden”, LIV. 33: „... πολλῶν τοιούτων ἔργων κοινωνοί, handlangers van vele dergelijke streken”.

Absoluut gebruikt is κ-ὸς in XVIII. 21: „... Φιλοκράτης ὁ Ἀγνούσιος, ὁ σὸς Αἰσχίνη κοινωνὸς, οὐχ ὁ ἐμός, ... Philo- crates uit den deme Hagnus, uw handlanger, Aeschines, niet de mijne”, XLIII. 30: „... συνομολογοῦντας δ' ἑαυτῶ ἔχων τοὺς κοινο- νοὺς, οἱ ἦσαν ἀλλήλοις συναγωνισταὶ καὶ ἅπαντα ἐπρατ- τον κοινῆ...”, maar hij had zijn handlangers, die met hem over- eenstemden, die elkaars medestrijders waren en alles gezamenlijk deden”. Hier is κ-ὸς synoniem van συναγωνιστής en κ-ὸν εἶναι synoniem van πράττειν κοινῆ¹. Eveneens beteekent κ-ὸς in XXXII. 7. 15. 16 en XXXIV. 38 „medeplichtige” (zie pp. 169 en 172).

GROEP VI - Medebezitter

In Xenophon's Oeconomicus heeten Ischomachus en zijn vrouw enkele malen κοινωνοί: III. 15: „... γυναῖκα κοινωνόν ἀγαθὴν οἴκου...², de vrouw, een goede deelgenoot van het vermogen”, VII. 11: „τίν' ἂν κοινωνόν βέλτιστον οἴκου τε καὶ τέκνων λάβοιμεν...”, wie(n) wij als den besten medebe- zitter (de beste medebezitster) van het vermogen en van de kinderen zouden nemen”; de verbindingen κ-ὸς οἴκου en κ-ὸς τέκνων staan ook in VII. 30³; in X. 3 vraagt Ischomachus aan zijn vrouw, „wanneer hij

¹ Pollux I, 152 noemt als synoniemen op: φίλοι, σύμμαχοι, συναγω- νισταί, συστρατιῶται, κοινωνοὶ πολέμων, κοινωνοὶ μάχης.

² Voor οἶκος = vermogen zie J. Korver, De terminologie van het creditwezen in het Grieksch, Utr. diss. 1934, p. 8 sqq.

³ Karl Praechter, Hierokles der Stoiker, Leipzig 1901, S. 122, Anm. 2 merkt op:

een betere deelgenoot van de bezittingen (χρημάτων κοιωνός) geweest zou zijn, als hij haar de waarheid toonde dan wel als hij haar bedroeg”.

De verbinding κ-ὸς τῶν παίδων heeft Demosthenes, XLVI. 17: „... εἰ δοκεῖ ὑμῖν ἀκόλουθον εἶναι τῷ τὴν τεχνην μὴ ἐξουσίαν δόντι ἐν τῷ αὐτῷ ἡμῖν ἐργάζεσθαι, τούτῳ τὴν γυναῖκα δοῦναι τὴν αὐτοῦ καὶ τῶν παίδων ἕσσαι κοιωνὸν αὐτῷ γενέσθαι, ... indien gij het consequent vindt (van mijn vader Pasion) om hem (Phormio), die niet toestond, dat wij op dezelfde plaats ons beroep uitoefenden als hij, zijn eigen vrouw te geven (nl. na Pasion's dood) en toe te staan, dat hij (Phormio) de medebezitter van zijn kinderen werd”. Pasion als vader, Phormio als stiefvader zijn elkaars κ-οὶ τῶν παίδων, zij bezitten a.h.w. de kinderen gemeenschappelijk ¹.

Xen., Cyri Expositio VII. 2. 38: „... καὶ ἀδελφούς γε ποιήσομαι καὶ ἐνδιφρίους καὶ κοιωνοὺς ἀπάντων ὧν ἂν δυνώμεθα κτᾶσθαι,

„Ein Vergleich des Hierokles und Musonius mit Xenophon lässt die Höher-schätzung der Frau in späterer Zeit recht ins Licht treten. Bei Xenophon sind Mann und Frau οἴκου (nicht βίου) τε καὶ τέκνων κοιωνοί (Oik. 7, 11) und dass bei οἶκος nur an die wirtschaftliche Seite gedacht ist, zeigt die ganze Auseinandersetzung. Dass die Erörterung in einer Wirtschaftslehre steht, ist für diese Beschränkung kein ausreichender Grund. Ischomachos lässt seine Gattin freilich auch an seiner Freude und seinem Leide teilnehmen (9, 12). Aber auch hier wirkt die vorausgeschickte Zweckangabe (ἐδιδάσκομεν δὲ αὐτὴν καὶ εὐνοϊκῶς ἔχειν πρὸς ἡμᾶς) erkältend und sticht ab von der späteren pietätvolleren Auffassung des Verhältnisses”. Het komt mij voor, dat het verschil in huwelijksbeschouwing te verklaren is uit het verschil der personen, niet uit het verschil van tijd. De eenvoudige landman Ischomachos is geen moraliseerend filosoof. Een ideëelere huwelijksopvatting is hier en daar bij Homerus (3 181 sqq., η 66) al te vinden. Praechter komt trouwens in dezelfde noot met zichzelf in tegenspraak, wanneer hij zegt: „Eine κοινωνία παντὸς τοῦ βίου nennt die Ehe übrigen-s auch schon zu Xenophons Zeit Isocr. Nic. 40”.

¹ Vgl. nog G. Kaibel, Epigr. Graeca 241 a 3: ξυνάοσι τέκνων en de conjecturen van Heath in Euripides, Herc. Fur. 149. „τέκνου τε κοιωνέων” en van Scaliger in id. 340: „παιδὸς κοινεῶν”. Zie p. 26 n. 1. Seesemann o.c. 52 verzekert, dat κοιωνός in de eerste plaats „particeps” betekent en „deshalb ... im allgemeinen nicht mit dem Genetiv der Person verbunden wird”. In den folgenden zin neemt hij deze woorden terug door te zeggen: „Die Verbindung mit dem Genetiv der Person ist erstmalig in der LXX nachzuweisen; κοιωνός bedeutet dort vor allem „der Genosse”; die Bedeutung „Teilnehmer” tritt zurück”.

De zoo juist gegeven citaten uit Xenophon en Demosthenes weerleggen deze opmerking.

.... en ik zal hen maken tot mijn broeders, dischgenooten en deelgenooten van alles wat wij maar kunnen verwerven”.

Dubieus is de beteekenis van κ-ός in X e n. Oecon. VII. 42: „.... ὁσῶ ἄν καὶ ἔμοι κοινωνὸς καὶ παισὶν οἴκου φύλαξ ἀμείνων γίγνη, τοσοῦτῳ καὶ τιμιωτέρα ἐν τῷ οἴκῳ ἔσει, hoe beter je mijn deelgenoot (echtgenoot of medebezitster van kinderen en vermogen) en voor de kinderen verzorgster van het vermogen zult zijn, zooveel meer zal je ook bij allen geëerd zijn”.

Men kan aanvullen achter κ-ός γάμου (zie p. 27) of aannemen, dat οἴκου zoowel bij κ-ός als φύλαξ hoort. Dit laatste lijkt het aannemelijkst, temeer daar tweemaal de combinatie κ-ός οἴκου eerder in dit werkje van Xenophon voorkomt (III. 15 en VII. 11).

GROEP VII - Deelnemer aan gesprek, beraadslaging, philosophisch onderzoek, deelgenoot van dezelfde meening, — opleiding

Plato, Leg. X. 891 B: „κοινωνὸν τῶν λόγων, deelgenoot aan het gesprek”, id., Leg. VII. 810 C: πρὸς δὲ δὴ κοινωνοῦς (sc. τῶν λόγων) ὑμᾶς ὄντας περὶ νόμων ἀνάγκη φράζειν, maar tegen U die met mij discussieert over wetten is het noodig te zeggen id., Timaeus 20 D: „.... εἰ καὶ τῷ τρίτῳ κοινωνῶν ᾧ (sc. τῶν λόγων) Τιμαίῳ ξυνδοκεῖ, indien ook onze derde deelgenoot (aan het gesprek), Timaeus, het er mee eens is”.

X e n., Inst. Cyri VI. I. 40: „.... καὶ λόγων καὶ βουλευμάτων κοινωνὸν, iemand die deelneemt ἔν ἀνὰ de gesprekken ἔν ἀνὰ de beraadslagingen”.

Plato, Gorgias 487 C: „τέτταρας κοινωνοῦς σοφίας, vier deelgenooten aan de philosophie, vier mannen die gezamenlijk de philosophie beoefenen, „een philosophisch dispuut vormen” (σοφίας h.l. = φιλοσοφίας)”.

Aristoteles, Politica 1342a 32: „.... οἱ κοινωνοὶ τῆς ἐν φιλοσοφίᾳ διατριβῆς καὶ τῆς περὶ τὴν μουσικὴν παιδείας, de beoefenaars der philosophie die een literair-muzikale opleiding genieten”¹.

Plato, Resp. V. 450 A: „καὶ ἐμὲ τοίνυν κοινωνὸν τῆς ψήφου ταύτης τίθετε, beschouwt nu ook mij als deelgenoot van dat

¹ Vgl. Plato, Hipp. Minor 363 A: „οἱ μάλιστα ἄν ἀντιποιησάμεθα μετεῖναι ἡμῖν τῆς ἐν φιλοσοφίᾳ διατριβῆς”, id. Theaet. 172 C: „.... οἱ ἐν ταῖς φιλοσοφίαις πολὺν χρόνον διατρίψαντες”.

oordeel". Vgl. II. 380 C: „σύμψηφός σοί εἰμι . . . τούτου τοῦ νόμου". id., Leg. XII. 968 A: „. . . παιδείας κοινωνός, deelhebber aan (de besproken) opleiding, die de opleiding genoten heeft"

Plato, Phaedo 65 A: „ἐάν τις αὐτὸ (= τὸ σῶμα) ἐν τῇ ζητήσει κοινωνὸν συμπαραλαμβάνη, indien men het lichaam bij het zoeken naar inzicht als deelgenoot er bij neemt (ἐν τῇ ζητήσει κ-ός = ζητήσεως κ-ός)".

In Aeschylus' Agamemnon 1352 zegt één der χορευταί:
 „κάγω τοιούτου γνώματος κοινωνός ὦν
 ψηφίζομαι τι δρᾶν.

Ook ik stem voor iets te doen, omdat ik die meening deel".

GROEP VIII - Verwant, vriend, kameraad; in den pluralis „omgeving"

In Aeschines, II. 145 bet. κ-εῖν „verwant zijn aan"; als synoniem wordt daar gebruikt „ἀδελφόν ἐστι".

Plato gebruikt κ-ός = „verwant" in Leg. III. 699 D: „Zoo is het, Megillus, want U mag ik vertellen, wat er toen gebeurd is, daar gij verwant zijt aan de natuur van Uw voorvaderen (= daar gij ons even goed gezind zijt als Uw voorvaderen), κοινωνὸν τῇ τῶν πατέρων γεγονότα φύσει". Vgl. Leg. I. 642 B.

Aristoteles, Eth. Eud. VII. 1242a 20 sq.: „. . . καὶ ὁ φίλος κοινωνός, ὁ μὲν γένους, ὁ δὲ βίου, . . . de nastaaende is een deelgenoot, de eene van het geslacht (= de verwant), de andere van het leven (= de vriend)". Vgl. groep 1. Hier ziet men den overgang naar de bet. „vriend".

Op één van de oudste plaatsen van onze overlevering bet. ξυνάν „vriend", evenals het Nederlandsche „genoot", de algemeene bet. van „makker, vriend, kameraad" heeft: Pind., Nem. V. 27:

„. . . ὥς τέ νιν ἄβρα Κρηθεῖς Ἴππολύτα δόλω πεδάσαι
 ἤθελε ξυνᾶνα Μαγνήτων σκοπόν
 πείσαισ' ἀκοίταν ποικίλοις βουλευμασιν,

. . . dat de zachte Hippolyte, de dochter van Cretheus, hem (= Peleus) door list wilde verstrikken (dooden), doordat zij haar man, den heerscher over de Magneten, den vriend (van Peleus) daartoe trachtte over te halen door listige beramingen".

Uit Fragment 38 van Philemon (Kock II, p. 488) blijkt,

dat hij een comédie schreef *Koinwonoí* geheeten. Over den inhoud is niets bekend, maar „De Kameraden” is een mooie titel voor een comédie.

In de synoniemen-reeks bij *Pollux* I. 152 staan o.a. opgesomd: φίλοι, σύμμαχοι, συστρατιῶται, κοινωνοὶ πολέμων, κοινωνοὶ μάχης.

De pluralis *κοινῶνες* bet. „de vrienden uit de naaste omgeving, de naaste omgeving” in de passage van *Xenophon's* *Instit.* *Cyri* VIII. 1. 25 sqq. Driemaal wordt daar de pluralis in dien zin gebruikt: in § 25, § 36 en § 40. Hier volgt de vertaling van § 25: „Cyrus nu beschouwde de vroomheid van zijn naaste omgeving (τῶν μεθ' αὐτοῦ) als voordeelig ook voor zichzelf. . . . Bovendien overwoog hij, dat, indien al zijn vrienden (πάντες οἱ κοινῶνες) godvreezend waren, zij minder geneigd zouden zijn om elkaar kwaad te doen, evenmin hem, daar hij zichzelf beschouwde als den weldoener zijner vrienden (τῶν κοινῶνων)”.

Het verband doet duidelijk zien, dat οἱ κοινῶνες synoniem is met οἱ μεθ' αὐτοῦ. Ook hier is *κοινῶνες* absoluut gebruikt (zie p. 27)¹.

GROEP IX - Deelgever

Seesemann o.c. 4 zegt van κ-εἶν = „Anteil geben”: „κοινωνέω hat ausserordentlich selten diese Bedeutung. Von einigen Forschern wird sie sogar geleugnet”. Later (p. 86 sqq.) zal aangetoond worden, dat inderdaad κ-εἶν „deel geven” kan beteekenen. Maar evenzeer kan κ-ός = „deelgever”, zooals blijkt uit de volgende plaats: *Plato*, *Leg.* V. 730 E: „τὸν μὲν μεταδιδόντα ὡς ἀκρότατον χρῆτιμᾶν, τὸν . . . δὲ φθονοῦντα καὶ ἐκόντα μηδενὶ κοινῶν ὄν διαφιλίας γιγνόμενον ἀγαθῶν τινῶν . . . ψέγειν . . . , . . . wie (van zijn geestelijk bezit anderen) deel geeft, moet men als den hoogsten mensch (ideaal mensch) eeren, maar wie afgunstig is en vrijwillig niemand in vriendschap van zijn eventueele goede eigenschappen laat deelen, berispen . . .”

¹ Hoewel *Epictetus* niet behandeld wordt, moge een enkele plaats uit zijn werk ter illustratie dienen. *Diss.* II. 14. 8 geeft κ-οί in de bet. van „mensen uit de naaste omgeving”. Een nog ruimere beteekenis treffen wij aan in *Diss.* I. 22. 10, waar onder κ-οί verstaan wordt „ons lichaam, zijn deelen, bezit, ouders, broers, kinderen, vaderland, in één woord, onze aardsche metgezellen”. (vert. van *Mej. H. W. F. Stellwag*, *Het Eerste boek der Diatriben*, *Utr. diss.* 1933) *Vgl.* p. 28 n. 1.

Hier zijn synoniem μεταδιδόντα en κοινωνόν.

GROEP X - Ξυνάων = hebbend, ξυνήων = bedrijver
Pindarus, Pyth. III. 47 sq.:

Asklepios genas „... ὅσσοι μόλον αὐτοφύτων

ἑλκέων ξυνάονες,

allen die kwamen hebbende vanzelf ontstane wonden....”

De overgang van „deel hebbend” tot „hebbend” is duidelijk: wie een deel heeft van wonden, heeft wonden, het partitieve begrip van den genitivus heeft zijn kracht verloren.

Wij zullen zien (p. 90 sqq.), dat κ-εῖν vaak = ἔχειν.

Voor het adjectivisch gebruik, zie p. 32 n. 1.

Hesiodus, Theogonia 595 en 601 vergelijkt de vrouwen met de darren uit den bijenkorf. „Zooals de bijen in de bijenkorven de darren onderhouden, de bedrijvers van booze daden (κηφῆνας βόσκωσι, κακῶν ξυνήονας ἔργων) — de bijen spannen zich den geheelen dag in tot zonsondergang dagelijks . . . , de darren verzamelen in hun maag (de opbrengst van) anderer inspanning —, zoo bezorgde de hoogdonderende Zeus aan de sterfelijke mannen een ramp, de vrouwen, die anderen moeilijkheden veroorzaken (γυναῖκας . . . ξυνήονας ἔργων ἀργαλέων)”.

GROEP XI - Κοινωνός, ξυνέων = κοινωνικός

Euripides, Iphig. Taur. 1173. Tot goed begrip van deze plaats een kleine uitweiding. Orestes is, vergezeld van Pylades, gekomen in het Taurische land om in opdracht van Apollo (979) het godinnebeeld uit den tempel, waar Iphigenia priesteres is, te rooven. Het is daar de gewoonte om vreemdelingen aan Artemis te offeren (279). Orestes en Pylades zijn ontdekt en voor den koning, Thoas, gebracht. Spoedig zullen zij sterven. Iphigenia en Orestes herkennen elkaar als zuster en broeder. Iphigenia verzint een list. Aan de godin mag, zegt zij, geen onrein offer gebracht worden (1037) en Orestes is een moedermoordenaar. Zij zal voorstellen aan Thoas om Orestes van schuld te reinigen in de zee (1039); ook het godinnebeeld moet worden gereinigd, want door de aanraking van Orestes is het besmet. Het schip van Orestes ligt voor anker. Zij zullen met het beeld trachten te vluchten. „En Pylades?” vraagt Orestes. In 1047 volgt het antwoord:

„Ταῦτόν χεροῖν σοὶ λήξεται μίασμ' ἔχων.

Ik zal zeggen, dat hij dezelfde bezoedeling draagt als gij”.

Ook Pylades moet dan gereinigd worden; ook hij krijgt gelegenheid te ontvluchten. En zij zet dit verzinsel aan Thoas voor in 1173:

„Μητέρα κατεργάσαντο κοινῶν ᾧ ξίφει.

Zij (= Orestes en Pylades) doodden hun moeder met het zwaard van bondgenooten”.

κ-ός = κοινωνικός, kameraadschappelijk, bondgenooten eigen.

Onjuist is de vertaling van den Thesaurus (vol. IV, Didot 1841) „communi caede”; voorbeelden van ξίφος = „moord” zijn mij niet bekend. M.i. is hier κοινῶς niet identiek met κοινός; veelal wordt dit aangenomen: Theob. Fix., Euripidis Fabulae, Didot 1843: „communi ense”; Henri Grégoire, Euripide IV, Paris 1925 (Les Belles Lettres), „d'un fer commun”; Liddell - Scott s.v. Euripides laat Iphigenia niet zeggen, dat Orestes en Pylades dezelfde wapenen hadden. Zij zijn elkaars κοινῶνίαι aan den moord; zij stonden elkaar bij.

In Alex. Aet. 5.15 bet. ἄλα ζυνέωνα „het zout der dischgenooten”.

Voor het adjectivisch gebruik zie p. 32 n. 1.

GROEP XII - Κοινωνός in commercieel verband

Ter vaststelling van de beteekenis van κ-ός in commercieel verband is het veelal noodig den contextus te behandelen. Elders (p. 167 sqq.) gebeurt dit uitvoerig. Hier worden slechts enkele, minder belangrijke plaatsen besproken; tevens wordt de beteekenis van κ-ός op de overige plaatsen vermeld.

Slechts in één geval staat κ-ός c. genitivo gebruikt: Dem. LVI. 1: „κοινωνός εἰμι τοῦ δανείσματος τούτου, ik ben een deelhebber aan die leening, ik ben een medegeldschieder”.

Vgl. wat over de gemeenschap van zaken in het geldverkeer op p. 183 sqq. gezegd wordt.

Op de andere plaatsen, waar κ-ός een handelsbeteekenis heeft, staat het woord absoluut¹.

¹ J. Y. Campbell, Κοινωνία and its cognates in the New Testament (Journal of Biblical Literature 1932) p. 354: „Demosthenes seems to be the earliest writer to use the word in a way that can fairly be called „absolute”, but even then it has the special sense of „partner in a business enterprise”, and so is merely a natural abbreviation for κοινῶνός πραγμάτων or some such phrase. Κοινωνός did not acquire the general meaning of „companion” which the dictionaries claim for it”. Wij hebben reeds herhaaldelijk kunnen constateeren, dat deze meening onjuist is (zie pp. 27, 39 en 43; zie verder p. 168 sqq.).

Xen. Oecon. VII. 13: „... ὅτι ὅποτερος ἂν ἡμῶν βελτίων κοινωνὸς ἦ, οὗτος τὰ πλείονος ἄξια συμβάλλεται, ... dat wie van ons beiden de beste deelgenoot is, die het meeste inbrengt.”

Hier vergelijkt Ischomachus het huwelijk met een gemeenschap van zaken. Uit deze passage kan men lezen (wat wij ook van elders (p. 109 n. 2; I46) weten), dat handels-κοινωνοὶ vaak ongelijke aandeelen hadden.

Onzeker is de beteekenis van κ-ός bij Isocrates, XII, Panathenaicus, 184: „... κάκείνους ἂν ἐπαινέσειαν ... ἀποκτείνειν ἂν τολμήσαντας τοὺς ἀδελφούς τοὺς ἑαυτῶν καὶ τοὺς ἐταίρους καὶ τοὺς κοινωνοὺς ὥστε καὶ τὰκείνων λαβεῖν, ... zij zouden zelfs prijzen die lieden ... die er niet tegenop zouden zien om te dooden hun eigen broers, politieke vrienden (bet. onzeker) en zakenvrienden (of vereenigingsvrienden) om zoo ook hun bezittingen te krijgen”.

Het is onmogelijk uit het verband op te maken, wie hier met κοινωνοὶ bedoeld worden. Er kunnen onder verstaan worden „lieden die in zaken samenwerken” (bv. als medegeldschieters, medegeldleeners), ook wel „medeleden van dezelfde gezelligheidsvereeniging” (zie Isaeus IX. 13; p. 32).

In de redevoeringen XXXII, XXXIV, XXXV, XLIX, LII en LVI van Demosthenes beteekent κ-ός „zakenvriend” (p. 168 sqq.).

Ἐπικοινωνός

De eenige mij bekende plaats van ἐπικοινωνός is te vinden in het geschrift περὶ εὐσχημοσύνης (de decenti habitu), dat op naam van Hippocrates staat¹; in caput 5 leest men: „ταύτη (= τῇ ἱητρικῇ) μὲν οὖν ἐπικοινωνός σοφίη τις, met de geneeskunst is een zekere wijsheid verbonden”.

Men vergelijke de tweede bet. van ἐπικ-εῖν (p. 99).

Κοινωνικός

Vormen

Naast κοινωνικός heeft men den Dorischen vorm κοινανικός, dien door den Pythagoraeër Archytas (bij Stobaeus, Anthol. II. 31. 120, C. Wachsmuth II, p. 230) gebruikt wordt.

Verder kende het Grieksch een langeren vorm: κοινωνητικός, die

¹ Ermerins schrijft in zijn editie van Hippocrates, deel III, p. 337 over de geschriftjes „De decenti habitu” en „Praeceptiones”: „Hi duo libelli a sophista nescio quo sunt conscripti”.

echter eerst in later tijd voorkomt en wel bij Polybius, Josephus en Plutarchus. Deze langere vorm heeft beteekenissen, die ook κ-ικός heeft. De betrokken plaatsen worden niet behandeld, omdat zij dateeren uit den tijd na Aristoteles. De Dorische vorm hiervan, κοινωντικός, wordt gebruikt door den Pythagoraeër Diotogenes (bij Stobaeus, IV. 7. 62, Wachsmuth-Hense IV, p. 266): zie p. 53.

Beteekenissen

De volgende beteekenissen kunnen vastgesteld worden:

- I. op κ-οί betrekking hebbend (groep VIII—XII);
- II. op een afspraak betrekking hebbend (groep VIII);
- III. op de gemeenschap betrekking hebbend, in het belang der gemeenschap, maatschappelijk, sociaal (groep II); ook: vriendelijk, minzaam (groep VIII);
- IV. op het deelgeven betrekking hebbend, vrijgevig (groep IX);
- V. op het gemeenschappelijk bezit betrekking hebbend, gemeenschappelijk bezittend (groep VI).

I. op κ-οί betrekking hebbend.

Aristoteles, Eth. Eud. VII. 1242a 1: „Λέγονται δὲ φιλία συγγενική, ἑταιρική, κοινωνική, ἢ λεγομένη πολιτική, en als verschillende soorten van vriendschap worden genoemd die onder verwanten, die onder politieke makers, die onder κοινωνοί (?) en de zgn. vriendschap onder medeburgers”.

Deze passage schijnt een verkorte paraphrase¹ van Eth. Nic. 1161 b 11 sqq. (p. 49), maar daar is κ-ικός goed op zijn plaats, hier echter niet. De veronderstelling lijkt niet gewaagd, dat κοινωνική niet in den tekst hoort. Leest men immers verder, dan worden achtereenvolgens nog uitvoeriger besproken ἡ φιλία συγγενική, ἑταιρική en πολιτική; over ἡ φιλία κοινωνική wordt met geen woord meer gerept. De tekst wordt logischer als het woord gedelgd wordt. Uit het verband is niet op te maken, wat met φιλία κ-ική wordt bedoeld.

De tweede plaats van deze beteekenis staat in commercieel verband.

¹ G. Cyril Armstrong schrijft in een noot op pag. 646 van zijn uitgaaf der Magna Moralia (The Loeb Classical Library, 1935): The treatment of Friendship which occupies Books VIII and IX of Nic. (16 pp. in Bekker's text) is by Eud. compressed into one Book (VII of 12 pp.); in the present work (M.M. II, XI—XVI) it covers only 5 pp.

Bij Aristoteles, Resp. Ath. 52. 2 lezen wij, dat het college der vijf εἰσαγωγεῖς de taak heeft na vooronderzoek de ἔμμηνοι δίκαι voor de jury te brengen. Onder ἔ. δ. worden verstaan rechtszaken die binnen een maand na het aanhangig maken moeten worden berecht. Tot hen behooren: „ἔτι δ' αἰκείας καὶ ἔρανικαὶ καὶ κοινωνικαὶ καὶ ἀνδραπόδων καὶ ὑποζυγίων καὶ τριηραρχίας καὶ τραπεζιτικά, bovendien processen over mishandeling, van eranisten (vrienden die gezamenlijk aan een vriend een rentelooze leening verstrekken), van κοινωνοί, betreffende den verkoop van slaven en lastdieren, betreffende een trierarchie en trapeziten-aangelegenheden (aangelegenheden van het geldverkeer)”.

Wat moet men onder κοινωνικαὶ δίκαι verstaan? Men heeft κ-ικός hier als een adjectivum bij κ-ία beschouwd: Th. Reinach in Diction. antiquités gr. et rom. van Ch. Daremberg et Edm. Saglio s.v. Emmènoi dikai (Tome deuxième, première partie, 1892) vertaalt „les actions relatives aux sociétés; Thalheim, R.-E. Pauly-Wissowa, V, 1905, Sp. 2501: „Klage in Sachen von Handelsgenossenschaften”; J. H. Lipsius, Das attische Recht und Rechtsverfahren, I. Bd., 1905, S. 85: „Monatsklagen, die aus den Rechtsverhältnissen von Vergnügungsvereinen oder anderen Korporationen sich ergeben”.

Anderen beschouwen κ-ικός als adjectivum bij κ-ός: Ludovic Beauchet, Histoire du droit privé de la république athénienne, IV, 1897, p. 353: „les actions entre associés”; Georges Mathieu et Bernard Haussoullier in hun uitgaaf der 'Αθ. πολ. bij „Les Belles Lettres”, Paris 1922, p. 54: „les actions entre participants à un prêt d'amitié (éranistes), entre associés”.

De opvatting van de laatste drie geleerden is te verkiezen boven de eerstgenoemde: sociétés of Handelsgenossenschaften hebben, zooals waarschijnlijk is (zie p. 168sq.), in dezen tijd niet bestaan, evenmin machtige „Korporationen”. Men moet hier denken aan processen tusschen κοινωνοί onderling of tusschen hen en andere(n) (bv. aan dengene of degenen aan wie(n) zij gezamenlijk geld leenden), zooals er ettelijke bij Demosthenes voorkomen (p. 168 sq.).

De κ-ικαὶ δ. waren blijkbaar een bijzonder soort ἐμπορικαὶ δίκαι, die onder het ressort der θεσμοθέται vallen (Resp. Ath. 59. 5). Waarom de ééne categorie door de εἰσαγωγεῖς, de andere door de θεσμοθέται behandeld wordt, weten wij niet. De behandeling der ἐνδείξεις is ook

over twee colleges verdeeld: Resp. Ath. 52. 5: „καὶ γὰρ ταύτας (sc. τὰς ἐνδείξεις) εἰσάγουσιν οἱ ἔνδεκα. εἰσάγουσι δὲ τῶν ἐνδείξεων τινὰς καὶ οἱ θεσμοθέται, want die (= de aangiften van bepaalde misdaden waarop in den regel de doodstraf stond ¹) brengen de elf mannen voor het gerecht. Maar sommige van de aangiften brengen ook de thesmotheten voor”.

Wellicht zou men op grond van Demosthenes XIV. 16 (p. 54) geneigd zijn κ-ικαὶ δ. te verklaren als „processen van lieden die gerechtigd zijn in een onverdeelde boedel”. Maar zulke processen komen voor den ἄρχων: Resp. Ath. 56. 6 zegt dat „ἡ εἰς τὸ δικάστηριον εἰσάγει (δικὰς) εἰς δατητῶν αἴρεσιν, ἕάν τις μὴ θέλῃ κοινὰ τὰ ὄντα νέμεσθαι, voor de rechtbank brengt rechtszaken voor het aanwijzen van verdeelers, wanneer iemand niet wil, dat de gemeenschappelijke bezittingen verdeeld worden”. Zie *Harrocratïon* s.v. *δατεῖσθαι* (p. 77) en Ludovic Beauchet, *Histoire du droit privé de la république athénienne*, III, 1897, p. 644.

II. op een afspraak betrekking hebbend.

Aristoteles, *Eth. Nic.* VIII. 1161b 11: „Ἐν κοινῶνίᾳ μὲν οὖν πᾶσα φιλία ἐστίν, καθάπερ εἴρηται· ἀφορίσειε δ' ἂν τις τὴν τε συγγενικὴν καὶ τὴν ἑταιρικὴν. αἱ δὲ πολιτικαὶ καὶ φυλετικαὶ καὶ συμπλοικαὶ, καὶ ὅσαι τοιαῦται, κοινῶνικαῖς ἕοικασι μᾶλλον. οἷον γὰρ καθ' ὁμολογίαν τινὰ φαίνονται εἶναι, Op gemeenschap berust dus, zooals gezegd is (VIII, 1159b 32), elke vriendschap (en verwantschap, zie p. 129); daarbij kan men de vriendschap onder verwanten en die onder politieke makkers (leden van een ἑταιρεία) elk een afzonderlijke plaats aanwijzen. Daarentegen draagt de vriendschap onder medeburgers of inwoners derzelfde volksafdeeling (φυλή) of die onder opvarenden en iedere andere van dien aard meer het karakter van een gemeenschap (gesloten overeenkomst), want het schijnt, dat zij op een soort van verdrag berust”.

In deze passage staat ook ὁμολογία; als synoniem van κ-ία zullen wij διομολογία ontmoeten bij *Isaeus*, XI. 21 (p. 119).

III. op de gemeenschap betrekking hebbend, in het belang der gemeenschap, maatschappelijk, sociaal; vriendelijk, minzaam.

In de *Pseudo-Platonische Definitiones*, 411 E, staat de

¹ Zie J. H. Lipsius o.c., II Bd., 1908, p. 331 sqq.

volgende bepaling van „rechtvaardigheid” (vgl. p. 133): „Δικαιοσύνη . . . ἕξις διανεμητική τοῦ κατ’ ἀξίαν ἐκάστω· ἰσότης κοινωνική, rechtvaardigheid is de levenshouding om aan ieder hetgeen hem toekomt te geven, is de maatschappelijke gelijk (gerechtigd)heid”.

Vgl. P. s. Arist., de virt. et vitiis, II. 6 en V. 1.

Onze plaats vertoont groote overeenkomst met de definitie die Ulpianus van iustitia geeft (Dig. Tit. 1. Institut. h.t. 1): „Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi”.

Deze definitie gaat wschl. op den *Opus* van Pseudo-Plato terug via de Stoa, zie bv. Cicero, de off. I. 14. 42: „ut pro dignitate cuique tribuatur; id enim est iustitiae fundamentum”¹.

Een verwante gedachte wordt uitgesproken bij Aristoteles, *Politica* III. 1283a 38: „κοινωνικήν γὰρ ἀρετὴν εἶναι φαμεν τὴν δικαιοσύνην, ἣ πάσας ἀναγκαῖον ἀκολουθεῖν τὰς ἄλλας, wij zeggen immers, dat de rechtvaardigheid (= de goede omgang, zie p. 132 sqq.) een maatschappelijke deugd is, met wie noodzakelijkerwijze alle andere deugden meegaan”.

Een belangrijke plaats is Aristoteles, *Eth. Eud.* VII. 1242a 20 sqq.: „Τὸ δὴ ζητεῖν πῶς δεῖ τῷ φίλῳ ὀμιλεῖν, τὸ ζητεῖν δίκαιόν τι ἐστίν. καὶ γὰρ ὅλως τὸ δίκαιον ἅπαν πρὸς φίλον· τό τε γὰρ δίκαιον τισὶ καὶ κοινωνοῖς, καὶ ὁ φίλος κοινωνός, ὁ μὲν γένους, ὁ δὲ βίου. ὁ γὰρ ἄνθρωπος οὐ μόνον πολιτικὸν ἀλλὰ καὶ οἰκονομικὸν ζῶον, καὶ οὐχ ὥσπερ τᾶλλά ποτε συνδυάζεται καὶ τῷ τυχόντι καὶ θήλει καὶ ἄρρενι, ἀλλ’ ἰδίᾳ οὐ μοναυλικὸν ἀλλὰ κοινωνικὸν ἄνθρωπος ζῶον πρὸς οὓς φύσει συγγενεία ἐστίν· καὶ κοινωνία τοίνυν καὶ δίκαιόν τι καὶ εἰ μὴ πόλις εἴη, Er naar zoeken, hoe men met zijn φίλος (= „de door verwantschap of persoonlijke vriendschapsverhouding nastaaende”, J. P. A. Eernstman, *Οἰκεῖος, ἑταῖρος, ἐπιτήδειος, φίλος*, Utr. diss., 1932, p. 83) moet omgaan, is zoeken naar een δίκαιον (= goeden omgang, zie p. 132 sqq.). Want in het algemeen heeft alle goede omgang betrekking op een nastaaende; de goede omgang immers geldt sommigen en (wel) deelge-

¹ cf. Rudolf Adam, *Πλάτωνος ὄροι* in *Satura Berolinensis*, 1924, p. 7.

Mr. Willem Zevenbergen, *Formeele encyclopaedie der rechtswetenschap*, 1925, zegt op p. 53, § 10, waar hij over „De Gerechtigheid” handelt, aangaande de definitie van Ulpianus: „Deze opvatting staat in nauw verband met de leer van Aristoteles op dit stuk, ontwikkeld in zijn „*Ethica Nicomacheia*””. Maar ook de formulering gaat op een Grieksche definitie terug.

nooten, en de nastaaude is een deelgenoot, de eene van het geslacht (= de verwant), de andere van het leven (= de vriend). De mensch nu is niet alleen een wezen, dat in een staat leeft, maar ook een wezen dat in een maatschappij leeft, en hij paart zich niet, zooals de andere wezens incidenteel en met de eerste de beste, hetzij vrouw, hetzij man, maar speciaal de mensch is een niet in afzondering levend wezen, maar een wezen dat zich aansluit bij degenen met wie hij van nature een verwantschap heeft; en daarom bestaat er een gemeenschap en een zekere goede omgang, zelfs indien er geen staatsvorm aanwezig is”.

Uit deze passage volgt dat:

- 1° ὁμιλεῖν = δίκαιόν τι (vgl. p. 132 sqq.);
- 2° κοινωνία = δίκαιόν τι (we weten reeds κ-ία = ὁμιλία, zie gr. VIII);
- 3° φίλος = κοινωνός (zie gr. VIII);
- 4° κοινωνικός verbonden wordt met de praep. πρὸς (vgl. κ-εῖν πρὸς Plato, Resp. V. 466 D, Leg. I. 640 B, Soph. 248 A (p. 96));
- 5° κ-ία een ruimer begrip aanduidt dan πόλις (zie p. 110 sq.).

Ook in het op p. 46 genoemde fragment van Archytas heeft κοινωνικός de bet. van „maatschappelijk”.

Ik kan niet nalaten er op te wijzen, welk een belangrijke plaats het begrip κοινωνικός in de Stoa heeft ingenomen. Sprekend over het „rationalisme” en „dogmatisme” van de Stoïsche wijsbegeerte zegt Paul Wendland, Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum, Tübingen 1912, p. 41: „Der λόγος, durch den der Mensch ein ζῷον κοινωνικόν ist (so Chrysipp, Bd. III, S. 43. 66 ff. von Arnim), ist auch das die Gesellschaft bildende Prinzip. Auf ihm beruht die Verbindung aller vernunftbegabten Wesen, Götter und Menschen, zu einer grossen Gemeinschaft”.

Ook bij andere Stoici dan Chrysippus vindt men de leer, dat de mensch κοινωνικός is. Epictetus bv. schrijft in Diss. I. 23. 1: „Ἐπινοεῖ καὶ Ἐπίκουρος ὅτι φύσει ἐσμεν κοινωνικοί, ook Epicurus ziet achteraf wel in, dat wij menschen van nature gemeenschapswezens zijn”¹.

In de ed. maior (Lpz. 1916) die Schenkl van Epictetus be-

¹ Vert. van Mej. H. W. F. Stellwag, Epictetus, Het Eerste boek der Diatriben, Utr. diss. 1933.

zorgde vindt men op p. 472 een fragment uit Marcus Aurelius en op p. 477 een citaat uit Stobaeus, waar κ-ικός eveneens „het belang der gemeenschap behartigend” beteekent.

Het gesubstantiveerde neutrum, τὸ κοινωνικόν, bet. menigmaal „de gemeenschapszin”: Diss. I. 28. 20; III. 13. 5; IV. 11. 1.

En ook Marcus Aurelius Antoninus spreekt van den mensch als ζῷον κοινωνικόν: III. 4. 3; V. 29. 2; VIII. 2. 2 en elders bezigt hij κ-ικός in den zin van „ten bate der gemeenschap, sociaal”: IV. 33. 3; V. 1. 7; 6. 6; 6. 8; 30. 1; VI. 7; 14. 2; 23. 1; 30. 4; VII. 52; 64. 1; 67. 3; 72; VIII. 12; IX. 6; 23. 2; 31. 2; XI. 4; 21. 3; 37; XII. 20. 2; 30. 6; ook bij hem bet. τὸ κοινωνικόν „het gemeenschapsgevoel”, VII. 55. 3.

Uit deze bet. heeft zich bij Epictetus de bet. „vriendelijk, minzaam” ontwikkeld (vgl. gr. VIII). Diss. II. 10. 14 vertaalt D. C. Hesseling, De kolleges van Epictetus, 1931, als volgt: „Indien gij in plaats van een mens, een vredelievend (ἡμεροῦ) en maatschappelijk wezen, een schadelik, listig, bijterig wezen zijt geworden, hebt gij dan niets verloren?” Hier is m.i. κ-ικός „maatschappelijk in den waren zin des woords, minzaam”. In Diss. IV. 5. 17 vertaalt Hesseling dan ook: „Wat is 't stempel van zijn meningen? Zachtaardigheid (ἡμερον), minzaamheid (κ-ικόν), lijdzaamheid, liefde voor zijn medemenschen (φιλάλληλον)”. Een citaat uit Stobaeus (Schenkl, p. 478) heeft het woord eveneens in deze beteekenis.

Men kan hiermee vergelijken εὐκοινώνητος (p. 61).

Tenslotte zij verwezen naar hetgeen A. Bonhöffer over het begrip ἡμερος schrijft: „Diese Eigenschaft ist neben κοινωικός und φιλάλληλος einer der wesentlichsten Faktoren des epiktetischen Idealmenschen (Epiktet und das Neue Testament, 1911, p. 248)”.

IV. op het deel geven betrekking hebbend, vrijgevig.

Een plaats die uitvoerige bespreking vereischt is Aristoteles, Rhet. II. 1401a 20: „καὶ τὸ κοινωνικὸν φάναι τὸν Ἑρμῆν εἶναι μάλιστα τῶν θεῶν μόνος γὰρ καλεῖται κοινὸς Ἑρμῆς, en het zeggen (= gezegde), dat Hermes de vrijgevigste der goden is; want Hermes alleen wordt gemeenschappelijk genoemd”.

Hesychius verklaart de uitdrukking κοινὸς Ἑρμῆς aldus: „παροιμία ἐπὶ τῶν κοινῆ τι εὕρισκόντων, een spreekwoordelijke uitdrukking gebruikt door lieden die te zamen iets vinden”.

Deze interpretatie vindt steun bij het woord ἔρμαϊον, „buitenkansje, εὔρημα”, dat van Ἑρμῆς is afgeleid. Hier staat Ἑρμῆς metonymisch voor ἔρμαϊον¹. De woorden „de vondst is gemeenschappelijk” bet. „samen deelen”.

Voor κ-ικός = „mededeelzaam, vrijgevig” vergelijkt de The-saurus Lucianus, Timon c. 56: „zij spreiden hun vleierij ten toon tegenover een eenvoudig en met zijn bezittingen vrijgevig (τῶν ὄντων κοινωνικόν) man als gij zijt”.

Men kan hier nog aan toevoegen een fragment van den Pythagoraëer Diotogenes uit zijn werk Περὶ βασιλείας (Stobaeus, IV. 7. 62, Wachsmuth-Hense IV, p. 266): „daarom zou wie als koning ingetogen ten opzichte van genietingen is, vrijgevig met zijn geld (κοινωνα-τικὸς δὲ περὶ τὰ χρήματα), verstandig en deugdzaam, in werkelijkheid eerst koning zijn”.

Twee andere verklaringen geeft Suidas s.v. κοινὸς Ἑρμῆς. Men noemt Hermes gemeenschappelijk, „omdat hij, de zeer dief-achtige, leerde, dat de buit gemeenschappelijk is en dat degenen die alleen stelen noodzakelijkerwijze met hun makkers moeten deelen”. Deze verklaring is zeer gewrongen: een dief die alleen steelt heeft toch niets met handlangers te maken!

Zijn tweede verklaring is evenmin acceptabel. Hij zegt: „οἱ δὲ, ὅτι τὸν λόγον ἔχων ὁ Ἑρμῆς, κοινωνικὸν ἐποίησε πάντα δι αὐτοῦ, anderen (noemen hem gemeenschappelijk), omdat Hermes als god van het woord een ieder door middel daarvan mededeelzaam maakt”.

Inderdaad heet Hermes ook λόγιος, de god van het handige, verstandige woord. Maar Theophrastus' Αἰσχροκέρδεια, 9 kan hiermee niet verklaard worden.

V. op het gemeenschappelijk bezit betrekking hebbend, gemeenschappelijk bezittend.

Voor het bouwen en uitrusten der oorlogsschepen werd in Athene gezorgd door de rijkste burgers: de τριηραρχία was één der voornaamste λειτουργίαι. In 357 v. Chr. was het aantal voor λειτουργίαι in aanmerking komende Atheners gesteld op 1200; zij waren verdeeld in 20

¹ Zie: W. H. Roscher, Ausführl. Lexikon der griech. u. röm. Mythologie, I Bd., II. Abt., 1886—1890, Sp. 2381 „Hermes als Glücksgott” en Theophrasts Charaktere, ed. philol. Gesellschaft zu Leipzig, 1897, ad 30.9 (p. 264).

groepen, συμμορίαί, elk 60 burgers omvattende. In de praktijk bleek echter, dat men niet op 1200 rijken kon rekenen: velen hadden, als het op het nakomen van hun verplichtingen aankwam, voorwendsels en uitvluchten om aan de lasten der λειτουργία te ontkomen. Demosthenes stelt nu in zijn 14e oratie voor, het aantal van 1200 tot 2000 uit te breiden¹. Bezien wij § 16 uit Demosthenes' rede Περί τῶν συμμοριῶν nader. De tekst is als volgt: „ τοὺς διακοσίους καὶ χιλίους ἀναπληρῶσαι φημι χρῆναι καὶ ποιῆσαι δισχιλίους, ὀκτακοσίους αὐτοῖς προσείμαντας· ἔάν γάρ τοῦτ' ἀποδείξητε τὸ πλῆθος, ἡγοῦμαι, τῶν ἐπικλήρων καὶ τῶν ὄρφανῶν καὶ τῶν κληρουχικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ εἴ τις ἄδυνατος ἀφαιρεθέντων, ἔσεσθαι χίλια καὶ διακόσια ταῦτα ὑμῖν σώματα, . . . dan stel ik voor de twaalfhonderd („belastingplichtige" burgers) voltallig te maken, achthonderd aan hen toe te voegen en het aantal te brengen op tweeduizend; want indien gij dat aantal vaststelt, zullen, meen ik, met uitsluiting van de erfdochteren, weezen, kolonisten, degenen die gerechtigd zijn in een onverdeelden boedel en de onvermogenen, U twaalfhonderd personen ten dienste staan”.

Houden wij goed in het oog, dat deze passus gaat over het aantal personen: het aantal personen bedroeg 1200, dat Demosthenes wil vergrooten tot 2000, afgezien van 5 groepen personen, die zich in een uitzonderingspositie bevinden.

In het begin van de 19e eeuw heeft men bezwaar gehad de woorden κληρ. en κοινωνικ. als gesubstantiveerde adjectiva te beschouwen: men wilde in gedachten aanvullen σωμάτων; daarom verkoos men ook de varia lectio ὄρφανικῶν en J. J. Reiske (Demosthenes' uitgaaf van Dobson, London 1828, Tomus V, p. 50) verving ἐπικλήρων door de conjectuur ἐπικληρικῶν.

M.i. worden zoo onnoodig moeilijkheden geschapen: waarom toch zouden κληρουχικῶν en κοινωνικῶν niet gesubstantiveerd kunnen zijn? Elk adjectivum immers kan men in het Grieksch substantiveeren. Dat wij inderdaad met gesubstantiveerde adjectiva te doen hebben,

¹ Ulrich Kahrstedt, Forschungen zur Geschichte des ausgehenden fünften und des vierten Jahrhunderts, 1910, S. 225: „Tatsächlich wurde diese Zahl (sc. 1200) niemals erreicht. Demosth. v. d. Symm. 16 musz (eine paar Jahre nach der Begründung der Institution!) eine Erhöhung der Norm auf 2000 vorschlagen, um eine Garantie zu haben, dasz in der entscheidenden Stunde . . . wirklich 1200 zur Verfügung ständen”.

wordt waarschijnlijk gemaakt door een lemma uit *Harpocratio*, *Lex. decem oratorum*. Daar staat s.v. *κοινωνικῶν* dit: „*Δημοσθένης ἐν τῷ περὶ τῶν Συμμοριῶν κοινωνικῶς ἂν λέγοι, τάχα μὲν τοὺς ἀνέμητον οὐσίαν ἔχοντας ἀδελφούς, ὧν ὁ μὲν πατὴρ ἐδύνατο λειτουργεῖν, οἱ δὲ κληρονόμοι τῶν ἐκείνου, καθ' ἕνα τριηραρχεῖν οὐκ ἐξήρκουν· τάχα δὲ καὶ περὶ τῶν ἐκούσιον κοινωνίαν συνθεμένων ἐμπορίας, ἢ τινός ἄλλου ὧν ἕκαστος οὐκ εἶχε τὸ ὅλον τίμημα τῆς κοινῆς οὐσίας*”.

„Demosthenes in zijn rede over de Symmorien kan met *κ-κοί* misschien bedoelen de broeders die gerechtigd zijn in een onverdeelden boedel, wier vader wel in staat was een liturgie te dragen, maar de erfgenamen van zijn bezittingen elk afzonderlijk waren niet rijk genoeg om bij te dragen in een trierarchie; maar misschien zou hij ook kunnen bedoelen hen die vrijwillig een gemeenschap hebben aangegaan voor een commercieel of een ander doel, van wie geen enkele de heele schatting had van het gezamenlijke vermogen”.

Harpocratio weet blijkbaar zelf niet, wie Demosthenes op het oog heeft. De eerste mogelijkheid die *Harpocratio* oppert is de waarschijnlijkste. Vgl. *A. Cartault in Daremberg et Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, Tome premier, Deuxième partie, 1887, p. 1228, s.v. classis*: „*Échappaient à la triérarchie . . . les biens en communauté, c'est-à-dire ceux qui, possédés en communauté par plusieurs enfants, auraient par leur modicité été soustraits à la triérarchie, s'ils avaient été partagés*”¹.

Ook al neemt men aan, dat met *κ-κοί* lieden bedoeld worden die een zakengemeenschap hadden, is het karakter van die gemeenschap onbekend.

Niet onvermeld mogen worden gelaten de door velen gehuldigde, sterk afwijkende opvattingen over deze plaats. Velen zijn — het zij met eerbied tegenover den grooten man gezegd — op een dwaalspoor gebracht door August Böckh. Hij heeft in „*Die Staatshaus-haltung der Athener*” I³, 631 n.a., ter verklaring van de zinsconstructie een gedeelte van een ander lemma van *Harpocratio* geciteerd, nl. van *κληροῦχοι* deze woorden: „*ἐν δὲ τῷ περὶ τῶν Συμμοριῶν Δημοσθένης κληρουχικὰ ἂν λέγοι τὰ*

¹Vaak bleven boedels onverdeeld: *L. Beauchet, Histoire droit privé, III, p. 639 sqq. idem, successio in Daremberg et Saglio, Dict. ant. gr. et rom. IV, p. 1558.*

τῶν ἐκ πεμφθέντων εἰς ἕτεραν χώραν ἤντιναδῆποτε κατὰ κληρουχίαν en in zijn rede over de Symmorien bedoelt Demosthenes met „kolonistenvermogen” het vermogen van degenen die naar ander land zijn gezonden om er een kolonie te stichten”.

En verder heeft hij aangehaald P o l l u x, VIII. 134: „κοινωνικά χρήματα, τὰ παρὰ τῷ Δημοσθένει” en VIII. 136: „καὶ κληρουχικά χρήματα, ὡς Δημοσθένης”. B ö c k h vindt, dat men op grond hiervan de genitivi absoluti van onze Demosthenes-plaats als neutra moet opvatten, waar χρημάτων bij gedacht moet worden. In het lemma κοινωνικῶν „nahm Harpokration dies schlecht masculinisch”. De andere lexicographen, die ook den mannelijken vorm hebben, „Photios und Suidas”, hebben „nur den Harpokration ausgeschrieben”.

Het komt mij voor, dat zoo van de gegevens der lexicographen verkeerd gebruik gemaakt wordt. In deze lemmata wordt de logische inhoud van Demosthenes XIV. 16 weergegeven en geen aanwijzing aan de hand gedaan den betrokken volzin grammaticaal te ontleden. Zou men, zooals B ö c k h wil, bij de genitivi absoluti χρημάτων aanvullen, dan zou dit zonder bezwaar kunnen bij de eerste vier, maar hoe gewrongen zou het zijn bij εἰ τις ἄδυνατος dezen genitivus te suppleeren. Bovendien is er in het begin van den zin sprake van τούς διακοσίους καὶ χιλίους en aan het eind van σώματα. Over χρήματα wordt niet gesproken.

Voor de verklaring van zijn κοινωνικά χρήματα heeft B ö c k h de eerste interpretatie van H a r p o c r a t i o n s.v. κοινωνικῶν gebruikt: „Am wahrscheinlichsten ist die Vermuthung bei Harpokration, es sei die Rede von Brüdern, deren Vermögen noch nicht unter sie vertheilt sei, von welchem zwar der Vater die Liturgie hätte leisten können, die Söhne aber einzeln Trierarchie zu tragen auszer Stand wären (p. 633)”. Afdoende weerlegt hij de andere door Harpokration geopperde mogelijkheden. Dezelfde meening zijn toegedaan: A r n o l d S c h a e f e r, Demosthenes und seine Zeit, 2. Ausg., I. Bd., 1885, p. 466¹; L u d o v i c B e a u c h e t, Histoire du droit privé de la République athénienne, III, 1897, p. 641; C a i l l e m e r, Successions, p. 34; T h u m s e r, de civium Atheniensium muneribus, p. 119 sqq.; M a u r i c e B r i l l a n t, in Daremberg et Saglio, Dict. antiq. gr. et rom. s.v. τριηραρχία, V. 451.

Een andere opvatting huldigt J. H. Lipsius, Das attische

Recht und Rechtsverfahren, II. Bd., 2. Hälfte, 1912, p. 575 n. 102: „Vielmehr wird man unter die κοινωνικά die Güter von Korporationen zu verstehen haben, die zwar der Eisphora, aber nicht der Trierarchie unterlagen“.

Lipsius zegt niet welk soort „Korporationen” hij op het oog heeft: „handelsvennootschappen” hebben, zooals elders (p. 163 sqq.) aangetoond is, hoogstwaarschijnlijk niet bestaan. En waarom zouden ook „handelsvennootschappen” van deze „belasting” vrijgesteld zijn?

Misschien bedoelt Lipsius „Kultvereine”. ’t Is bekend, dat tempels (bv. de tempel van Delphi) eigendommen bezat: wij denken aan den zgn. Heiligen oorlog (355—346), toen de Phocencers tempelgrond van Delphi ten eigen bate hadden bebouwd. In de „Bulletin de correspondance hellénique” van 1926 (jg. L) heeft Th. Homolle een Delphische inscriptie gepubliceerd uit „le premier tiers du IVe siècle” (p. 93). Hij noemt deze inscriptie „La loi de Cadys sur le prêt à intérêt”. In regel 41 sqq. van de derde kolom staat nu: „Αἱ δ [έ] τις κα κοί [νω]-
[νικὸν τοκίζε] ἰν ἧ πατριωτικὸν κ[α]ταγορήι ἀ[ργ]-
[ύριον ἀ ἐνδει]ξις καὶ ἀ δίκαι ποι τοὺς ἀρχοὺς [τῶ]
[ν Δαλφῶν ἔσαγ] ἔστω τοὺς ἀντιτυ [γ] χάνοντας”.

Homolle vertaalt deze woorden op p. 19 zoo: „Si l'accusation porte sur un prêt d'argent appartenant à une association ou patrie, la dénonciation et le procès seront portés devant les magistrats de Delphes qui se trouveront en fonctions”.

Aangenomen, dat de aanvulling van de gemutileerde gedeelten juist is, beteekent hier κοινωνικὸν ἀργύριον „geld van een (religieuse) κοινωνία”.

Zoo zou in Dem. XIV. 16 κοινωνικοί kunnen duiden op de leden van een „Kultverein”, indien kon worden aangetoond, dat zij geen τριηραρχία behoeven te verzorgen. Maar hierover weet men niets. De verklaring van Lipsius is dus zeer hypothetisch. De reeds op p. 54 gegeven interpretatie blijft voorshands plausibiler: de κοινωνικοί van Dem. XIV. 16 zijn hoogstwaarschijnlijk „broeders of verwanten die een onverdeelde boedel bezitten”.

Ἐκοινώνητος

Vormen

Behalve ἔκοινώνητος heeft onze overlevering den Dorischen vorm

ἀκοινώνητος (fragm. van Archytas, bij Stobaeus, ed. Wachsmuth-Hense IV, 1909, p. 86).

Beteekenissen

Voor den klassieken tijd zijn de volgende beteekenissen overgeleverd:

- I. niet deel hebbend;
- II. niet hebbend;
- III. niet verbonden met (c. dativo);
- IV. onsociaal, egoïstisch.

I. niet deel hebbend, geen profijt hebbend.

Plato, Leg. XI. 914 C: „Indien iemand iets van zijn eigendommen op den weg verliest en een ander, die het vindt, het zich toeigent, moet de vinder gestraft worden. Maar indien de vinder een vrije is, moet hij niet alleen den roep van een onvrije te zijn verdragen en buiten de bescherming der wetten staan (πρὸς τῷ ἀνελεύθερος εἶναι δοκεῖν καὶ ἀκοινώνητος νόμων), maar ook tienmaal de waarde van het weggenomen voorwerp aan den verliezer vergoeden”.

II. niet hebbend.

Plato, Leg. VI. 768 B: „Want wie de bevoegdheid mist mede recht te spreken beschouwt zichzelf als verstoken van burgerrecht, ὁ γὰρ ἀκοινώνητος ὦν ἐξουσίας τοῦ συνδικάζειν ἠγεῖται τὸ παράπαν τῆς πόλεως οὐ μέτοχος εἶναι”.

Hier zijn de gespatieerde woorden elkaars synoniem. Dat μετέχειν de bet. van ἔχειν kan hebben, merkte reeds Joh. Schweighauser op in zijn Lexicon Herodoteum, II, 1824, s.v.: „Est etiam ubi μετέχειν pro simpl. ἔχειν vel κατέχειν ponitur, habere, tenere, obtinere, VI. 107”.

Vgl. groep X van κ-ός, κ-εῖν, κ-ία.

III. niet verbonden met, vreemd aan (c. dativo).

Euripides, Andromache 470 sqq.:

„XO. οὐδέποτε δίδυμα
λέκτρ' ἐπαινέσω βρότων
οὐδ' ἀμφιμάτορας κόρους,
ἔριδας οἴκων δυσμενεῖς τε λύπας.
μίαν μοι στεργέτω πόσις γάμοις
ἀκοινώνητον ἀνδρὸς εὐνάν.

Nooit zal ik goedkeuren een dubbel huwelijk van stervelingen, evenmin dat er zonen van twee moeders zijn; zij geven twisten in huis en leed van vijandschap. Volgens mij moet een man tevreden zijn met één huwelijksbed, dat aan geen (ander) huwelijk deel heeft (= dat niet door een (andere) vrouw gedeeld wordt)".

De dativus sociativus rei γάμοις vindt men ook in *Diodorus Siculus*¹ 4. 81. 5: men noemt daar Artemis de godin, „die aan het huwelijk vreemd is, τὴν ἀκοινώνητον τοῖς γάμοις”.

Aristoteles, *Topica* III. 117b 31: „verkiezlijker is hetgeen moeilijk te verwerven valt, want wij waardeeren meer het bezit van wat men niet gemakkelijk kan krijgen; verkiezlijker zijn de meer persoonlijke dingen dan de algemeenere; ook hetgeen minder verbonden is met narigheid (τὸ τοῖς κακοῖς ἀκοινώνητότερον); want verkiezlijker is wat door geen enkel ongemak gevolgd wordt dan wat er wel door wordt gevolgd”.

Vgl. κ-εῖν groep VIII.

Het op p. 58 genoemde fragment van *Archytas* heeft ἀκ-τος in dezen zin, maar zonder dativus. „Daar het mogelijk is met schande gestraft te worden, doen zij (= de burgers) hun best een ordelijk en goed leven te leiden, om te maken, dat zij de bij de wet bepaalde straf verre van zich houden (ὅπως τὰν ἐν τοῖς νόμοις ζημίαν ἀκοινώνατον ἔχωντι)”. Hier is de dativus ἑαυτοῖς verzwegen.

IV. onsociaal, egoïstisch.

Plato, *Leg.* VI. 774 A: Men heeft de plicht te trouwen. „Indien echter iemand niet vrijwillig gehoorzaamt, maar zich afzondert en allen omgang vermijdt in den staat (ἀλλότριον δὲ αὐτὸν καὶ ἀκοινώνητον ἐν τῇ πόλει ἔχει) en op vijf en dertig jarigen leeftijd (nog) ongehuwd is, moet hij beboet worden . . .” Vgl. *Gorgias* 507 E (p. 131).

Deze bet. is de antipode van de derde bet. van *κοινωνικός* (p. 49 sqq.). Bij *Epictetus* bet. ἀκ-ητος tweemaal „in strijd met den gemeenschapszin”: *Diss.* I. 19. 14; II. 20. 16; bij *Marcus Aurelius Antoninus* zesmaal: II. 1. 1; II. 2. 4; VIII. 34. 1; X. 6. 5; XI. 18. 20; XII. 23. 5.

¹ Dr. Ernst Locker, Direktor des „Indogermanischen Instituts” te Weenen gaf mij uit zijn Index op dezen auteur de κ-ός-plaatsen enz. op. Nu de aanvankelijke opzet van dit proefschrift gewijzigd is, zijn deze gegevens niet direct verwerkt. Intusschen ben ik Dr. Locker niettemin zeer erkentelijk.

Beide Stoici kennen ook de hieruit ontwikkelde beteekenis van „onwelwillend, onvriendelijk” (antipode van κ-ικός = „vriendelijk”, p. 52); Epictetus gebruikt in Diss. IV. 6. 35 als synoniemen ἄφιλος en ἀκοινωνήτος en Marcus Aurelius Antoninus in III. 5. 1 ἀκούσιος en ἀκοινωνήτος.

Op deze laatste nuanceering heeft het lemma van Suidas betrekking: „ἀκοινωνήτος ὁ ἀκριβής, niet soepel: degene die te nauwgezet op zijn rechten staat”. Voor deze bet. van ἀκριβής kan men goed vergelijken de op p. 159 behandelde passage uit Stobaeus, waarover ἀκριβοδίκαιος wordt gesproken.

Δυσκοινωνήτος

„Bij het onderzoek of een ψυχή al dan niet philosophisch is”, leest men in Plato's Resp. VI. 486 B, „moet men nagaan, of zij vriendelijk in den omgang is en mild dan wel asociaal en ruw, εἰ ἄρα δικάια τε καὶ ἡμερος ἢ δυσκοινωνήτος καὶ ἄγρια”.

Evenals ἀκ-ητος (zie p. 59), kan blijkbaar ook δυσκ-ητος „moeilijk in den omgang, asociaal” beteekenen, evenals δυσξύμβολος dat eenige regels eerder als synoniem van ἄδικος wordt gebruikt.

Hier staan tegenover elkaar δικάια en δυσκ-ητος, ἡμερος en ἄγρια.

In later tijd wordt dezelfde tegenstelling gemaakt in de Proclusbiographie van Marinus c. IV. Men zou bijna zeggen, dat de schrijver aan de Plato-passage dacht (Proclus en Marinus waren neo-Platonici), toen hij de volgende woorden neerschreef: „... ὡς εὐθύς ἐκ νέου δικαιοσύνην τε ἠγάπα, καὶ δίκαιός τε ἦν καὶ ἡμερος, καὶ οὐδαμῶς δυσκοινωνήτος ἢ δυσξύμβολος ἢ ὅλως ἄδικος”¹.

Evenals δικαιοσύνη en κοινωνία elkaar dicht in beteekenis naderen (zie p. 132 sqq.), zoo hier δυσκ-ητος en ἄδικος. Dat δυσκ-ητος en δυσξύμβολος elkaars synoniem zijn, bevreemdt niet, want κ-εῖν = ξυμβάλλειν (Plato, Resp. II. 362 B, p. 97), κ-ία = ξυμβόλαιον (Resp. I 343 D p. 147) en κοινωνήμα = ξυμβόλαιον (Resp. I 333 A p. 151).

Δυσκοινωνήτος bet. ook bij Plutarchus, Demetrius 3 en Themistius, Oratio XXI, p. 258b „onvriendelijk, asociaal”.

Εὐκοινωνήτος

Men kan nog Pollux V, § 143 vergelijken: ἀσύμβολος, δυσσύμβολος ἀκοινωνήτος, δυσκοινωνήτος

De eenige „klassieke” plaats is Aristoteles, Eth. Nic. IV. 1121a 4: „καὶ εὐκοινώνητος δ' ἐστὶν ὁ ἐλευθέριος εἰς χρήματα. δύναται γὰρ ἀδικεῖσθαι, μὴ τιμῶν γε τὰ χρήματα . . . En verder is de onafhankelijke mensch iemand die gemakkelijk in geldaangelegenheden geeft; want hij kan (spoedig) bedrogen worden, daar hij geen waarde hecht aan het geld . . .”

εὐκ-ητος = gemakkelijk meedeelend, mild, vrijgevig = κοινωνικός (p. 52 sq.).

Deze bet. is af te leiden uit κ-εῖν = deel geven.

Een late plaats geeft εὐκ-ητος in den zin van „vriendelijk, minzaam”: Themistius, Oratio XXII (περὶ φιλίας) p. 269 C (ed. Joannes Harduinus S.J., 1684). Aangaande den πρῶτος (zachtmoedige) en εὐχαρις (welwillende) wordt gevraagd: „Zou hij op eenigerlei wijze, als hij eierzuchtig was en zeer gaarne de eerste wilde zijn, vriendelijk in den omgang (εὐκοινώνητος) kunnen zijn?”

*ΑΞΙΟΚΟΙΝΩΝΗΤΟΣ

Dit woord komt alleen bij Plato¹ voor: zie Plato's Republic, Jowett-Campbell II, Essays, 1894, p. 274.

Het staat met een genitivus gebruikt in Leg. XII. 961 A „τοῦ ξυλλόγου ἀξιοκοινωνήτους εἶναι, geschikt bevonden om in de vergadering te worden opgenomen”.

De eerste bet. is dus: waard om deel te krijgen aan, waard om lid te worden van (zie groep II, en Leg. X. 909 A op p. 67).

Absoluut wordt het woord gebezigd in Resp. II. 371 E: „Ἐτι δὴ τινες, ὡς ἐγώμῃ, εἰσὶ καὶ ἄλλοι διάκονοι, οἱ ἂν τὰ μὲν τῆς διανοίας μὴ πάνυ ἀξιοκοινωνήτοισι, τὴν δὲ τοῦ σώματος ἰσχὺν ἱκανὴν ἐπὶ τοὺς πόνους ἔχωσιν, er zijn dan bovendien nog, naar ik meen, andere helpers, die wat hun geesteshouding betreft niet zeer verdienen met ons samen te werken, maar die voldoende lichaamskracht bezitten voor de inspanningen”.

De tweede bet. is dus: waard om te helpen (zie groep IV); door het voorafgaande διάκονος denkt men aan κ-ός = helper.

Liddell—Scott (en de andere lexica) zien in ἄξ. de bet. van κ-εῖν = ὀμιλεῖν (zie p. 83): „worthy of our society”. Dit lijkt minder juist.

¹ Pollux citeert ἄξ. driemaal: in V, 143; VI, 28 en VIII, 135.

T W E E D E G E D E E L T E

K O I N Ω N E I N

V o r m e n

Onze overlevering kent naast κοινωνῶ (ongecontraheerd κοινωνέω bij Hippocrates) slechts den Dorischen vorm κοινανέω, Thuc. V, 79 Collitz, Dial. inschr. 2561; Archytas bij Stobaeus I. 48.6.

B e t e e k e n i s s e n

„Verben auf — έω werden von Substantiven und Adjektiven aller Deklinationen gebildet, die meisten von denen der II. Dkl., und bezeichnen meistens ein sich Befinden in einem Zustande oder die gewohnte Ausübung einer Tätigkeit....“ leest men in de „Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache“ van Kühner-Blass, § 328, 1b. Van εὐδαίμων bv. is afgeleid εὐδαιμονέω, ik ben gelukkig; van φίλος φιλέω, ik ben een vriend, enz. Zoo gaat κοινωνέω terug op κοινωνός of κοινών en bet. „ik ben een κοινωνός“.

De hierna gegeven beteekenis-groepen van κ-εῖν corresponderen zooveel mogelijk met die van κ-ός.

Over de constructie valt op te merken, dat bij κ-εῖν datgene waaraan men deel heeft in den genitivus totius of partitivus, zoowel rei als personae, staat en degene met wie(n) men deel heeft in den dativus sociativus of comitativus, zoowel rei als personae¹. Vaak ontbreekt één van beide naamvallen of staat κ-εῖν absoluut. Welken invloed dit op de beteekenis heeft, zal bij de behandeling der plaatsen blijken.

GROEP I - Deelhebben aan het leven en de levensomstandigheden (huwelijk, sex. gemeenschap, geluk, ongeluk, voordeelen)

Plato schrijft in Epistula VII. 333 B, dat Dionysius aan Dion een opleiding tot mederegent gaf en „aldus beproefde het geheele leven met hem te deelen, ἐπιχειρεῖ οὕτω κοινωνεῖν αὐτῷ

¹ De lexica, ook de nieuwe Liddell-Scott, spreken slechts van een dativus personae en een genitivus rei; op pp. 81 sq., 84; 63, 76, 121 worden voorbeelden van een dativ. rei en een genit. personae gegeven.

τοῦ βίου παντός". Mogelijk is ook κ-εἶν hier met „deel geven (aan geheele levenswijze)" te vertalen (groep IX). Er moge op gewezen worden, dat hier κ-εἶν τοῦ βίου παντός van twee mannen gezegd wordt. Bij Isocrates III. 40 (p. 106) wordt over κ-ία παντός τοῦ βίου als „huwelijksformule" gesproken.

In de Trachiniaië schildert Sophocles ons, dat Deianira Iole niet als mede-echtgenoot van Herakles duldt; in vs. 546 laat hij haar zeggen:

„τὸ δ' αὖ ξυνοικεῖν τῆδ' ὄμοῦ τίς ἄν γυνή
δύναιτο, κοινωνοῦσα τῶν αὐτῶν γάμων;

Maar welke vrouw zou het kunnen verdragen met haar in hetzelfde huis te wonen en hetzelfde huwelijk te deelen?"

„Sexueelen omgang hebben" is de bet. van κ-εἶν op de volgende plaatsen:

Plato, Leg. VI. 784 E: „... wanneer zij op wettige wijze kinderen hebben gekregen en wanneer dan een man in dergelijke aangelegenheden (περὶ τὰ τοιαῦτα = τῶν τοιοῦτων) met de vrouw van een ander omgaat of een vrouw met den man van een ander (κοινωνῶν ἢ γυναικὶ ἢ γυνή ἀνδρὶ) ..."

i d., VIII. 836 C: „zeggende, dat het goed was om niet met mannen en jonge mannen om te gaan als met vrouwen wat betreft het geslachtsverkeer, τὸ τῶν ἀρρένων καὶ νέων μὴ κ-εἶν καθάπερ θηλειῶν πρὸς μίξιν ἀφροδισίων".

Voor genitivi personae vgl. pp. 62 en 76.

Plato, Resp. III. 403 B geeft de verbinding „κ-εἶν ἡδονῆς", „deel hebben aan zingenot", hetgeen Xen., Conv. VIII. 21 weergeeft met de woorden „κ-εἶν τῶν ἐν τοῖς ἀφροδισίοις εὐφροσυνῶν".

Op twee plaatsen van Euripides staat de verbinding κ-εἶν τύχης. In Medea 302 bet. de uitdrukking „het lot deelen, in dezelfde omstandigheden verkeer"; in Iph. Taur. 1067 „aan hetzelfde geluk deel nemen, hetzelfde geluk genieten".

Deze laatste, gunstige, beteekenis heeft κ-εἶν τύχης ook bij Lycurgus, Contra Leocratem 48.

Plato gebruikt deze verbinding met toevoeging van het adj. ἀλιτηριώδης: Leg. IX. 881 E: „... meenende, dat hij een onheilbrengend lot deelachtig geworden is, νομίζων κεκοινωνηκέναι ἀλιτηριώδους τύχης".

Dat κ-εἶν vaak „krijgen" bet., zonder dat het partitieve of gemeen-

schappelijke gevoeld wordt, blijkt uit vele plaatsen (zie groep X): de dativus sociativus ontbreekt dan.

„Aan het ongeluk deel hebben”, drukt *Dinarchus*, *Contra Dem.* 77 uit met „τῆς ἀτυχίας κοινωνεῖν”; *Isocrates*, *IV.* 167 spreekt van „οἱ τῶν συμφορῶν κοινωνήσαντες”, „degenen die aan de rampen hebben deel gehad” (vgl. *XVI.* 38) en stelt daar tegenover τῶν ἀγαθῶν ἀπολαύειν. Dat hier κ-εῖν synoniem is met ἀπολαύειν, is duidelijk; bij denzelfden auteur *XV.* 105 staan tegenover elkaar τῶν ἀγαθῶν κοινωνεῖν en τῶν ἀτυχιῶν ἀπολαύειν, waar dus omgekeerd κ-εῖν juist in bonam partem en ἀπολαύειν in malam partem gebruikt is.¹

In *Aeschylus*' *Septem* 1033 spreekt *Antigone* aldus:

„τοιγὰρ θέλουσ' ἄκοντι κοινωνῶναι κακῶν,
ψυχῇ,

Neem daarom, mijn ziel, vrijwillig deel aan de ellende met hem die dat niet wil”

Bij *Xenophon*, *Hist. Gr.* *IV.* 3. 13, staat de verbinding „χαλεποῦ τινος κ-εῖν, een moeilijkheid trotseeren”.

Aan een bepaalde ramp kan men ook κ-εῖν: *Isocrates*, *XX.* 15 spreekt van „τῆς εἰς τὰ σώματ' αἰκίας . . . κ-εῖν”, „blootstaan aan lichamelijke mishandeling” (hier is κ-εῖν synoniem met het in het eerste zinsdeel genoemde, onpersoonlijke μέτεστιν).

De nuanceering van „deelneming hebben aan anderer leed” kent het Grieksch evenzeer als het Nederlandsch: *Isocrates*, *XIV.* 46: „want indien wij ongelukkigen aantreffen, gevoelen wij smart, omdat wij gedwongen worden bij ons eigen leed ook in dat van anderen te deelen, πρὸς τοῖς οἰκείοις κακοῖς καὶ τῶν ἀλλοτρίων κοινωνεῖν”.

„Wat zegt ge er van”, leest men in *Xenophon*'s *Memorabilia* (*IV.* 3. 12), „dat de goden den menschen ook de mogelijkheid om de gedachten uit te drukken (= de taal) gegeven hebben, waardoor wij door mededeelingen elkaar aan alle goede dingen deel geven en er met elkaar deel aan nemen (δι' ἧς πάντων τῶν ἀγαθῶν μεταδίδομεν τε ἀλλήλοις διδάσκοντες καὶ κοινωνοῦμεν)?”

Terloops merken wij op, dat hier μεταδίδοναι en κ-εῖν tegenover

¹ Met κ-εῖν = genieten, ἀπολαύειν kan men het Ned. „genoot” vgl., dat ablatend bij „genieten” behoort: zie *Franck's Etymol. Wdbk. der Ned. Taal* 1912, s. v. „genoot”.

elkaar staan, terwijl deze verba elders juist elkaars synoniemen zijn (groep IX).

Zoo juist ontmoetten wij reeds de verbinding „τῶν ἀγαθῶν κ-εῖν”, „aan de voordeelen deelhebben” bij Isocrates (XV. 105). Bij Aristoteles (Politica III. 1279a 32) staat de verbinding „κ-εῖν τοῦ συμφέροντος”, „(met de anderen) deel hebben aan het (gemeenschappelijk) voordeel”.

GROEP II - Lid zijn (worden) van een staat, van een bond, van een bondgenootschap, van een dekarchie; deelnemen aan het staatsbestuur, een ambt bekleeden, lid van de volksvergadering, van de rechtbank zijn

Plato, Leg. VI. 753 A: „Waarom nu werden ook gij en Megillus niet met ons burgers van dezen staat, ἐκοινωνήσατέην ἡμῖν τῆς πολιτείας?” Vgl. Alcib. I. 125 D (zie p. 97).

Aristot., Politica IV. 1289a 3: „... en men moet zoo'n staatsregeling voorstellen, dat zij gemakkelijk overreed zullen worden en in staat zullen zijn om daaraan in de bestaande omstandigheden deel te nemen, εἰσηγεῖσθαι τάξιν ἧς ῥαδίως ... καὶ πεισθήσονται καὶ δυνήσονται κοινωνεῖν”.

Xen., Hist. Gr. VI. 5. 11: „... weigeren lid te worden van den Arcadischen bond, κ-εῖν τοῦ Ἀρκαδικοῦ”. (id. 22 staat: „τοῦ Ἀρκαδικοῦ μετέχειν). Vgl. Diod. Sic. 16. 60. 1 en 15. 29. 1.

Dem., V. 19: „... lid te worden van den Bond der Amphictyonen, κ-εῖν τῆς Ἀμφικτυονίας”.

id., VII. 30: „... alle andere Grieken, die niet het vredesverdrag onderteekenden, ὅσοι μὴ κ-οῦσι τῆς εἰρήνης”. In dezelfde passage heeten „de leden van het vredesverdrag” „κ-οῦντες τῆς εἰρήνης”. Vgl. id., XVII. 6; 15; 16. (Xen. Hist. Gr. VI. 5. 1: „... τῆς εἰρήνης μετέχειν”. Vgl. Polybius 16. 26. 6).

Aristot., Politica III. 1280b 22: „... indien zij elkaars militaire bondgenooten waren, εἰ κ-οῖεν ... συμμαχίας”.

Thucyd., V. 79: „de andere steden in de Peloponnesus moeten aan het verdrag en het bondgenootschap deelnemen, κοινωνανέοντων τῶν σπονδῶν καὶ τῆς συμμαχίας”.

Isocrates, IV. 110: „... de leden van de dekarchieën, οἱ τῶν δεκαρχιῶν κ-ήσαντες”.

De verbinding „κ-εἶν τῆς πολιτείας” bet. bij Aristoteles „zijn politieke rechten uitoefenen, aan de regeering deelnemen”: zie *Politica* II. 1268a 18; IV. 1291b 36; IV. 1292b 24; IV. 1293a 4 (waar als synoniem gebruikt wordt πολιτεύεσθαι); V. 1309a 27; VI. 1319b 2.

Geheel anders is de beteekenis in *Isocrates*, XIV. 8: „... zij dwingen (burgers van andere staten) die hun staatsvorm volstrekt niet verlangen dien in te voeren, ... τῆς σφετέρως αὐτῶν πολιτείας οὐδὲν δεομένουσ κοινονεῖν ἀναγκάζουσιν”.

„Deelnemen aan het staatsbestuur” geeft *Isocrates*, *Epist.* V. 2. weer met de woorden „κ-εἶν πραγμάτων” (zie p. 97).

In *Politica* VII. 1332b 26 zegt Aristoteles na zijn stelling, dat „elke politieke gemeenschap bestaat uit regeerders en geregeerden”: „het is noodzakelijk, dat allen gelijkelijk deel hebben aan het beurtelings regeeren en geregeerd worden, ἀναγκαῖον πάντας ὁμοίως κοινονεῖν τοῦ κατὰ μέρος ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι”.

Men oefent in een democratie zijn burgerrechten uit door een ambt te bekleeden, of door aan „ambtenaren”-verkiezingen deel te nemen of door lid van de volksvergadering of de rechtbank te zijn.

Aristoteles, *Politica* III. 1276a 4 definieert πολίτης aldus: „want wie het recht heeft zoo'n ambt (zie 1275 b18 en 1277 b34) te bekleeden, is een burger, ὁ γὰρ κοινῶν τῆς τοιαύτης ἀρχῆς πολίτης ἐστίν”.

Sprekende over de Spartaansche staatsregeling noemt hij in hetzelfde werk (II. 1271a 4) de leden van de γερούσια „οἱ κοινονηκότες τῆς ἀρχῆς ταύτης”.

Plato, *Leg.* VI. 752 C: „... totdat zij (= de volwassen geworden knapen) aan de verkiezingen der „ambtenaren” met de geheele burgerij deelnemen, ... ἕως τῶν ἀρχαιρεσιῶν τῆ πόλει πάση κοινονησείαν”.

Iets verder (*Leg.* VI. 753 B) bij denzelfden auteur lezen wij, dat „allen moeten deelnemen aan de verkiezing der „ambtenaren”, τῆς τῶν ἀρχόντων αἰρέσεως”.

Aristoteles, *Politica* IV. 1293a 8: „zoodat zij vaak de volksvergadering niet bijwonen, evenmin de rechtszittingen, ὥστε πολλάκις οὐ κοινονοῦσι τῆς ἐκκλησίας οὔτε τοῦ δικάζειν (vgl. 1297a 40)”. Met κ-εἶν τῆς ἐκκλησίας kan men nog vergelijken *Plato*, *Leg.*

X. 909 A: „... de leden van de nachtelijke bijeenkomst, οἱ τοῦ νυκτερινοῦ ξυλλόγου κοινωνοῦντες” en Demosthenes, XIX. 132: „... en evenmin willen deelnemen aan de besluiten der Amphictyonen (willen medebesluiten), ... καὶ μήτε τῶν ἐν Ἀμφικτύοσιν κοινωνεῖν ἐθέλειν”.

Met κ-εῖν τοῦ δικάζειν kan vergeleken worden Plato, Leg. VI. 768 B: „en ook in de particuliere processen moeten, indien mogelijk, allen lid van de rechtbank zijn; want wie geen bevoegdheid bezit om mede recht te spreken, meent in het geheel geen burgerrecht te bezitten, δεῖ δὲ δὴ καὶ τῶν ἰδίων δικῶν κοινωνεῖν κατὰ δύναμιν ἅπαντας· ὁ γὰρ ἀκοινώνητος ὢν ἐξουσίας τοῦ συνδικάζειν ἡγεῖται τὸ παράπαν τῆς πόλεως οὐ μέτοχος εἶναι”.

GROEP III - Deel hebben aan godsdienstige plechtigheden, medevereeren

Allerlei voorschriften worden in Plato's Leges gegeven voor wie een eigen kind doodt: hij of zij moet voor drie jaar worden verbannen en moet na de terugkeer in het vaderland gescheiden blijven wonen; „hij of zij mag nooit met de eigen kinderen deel hebben aan de familieofferfeesten en niet aanzitten aan den maaltijd, τοῖς αὐτοῦ παισὶν ἱερῶν μὴ κοινωνεῖτω μηδὲ ὀμοτράπεζος γιγνέσθω (Leg. IX. 868 E)”¹

„En wanneer hij een offer bracht aan Zeus Ktesios (= den beschermer van het familievermogen)”, heet het in de VIIIste oratie van Isaeus, 16, „namen wij daaraan altijd deel, ταύτης (sc. τῆς θυσίας) ἡμεῖς ἐκοινωνοῦμεν”.

Niet alleen de leden van een familiegemeenschap offeren gezamenlijk, ook de leden van het Griekendom in zijn geheel. Dit blijkt o.a. uit

¹ Leopold Schmidt, Die Ethik der alten Griechen, 1882, II. Bd. p. 329: „Da jede Mahlzeit mit einem Trankopfer verbunden war wie die meisten Opfer Festschmäuse der Opfergenossen in ihrem Gefolge zu haben pflegten, so sind Mahlesgemeinschaft und Opfergemeinschaft gar nicht getrennt zu denken”. p. 330: „... wie ... der gesellige Zweck mit dem religiösen Hand in Hand ging, spricht Aristoteles einmal in der nikomachischen Ethik (1160a 19) aus”.

Ook bij de Joden had de maaltijd een religieus element. Men denke aan Shakespeare, The Merchant of Venice (Act. I, Scene III), waar Shylock tegen Bassanio, die hem tot een diner uitnodigt, zegt: „I will buy with you, sell with you, talk with you, walk with you, and so following; but I will not eat with you, drink with you, nor pray with you”.

Plato, Resp. V. 470 E: „οὐδὲ οἰκείαν τὴν Ἑλλάδα ἡγήσονται, οὐδὲ κοινωνήσουσιν ὥνπερ οἱ ἄλλοι ἱερῶν; En zullen zij Griekenland niet als hun vaderland beschouwen en aan dezelfde plechtigheden deelnemen, waaraan de andere Grieken deelnemen?” en Leg. XII. 947 A: „... ὅσων ἂν ἐτέρων κοινωνῶσιν ἱερῶν (sc. τοῖς Ἑλλησι), alle andere plechtigheden, waaraan zij maar met de andere Grieken deelnemen”.

En uit Plato, Leg. XII. 950 E, waar wij de verbindingen κ-εῖν θυσιῶν¹ en ἀγώνων vinden: „men moet afgevaardigden zenden om met de andere Grieken deel te nemen aan offerplechtigheden en wedstrijden ter eere van die goden”.

Andere groepen offeraars zijn, zooals bij Demosthenes XIX. 190 te lezen staat, de prytanen, de leden van den raad, de veldheeren en alle andere „ambtenaren”: „de raadsleden . . . offeren inwijdingsoffers, houdengemeenschappelijke maaltijden, brengen gezamenlijk plengen brandoffers; de veldheeren (eveneens), kortom bijna alle ambtelijke colleges, ἡ βουλή . . . εἰσιτήρι' ἔθυσσε, συνεισιτιάθη, σπονδῶν ἱερῶν ἐκοινώνησεν· οἱ στρατηγοί, σχεδὸν ὡς εἰπεῖν αἱ ἀρχαὶ πᾶσαι”.

Voor den gemeenschappelijken maaltijd (en plenging) der prytanen vergelijkte men nog Dinarchus, Contra Dem. 101: „... dat hij deelnam met de afstammelingen van Harmodius en Aristogiton aan de spijziging in het Prytaneum, τῆς ἐν Πρυτανείῳ σιτήσεως κεκοινωνηκότα”².

Demosthenes noemt (LVIII. 40) wie gezamenlijk offeren τῶν αὐτῶν ἱερῶν κοινωνοῦντας³.

¹ Collitz-Bechtel, Samml. griech. Dial. inschr. 1539a 51: „κοινωνεόντω . . . τᾶν θυσιᾶν”. Otto Kern, Die Inschr. v. Magnesia am Maeander, 1900, nr. 33, 25 en 44, 19: κ-εῖν τῆς θυσίας. Dinarchus II. 9 (zie p. 90).

² Natuurlijk moet men niet in elk deelnemen aan spijs en drank een godsdienstige handeling zien: zoo heeft Xen., Cyri Instit. VIII. 4, 6, waar gezegd wordt, dat Cyrus vaak gaarne z'n dischgenooten van een bijzonder lekker gerecht wilde laten proeven (δεόμενον τούτου κ-εῖν τοὺς παρόντας), niets met godsdienst te maken; evenmin Xen., Memorab. III. 14, 1, waar een uit vrijwillige bijdragen der gasten samengestelde maaltijd beschreven wordt (κ-εῖν τοῦ εἰς τὸ κοινὸν τιθεμένου, z'n deel nemen van den gemeenschappelijken spijzenvoorraad).

³ In sommige inscripties staat ἱερῶν κοινωνεῦντες: Collitz-Bechtel, Samml. griech. Dialektinschriften, 3634a 7; Dittenberger, Syll. inscr. Graec.³. 1106, 6. Collitz-Bechtel, o. c. 2561 b 48 sqq. μηδὲ κοινανεῖτω τῶν κοινῶν χρημάτων (kas der phratria) μηδὲ τῶν θεμάτων (porties v. d. offermaaltijd(?)).

De eenheid der staatsburgers blijkt ook uit hun gemeenschappelijke maaltijden (en plengingen): *Aristot.*, *Politica* VII. 1330a 5: „δεῖ δὲ τούτων (= τῶν συσσιτίων) κ-εῖν πάντας τοὺς πολίτας”.

Zoo juist zagen wij, dat de familie ook een religieuze gemeenschap is. In dit verband is de volgende plaats belangrijk, waar de combinatie θεῶν πατρῶων καὶ μητρῶων κ-εῖν staat: *Xen.*, *Hist. Gr.*, II. 4. 21: „Πρὸς θεῶν πατρῶων καὶ μητρῶων καὶ συγγενείας καὶ κηδεστίας καὶ ἑταιρίας — πάντων γὰρ τούτων πολλοὶ κοινωνοῦμεν ἀλλήλοις — παύσασθε, bij de goden van onze vaders en moeders, bij onze banden van verwantschap, maagschap en vriendschap — want aan dat alles hebben wij, velen in aantal, met elkaar deel—houdt op”.

De bet. van κ-εῖν „gemeenschappelijk vereeren” gaat hier den kant op van „gemeenschappelijk bezitten” (zie groep VI).

Deze bet. treft men ook aan in *Plato*, *Resp.* III. 411 C: „κ-εῖν Μούσης, de Muze (met anderen) vereeren”.

GROEP IV - Meedoen, meewerken, helpen

Aeschines, III. 96 vermeldt, dat er een geldinzameling bij de verschillende staten in Griekenland gehouden werd voor een oorlog tegen Philippus. Daarna bleek, „dat er nog vele andere Grieksche staten waren, die aan de geldinzameling wilden meedoen, βούλεσθαι κοινωνεῖν τῆς συντάξεως”.

Plato, *Alcib.* I. 125 D spreekt van „lieden die meedoen aan een tocht over zee, κοινωνοῦντες ναυτιλίας” en van „lieden die meedoen aan een zangnummer, κοινωνοῦντες ᾠδῆς”. Terloops merken wij op, dat wij hier met een zeer t i j d e l i j k e gemeenschap te doen hebben (vgl. p. 140). Voor de eerste hier genoemde categorie vergelijken wij *Euripides*, *Helena* 1212; het gesprek gaat over den σύμπλους (1207), den medepassagier van Menelaos: „en hoe kwam het, dat deze man die de reis met hem meemaakte (deel had aan het schip) niet omkwam?

καὶ πῶς ὄδ’ οὐκ ὄλωλε κοινωνῶν πλάτης;”

Men lette weer op het t i j d e l i j k karakter van κ-εῖν (vgl. p. 140).

Eveneens moet vergeleken worden *Aristoteles*, *Politica* IV. 1295b 25: „want gemeenschap veronderstelt vriendschap, want men wil met zijn vijanden zelfs niet gezamenlijk reizen, ἢ γὰρ κοινωνία

φιλικόν (vgl. p. 130), οὐδὲ γὰρ ὁδοῦ βούλονται κοινωνεῖν τοῖς ἐχθροῖς”¹.

In Aristot. Politica VII. 1328b 6 sqq. worden zes voor het bestaan van een staat noodzakelijke werkzaamheden opgesomd: de zorg voor voedsel (τροφή), de ambachten (τέχναι), de krijgsmacht (ὄπλα), het verwerven van geld (χρημάτων εὐπορία), de zorg voor den godencultus (περὶ τὸ θεῖον ἐπιμελεία, ἱερατεία) en de rechtspraak (κρίσις περὶ τῶν συμφερόντων καὶ τῶν δικαίων). Er wordt nu nagegaan, „of allen aan dat alles moeten meedoen, of niet, πότερον πᾶσι κοινωνήτεον πάντων τούτων (VIII. 1328b 24; cf. 30).”

Plato, Resp. V. 453 A: de vraag wordt gesteld, „of de vrouwelijk-menschelijke aard in staat is mee te doen met dien van het mannelijke geslacht aan alle werken, κοινωνῆσαι εἰς ἅπαντα τὰ ἔργα (= κ. ἁπάντων τῶν ἔργων).”

Hetzelfde ongeveer staat in Resp. V. 466 D: „moeten aan alles zooveel mogelijk op elke wijze de vrouwen met de mannen meedoen (πάντα πάντη κ-εῖν)?” De acc. adverbialis πάντα vervangt hier den genit. πάντων. Vgl. Resp. VII. 540 C en Leg. VIII. 834 D. Voor Leg. IX. 881 D zie p. 118.

Aristoteles, Politica II. 1273b 28: „Van degenen, die hun meeningen geuit hebben over politiek, deden sommigen aan geen enkele politieke werkzaamheid mee (nl. met de anderen), οὐκ ἐκοινώνησαν πράξεων πολιτικῶν οὐδ’ ὄντινωνοῦν (sc. τοῖς ἄλλοις), maar bleven hun geheele leven particuliere burgers”.

Duidelijk is de overgang van de beteekenis „meedoen” tot „medewerken” en „helpen”.

Plato, Politicus 281 E: „alle andere werktuigen die meewerken aan de vervaardiging van kleedingstukken, τῆς περὶ τὰ ἀμφιέσματα γενέσεως κοινωνεῖ”.

i d., Leg. VII. 805 D: „... dat het vrouwelijk geslacht aan de

¹ Newman o.c. IV, p. 214 annotteert: „Is Aristotle thinking of Aeschines and Demosthenes on their second embassy to Pella? Cp. Aeschin. De fals. leg. c. 97, οὐδεις αὐτῶ (i.e. Δημοσθένει) συσσιτεῖν ὄτ’ ἐξήκειμεν ἐπὶ τὴν ὑστέραν πρεσβείαν, ἠθέλεν, οὐδὲ ἐν ταῖς ὁδοῖς, ὅπου δυνατὸν ἦν εἰς ταῦτόν πανδοκεῖον καταλύειν. More probably he has in view the general inclination of foes to give each other a wide berth (Demosth. De fals. leg. c. 225; Aristoph. Plut. 837)”.

opvoeding en de andere aangelegenheden (παιδείας τε καὶ τῶν ἄλλων κ-εῖν) met ons, mannen, zooveel mogelijk moet meewerken."

Aristot., De spiritu II. 481b 25: „... indien ook de lager in het lichaam gelegen organen (met de longen) aan de ademhaling meewerkten, τῆς ἀναπνοῆς κοινωνοῦντων καὶ τῶν κάτω”.

„Ephialtes werd genoodzaakt”, zegt Dinarclus, Contra Dem. 33, „deel te nemen aan Demosthenes' daden, τῶν πραγμάτων κοινωνεῖν, d.i. hem te assisteerēn”.

I.p.v. den genitivus staat περὶ τὰ πράγματα bij Plato, Epist. III. 316 B: „ik vermeed u te assisteerēn in uw regeeringsdaden”.

Demosthenes, XXIV. 159: „Maar toch is het beter, dat gij een en ander verneemt . . . van de politieke daden, waarin Timocrates hem terzijde stond, (τὰ πεπολιτευμένα) ὧν κεκοινώνηκεν οὔτος”.

Isocrates, V. 131: „Want niemand heeft mij bijgestaan in die dingen die ik voorstelde (τῶν γὰρ εἰρημένων οὐδεὶς κεκοινώνηκε), maar een ieder zonder uitzondering zal meenen deel te zullen hebben (μεθέξειν) aan de heilzame maatregelen, wanneer zij in praktijk gebracht zullen zijn”.

In deze bet. wordt κ-εῖν, evenals κ-ός (zie p. 36), vooral met militaire termen verbonden.

Plato, Resp. V. 457 A: „de vrouwen moeten de wachters in den oorlog en in de verdere bewaking van den staat bijstaan, κοινωνητέον πολέμου τε καὶ τῆς ἄλλης φυλακῆς τῆς περὶ τὴν πόλιν”. Een kleine variatie heeft Leg. VII. 806 A: „τῶν εἰς τὸν πόλεμον κ-εῖν”.

Dinarclus, Contra Dem. 24: „... de stad der Thebanen die ons geholpen hebben in den oorlog tegen Philippus, τὸ Θηβαίων ἄστυ τῶν κοινωνησάντων ἡμῖν τοῦ πρὸς Φίλιππου πολέμου”¹.

id., 34 gebruikt de verbinding „τῶν πραγμάτων κ-εῖν”, „aan de onderneming meewerken”, die hier ongeveer gelijk is aan „πολέμου κ-εῖν”.

Plato, Leg. III. 686 A: „... daar gij elkaar in vele moeilijkheden en gevaren geholpen hebt, ἅτε κεκοινωνηκότας πολλῶν πόνων καὶ κινδύνων ἀλλήλοισ”.

¹ Bij latere schrijvers staat de combinatie πολέμου κ-εῖν vaak: Polybius, 3. 44. 6; 21. 20. 4; Dion. Hal., 3. 52; Diod. Sic., passim; Josephus, Arch. VII. 74. 4.

Isocrates, VI. 43: „... ons helpende in de gevaren, κοινωνήσαντες τῶν κινδύνων ἡμῖν”.

Dem., LIX. 98: „... opschrijven de namen van de staten die in den strijd (tegen de Perzen) meehielpen, τὰς πόλεις τὰς κοινωνούσας τοῦ ἔργου”.

Figuurlijke bet. heeft μάχη in Plato, Resp. I. 335 E: „Ik... ben bereid u in den strijd (= discussie) bij te staan, κ-εῖν τῆς μάχης (sc. σοί)”.

Weggelaten is de gen. partit. in Plato, Politicus 304 A: „... en de redenaarskunst, in zooverre zij medewerkt met de heerschkunst, ὅση βασιλικῆ κοινωνοῦσα ῥητορεία...”. Ook in Plato, Epist., VII. 323 en 324 A, Resp. V. 466 D (waar echter de dativ. soc. vervangen is door πρὸς c. acc.), Leg. I. 639 C en Xen., De venat. VI. 22 (waar „samenwerkende jachthonden” „κύνες κοινωνοῦσαι” heeten).

Dem., Prooem. 26. 3: „... zullen zij, indien zij op loyale wijze geen meerderheid krijgen voor hun voorstel, daar genoeg mee nemen en te zamen met allen aan de gevolgen, hoe die ook zullen zijn, deelnemen (= helpen dragen), μεθ’ ἀπάντων τῶν ἀποβαινόντων... κοινωνήσουσιν”¹.

GROEP V - Medeplichtig zijn, gemeene zaak maken met

Deze groep omvat de plaatsen, waar κ-εῖν „helpen in malam partem” beteekent.

„Maar de Atheners”, verhaalt Xenophon, Hist. Graeca VI. 3. 1, „schaamden zich eenerzijds om met de Thebanen oorlog te voeren (πολεμεῖν), anderzijds beschouwden zij het als voor hen onvoordeelg; maar met hen gemeene zaak te maken in de politiek, wilden

¹ μετὰ c. gen. vervangt den dat. soc. Vgl. Aeschin. II. 54: „... τὴν... μετὰ Φιλοκράτους κ-ῖαν, zijn samenwerking met Ph. (p. 120), Plato, Leg. I. 639 C: „κ-εῖν μετ’ ἄρχοντος met een leider samenwerken” en Aristot., Eth. Eud. VII. 1245a 19: „... τῶν ἀγαθῶν μετὰ τῶν φίλων κοινωνοῦμεν, de genietingen met onze vrienden deelen (p. 79)”. Seeseman o.c. p. 11 citeert Job 34. 8: „... ὁδοῦ κοινωνήσας μετὰ ποιούντων τὰ ἄνομα...”, die de reis doet met (= het gezelschap zoekt van) boosdoeners”, en merkt op: „μετὰ ist hier Wiedergabe des hebräischen gnm”. Dit lijkt onjuist op grond van de geciteerde plaatsen.

zij niet langer, κοινωνεῖν γε μὴν αὐτοῖς ὧν ἔπραττον οὐκέτι ἤθελον”.

Hier staan tegenover elkaar πολεμεῖν en κοινωνεῖν, dat dus synoniem is met συμμαχεῖν; van κ-ός troffen wij (p. 37) als synoniem aan σύμμαχος.

Deze bet. heeft Euripides driemaal in de verbinding met φόνος en wel in:

Andromache 915: „Hielp iemand u bij het bedrijven van dezen moord, τοῦδ' ἔκοινώνει φόνου?”

Orestes 1591: „Zijt ook gij, Pylades, aan dezen moord medeplichtig, τοῦδε κοινωνεῖς φόνου?”

Electra 1048: „Want wie der vrienden zou mij geholpen hebben den moord op uw vader te bedrijven?

φίλων γὰρ ἄν

τίς ἄν πατρός σοῦ φόνον ἔκοινώνει σέ μοι;”¹

Onzeker is de lezing van Cyclops 471:

„... πόνου (v.l. φόνου) γὰρ τοῦδε κοινωνεῖν θέλω, ik wil meedoen aan dezen arbeid (of moord)”.

De combinatie φόνου κοινωνῶ staat ook bij Demosthenes, XXI. 120. Bij denzelfden schrijver vindt men verwante verbindingen: XIX. 33: „... door zijn zwijgen zal hij den indruk wekken medeplichtig te zijn aan snoode, slechte daden, δεινῶν καὶ πονηρῶν ἔργων κ-εῖν”;

id. 45: „dat ik daarvan niets wist en er niet aan schuldig was, κοινωνῶ”;

id. 157: „... het niet meegedaan hebben aan de onrechtmatige daden, τὸ μὴ κεκοινωνηκένα τῶν ἀδικημάτων”;

id. 188: „aan dergelijke daden medeplichtig zijn, κ-εῖν”;

id. 205: „... dat ik aan niets met hen medeplichtig ben geweest, οὐ κεκοινώνηκα τούτοις οὐδενός”;

id. 222: „zij zouden mijn vrienden geweest zijn, als ik dezelfde schanddadens bedreven had, τῶν αὐτῶν κεκοινωνηκότι”.

¹ Seesemann o.c. p. 9 noemt dit het eenige voorbeeld van κ-εῖν c. acc. Bij andere voorbeelden heeft men een „Akkusativ des Inhalts”. Dit is juist. Maar ook dezen acc. kan men zoo beschouwen. N. Wecklein, Ausgewählte Tragödien des Euripides, Für den Schulgebrauch erklärt, 6. Bändchen, 1906, teekent hij deze plaats terecht aan: „φόνον musz, wenn es richtig überliefert ist (Herwerden τῶνδ', maar deze verandering is onnoodig) als Akk. des inneren Objekts betrachtet werden: „wer hätte eine Verbindung zu Mord mit mir eingegangen?””

Tot goed begrip van Dem., LVI. 11 moet men weten, dat Atheensche schepen alleen koren mochten vervoeren dat bestemd was voor Athene; de bet. van „κεκοινωνήκαμεν τῆς σιτηγίας τῆς εἰς τὴν Ῥόδον” is: „wij waren mede schuldig aan het vervoeren van koren naar Rhodus”.

Dinarchus, Contra Dem., 77: „... aan de omkooprij van Demosthenes medeplichtig zijn en het ongeluk dat hij veroorzaakt mede veroorzaken, τῆς Δημοσθένους δωροδοκίας καὶ ἀτυχίας κ-εῖν”.

Zonder genit. part. staat κ-εῖν in deze bet. bij Plato, Resp. IV. 440 B: „... dat het hart met de begeerten gemeene zaak maakt tegen de rede, ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτὸν (= τὸν θυμὸν) κοινωνήσαντα...”

Eveneens bij den komediedichter Diphilus, Fragm. 32, Mercator vs. 12 sqq. (Kock II, p. 550): „Want hij kan niet leven zonder een misdaad te bedrijven, maar hij moet noodzakelijkerwijze of 's nachts kleedingstukken stelen of inbraken plegen of handlangersdiensten verleen aan sommigen van hen die dit doen, ἢ τῶν ποιοούντων ταῦτα κ-εῖν τισιν”.

Een dativus sociativus rei staat in Plato, Leg. IX. 856 B, waar wij een genit. partit. zouden verwachten. Na de schildering van den ergsten staatsvijand wordt beschreven degene die na hem het gevaarlijkst is: „hem die wel aan geen van dergelijke (genoemde wandaden) medeplichtig is ..., τὸν δὲ κοινωνοῦντα μὲν τῶν τοιούτων μηδενί ...”

Vgl. voor deze groep κατακοινωνεῖν (p. 101 sqq.).

GROEP VI - Gemeen hebben; gelijken op; gezamenlijk bezitten; gezamenlijk bewonen

Dem., LIV. 37 spreekt van „lieden die met elkaar zooveel en zoodanige twistzucht, slechtheid, onbeschaamdheid en brutaliteit gemeen hebben, ἀλλήλοις οἱ κεκοινωνήκοτες τοσαύτης καὶ τοιαύτης φιλαπεχθημοσύνης καὶ πονηρίας καὶ ἀναιδείας καὶ ὕβρεως”.

Aristot., Eth. Nic. III. 1118a 25: „genietingen die ook de overige wezens met de menschen gemeen hebben, ἡδονὰς ὧν κ-εῖν”
Vgl. id. Eth. Eud. I. 1216a 35.

id. Eth. Eud. I. 1217a 25: „die benaming („gelukkig”) met de menschen gemeen hebben, κ-εῖν ταύτης τῆς προσηγορίας”.

Twee voorbeelden van „gelijken op, overeenkomen met”.

In Xenophon's Lac. resp. XI. 3 wordt gezegd, „dat Lycurgus

voor den strijd met de wapenen dit uitdacht: de krijgslieden moesten een purperen kleed dragen en een bronzen schild, daar hij meende, dat dit het minst op vrouwenkleeding geleek en het geschiktst was voor den oorlog, ταύτην νομίζων ἥκιστα μὲν γυναικεία κ-εἶν, πολεμικωτάτην δ' εἶναι". Het adv. ἥκιστα vervangt hier den genit. partitivus.

Ephippus, Fragm. 7, Negotiatio vs. 1 sq. (Kock II, p. 254): „Want, jongeman, de muziek van de fluiten en de lier komt overeen (κοινωνεῖ γάρ, ὦ μειράκιον . . .) met onze schertsen; immers wanneer iemand zich goed bij de aanwezigen weet aan te passen, wordt het grootste genot verkregen”¹.

Als men concreta „gemeen heeft”, „bezit men hen gemeenschappelijk”.

Zoo lezen wij bij Isocrates, XIX. 10 van twee vrienden: „. . . . wij bezaten elkaars eigen bezittingen gemeenschappelijk (τῶν ἰδίων ἐκοινωνοῦμεν), hadden dezelfde politieke overtuiging en dezelfde vrienden en gastvrienden”².

Ook verwanten kunnen „alles gemeen hebben”. Dem., LIX. 2: „Apollodorus beschouwde ons werkelijk als zijn verwanten en deed alsof wij al zijn bezittingen gemeenschappelijk met hem bezaten, κ-εἶν πάντων τῶν ὄντων”. Vgl. nog Dem., XXXV. 33 (p. 175).

Over het „communisme” (vgl. p. 121 sqq.) van Plato het volgende citaat (Resp. V. 464 A): „Zullen nu onze burgers niet vooral juist dat gemeenschappelijk bezitten (κοινωνήσουσιν), wat ieder „het mijne” zal noemen? En wanneer zij dat gemeenschappelijk bezitten (κοινωνοῦντες), zullen zij zoo toch het meest elkaars verdriet en vreugde deelen (κοινωνίαν ἔξουσι)?”

Aristophanes heeft in de Ecclesiazusae dit „communisme” bespot. Zoo zegt Praxagora in vs. 590 sqq.: „Want ik zal zeggen, dat allen gelijkelijk deel moeten hebben (κ-εἶν) in alles meedeelende en van hetzelfde moeten leven, en dat niet de een rijk moet

¹ Kock merkt t.a.p. op: „mihi initio κοινωνεῖ ex Athenaei verbis τῆς κοινωνίας (dit fragm. staat bij Athenaeus 14. 617. 18 περί δὲ τῆς αὐλῶν πρὸς λύραν κοινωνίας) ortum et scribendum videtur συμφωνεῖ γάρ εὔ κτλ. Deze conjectuur is overbodig; κ-εἶν heeft ook de bet. van συμφωνεῖν. Vgl. Pindarus, Pyth. I, 97 (p. 125 sq.).

² De beide vrienden brachten het κοινὰ τὰ(τῶν) φίλων in praktijk. Een gemeenschap van zaken wordt hier niet bedoeld.

zijn en de ander ongelukkig . . . , maar ik maak het bezit tot één gemeenschappelijk geheel voor allen en dat voor allen gelijk, ἀλλ' ἕνα ποιῶ κοινὸν πᾶσιν βίον καὶ τοῦτον ὁμοῖον (vs. 594)".

Men lette hier op de nuanceering van κ-εῖν „gelijkelijk deel hebben aan".

Aristoteles bestrijdt het „alles gemeenschappelijk bezitten, πάντων κ-εῖν (Politica II. 1261a 1)". In dezelfde passage leest men verder (regel 5 sqq.): „Het is immers mogelijk, dat de burgers met elkaar kinderen, vrouwen en eigendommen gemeenschappelijk bezitten, τέκνων καὶ γυναικῶν καὶ κτημάτων κ-εῖν"¹. Vgl. p. 121 sq.. In de Politica (II. 1263a 7) spreekt Aristoteles ook nog van „den grond gemeenschappelijk bezitten, τῆς γῆς κ-εῖν".

Plato, Leg. VIII. 844 B: „hij moet met zijn burens gezamenlijk van den watervoorraad gebruik maken, κοινῶν εἶτω . . . ὕδατος".

id., 845 B: „gezamenlijk gebruik maken van de zgn. wilde vrucht, τῆς ἀγροίκου λεγομένης (sc. ὀπώρας) κ-εῖν".

Lysias, XXXII. 4: „Diodotus en Diogiton, heeren rechters, waren broeders die denzelfden vader en dezelfde moeder hadden; de roerende goederen nu en het geld verdeelden zij (na den dood van hun vader), maar de onroerende goederen hadden zij in gemeenschappelijk eigenendom (en bezit), τὴν μὲν ἀφανῆ οὐσίαν ἐν εἰμαυτο, τῆς δὲ φανεῆς ἐκοινώνουσαν".

Tegenover elkaar staan νέμεσθαι en κ-εῖν; κ-εῖν bet. dus ongeveer „onverdeeld laten".

Van Lysias zijn blijkbaar oraties over erfenis-procedures verloren gegaan, naar men kan concludeeren uit Fragment 315 (Oratores Attici, ed. C. Müller, II. 1858, p. 305), dat als volgt luidt: „κεκοινωνημένοι κοινὴν ἔχοντες τὴν οὐσίαν, κ-ημένοι zijn lieden die hun eigenendom gemeenschappelijk hebben (= erfgenamen die den boedel onverdeeld laten)". Lysias gebruikte, naar het schijnt, den medialen vorm van κ-εῖν in deze bet. gelijk aan den actieven en wel absoluut. Aristoteles gebruikt κ-εῖν absoluut in deze beteekenis: in de passage, waar bij hem ἀκοινωνησία voorkomt (Politica II. 1263b 24; zie p. 156), vinden wij naast elkaar genoemd „τοὺς κοινὰ κερκτημένους καὶ κοινῶ νοῦντας, lieden die gemeenschappelijke bezittingen

¹ Onjuist is dus de opm. van Seesemann o.c. p. 4: „Die Verbindung von κοινῶνέω mit dem Genetiv der Person ist dem Griechischen fremd".

hebben en daar gemeenschappelijk gebruik van maken (= wschl. erfgenamen die den boedel onverdeeld laten); tegenover hen stelt *Aristoteles* in het volgende zinsdeel „τοὺς χωρὶς τὰς οὐσίας ἔχοντας, lieden die hun bezittingen gescheiden bezitten”.

Men is geneigd om κοινὰ κεκτημένοι als synonymiem van κοινωνοῦντες te beschouwen; misschien is er deze nuanceering van bet., dat de eerste uitdrukking aanduidt „de gemeenschappelijke eigenaars” en de tweede „de gemeenschappelijke bezitters”.

Ter vergelijking nog een fragment van *Aristoteles*.

Fragment 422 (Rose) luidt: „Harprocratation s.v. δατεῖσθαι. . . . τὸ δὲ εἰς δατητῶν ἀίρεσιν εἶδος τι δίκης ἐστίν. ὁπότε γὰρ κοινωνοῖέν τινες ἀλλήλοις καὶ οἱ μὲν βούλοιντο διανέμεσθαι τὰ κοινὰ, οἱ δὲ μὴ, ἐδικάζοντο οἱ βουλομένοι τοῖς μὴ βουλομένοις προσκαλούμενοι εἰς δατητῶν ἀίρεσιν, verdeelen . . . , het aanwijzen van verdeelers is een soort proces. Wanneer nl. sommige menschen met elkaar gemeenschappelijke bezittingen hadden en een deel van hen het gemeenschapsbezit wilde verdeelen, het andere deel niet, deden degenen die wilden de niet-willenden een proces aan, waarbij zij het aanwijzen van verdeelers eischten”.

Ook hier bet. wschl. κ-εἶν „den onverdeelden boedel gemeenschappelijk bezitten”. Vgl. p. 49.

Men vergelijke *Demosthenes*, XIV. 16. (p. 54).

„Zijn wij nu niet”, zegt *Ischomachus* tot zijn vrouw in *Xenophons Oeconomicus* X. 4, „bij elkaar gekomen om ook elkaars lichamen gemeenschappelijk te bezitten (ὡς καὶ τῶν σωμάτων κοινωνήσουντες)?”

In het *Convivium* van *Plato* (209 C) wordt betoogd, dat de ἐραστῆς door zijn omgang met den παιδικὰ zijn gedachten kan verhelderen en onder woorden brengen: „zij hebben gezamenlijk schoonere en onsterfelijkeren kinderen gekregen (dan kinderen van vleesch en bloed), καλλιόνων καὶ ἀθανατωτέρων παίδων κεκοινωνηκότεσ”.

De corrupte versregel 149 van *Euripides' Herc. Fur.* is aldus door *Pflugk* en *Wilamowitz* geëmendeed:

„ὡς σύγγαμός σοι Ζεὺς ἐκοινῶνει τέκνου”,

die door *Wilamowitz*¹ als volgt wordt vertaald: „(da sprengest

¹ *Euripides Herakles* erklärt, Berlin 1895, p. 179.

du die leere prahleri in Hellas aus, Amphitryon,) dasz Zeus mit vater deines sohnes sei".

Met „landgenooten" moet men de woorden „πατρίδος κοινωνοῦντας" vertalen uit Isocrates, VII. 31.

Eenige malen wordt in de Grieksche literatuur over het bezit van een gemeenschappelijk graf gesproken:

Euripides, Orestes 1055: „Maar gij ziet, dat wij te weinig vrienden hebben om gemeenschappelijk een graf te bezitten, ὥστε κοινωνεῖν ταφοῦ".

Demosthenes, XLIII. 79: „.... de afstammelingen van Buselus, die allen bezitten dat graf gemeenschappelijk, ἅπαντες οὔτοι κοινωνοῦσι τοῦ μνήματος τούτου".

i d., 80: „maar de vader van hem hier, van Macartatus, en zijn grootvader zijn daarin niet mede begraven, οὐ κεκοινωνήκασι τούτου".

In LVII. 28 vindt men de verbinding τῶν πατρῶων μνημάτων κ-εῖν.

Demosthenes, X. 45 spreekt van het gemeenschappelijk bezit van het burgerschap: „wij moeten immers op rechtvaardige wijze (δικαίως) met elkaar de voorrechten van het burgerschap deelen, τῆς πολιτείας κοινωνεῖν".

Aristoteles betoogt in zijn Politica (II. 1260b 39), dat „de staat een gemeenschap (κοινωνία τις) is en dat de leden van die gemeenschap vóór alles dezelfde woonplaats moeten hebben, τοῦ τόπου κοινωνεῖν". In het volgend boek van dit werk (III. 1275a 8) schrijft hij, dat „de metoeken en slaven met de burgers het domicilie deelen, κοινωνοῦσι τῆς οἰκήσεως". Op deze laatste twee plaatsen kan men κ-εῖν ook weergeven met „gezamenlijk bewonen", een beteekenis, die eveneens te vinden is in de volgende passages. Men vergelijkte ἔχειν, dat behalve „hebben" ook „wonen" beteekent.

Aeschylus, Supplices 321: „Waarlijk, ik geloof, dat ge van oudsher deel hebt aan dit land, τῆσδε κοινωνεῖν χθονός".

Euripides, Fragment 645, Incerta fabula (A. Nauck, Trag. Graec. fragm.², 1889): „.... wanneer iemand met kinderen die een bloedverwant vermoord hebben een huis bewoont, κοινωνῆ δόμων...."

GROEP VII - Deelnemen aan een gesprek, een ver-

haal vernemen, aan een philosophisch onderzoek meedoen, dezelfde meening deelen.

„Het is inderdaad prettig”, zegt Critobulus tot Socrates in Xenophon's Oeconomicus (VI. 3), „om, wanneer wij een gesprek voeren, aangaande hetgeen wij bespreken tot overeenstemming te komen, en zoo het gesprek tot het einde te voeren, λόγων κοινωνοῦντας περί ὧν ἂν διαλεγώμεθα συνομολογοῦντας διεξιέναι”. Hier zijn λόγων κ-εῖν en διαλέγεσθαι, synoniemen, evenals in Aristoteles, De soph. elench. 175a 14.

Aristoteles, Eth. Nic. IV. 1126b 12, heeft naast elkaar „λόγων καὶ πραγμάτων κ-εῖν, samen spreken en handelen” en id., Eth. Nic. IX. 1170b 11: „κ-εῖν λόγων καὶ διανοίας, samen spreken en denken”.

Uit het verband blijkt, dat de twee woorden κοινωνεῖν ἔτοιμος van Plato's Laches 180 A moeten worden aangevuld met ὑμῖν τοῦ λόγου, zoodat men den zin krijgt: „ik ben bereid met u aan het gesprek deel te nemen”. Vgl. Cratylus 434 B. „Deelnemen aan het eerste het beste gesprek, τοῦ λόγου κ-εῖν τοῦ τυχόντος”, leest men in Aristoteles, Eth. Eud. VII. 1245a 16.

„Κ-εῖν λόγων” moet in Euripides, Helena 702 worden weergegeven met „het verhaal vernemen”:

„ἀλλ', ὦ γεραιέ, καὶ σὺ κοινωνῶναι λόγων,

wel, oude man, neem ook gij deel aan het verhaal (= luister wat ik vertellen ga)”.

Hiermede is te vergelijken Aeschylus, Choephoroe 166:

„νέου δὲ μύθου τοῦδε κοινωνήσατε,

doch, gij, deelt kennis met mij van dit nieuwe woord

(vert. P. C. Boutens)”.

Door het voeren van gesprekken wordt veelal de philosophie beoefend.

Aristoteles, Eth. Eud. VII. 1245a 19: „.... maar waarlijk schijnt het, dat wij allen het prettiger vinden genietingen met onze vrienden (μετὰ τῶν φίλων i.p.v. dat. sociativus, vgl. Demosth., Prooem. 26. 3, p. 72) te deelen (τῶν ἀγαθῶν κ-εῖν), en met den een van hen lichamenlijk genot, met een ander literaire beschouwingen (τῷ δὲ θεωρίας μουσικῆς), met weer een ander beoefening der wijsbegeerte (τῷ δὲ φιλοσοφίας)”. Vgl. id., Eth. Nic. IX. 1164b 3.

Fragm. 209 (ed. Val. Rose, 1886) van Aristoteles is een passage uit

Gellius (20. 4), die een citaat geeft uit een werkje van Aristoteles, Προβλήματα ἐγκύκλια (Algemeene problemen) getiteld: „Waarom zijn de Dionysische ambachtslieden (= de tooneelspelers) over het algemeen minderwaardig? Komt het doordat zij zich zeer weinig wijden aan philosophische besprekingen (λόγον καὶ φιλοσοφίας κοινωνοῦσι)¹, aangezien het grootste deel van hun leven in beslag genomen wordt door de noodzakelijke werkzaamheden?”

Zooals wij bij Xenophon, Oecon. VI. 3 lazen, kan het doel van een bespreking zijn tot overeenstemming, tot hetzelfde inzicht te komen.

De verbinding van κ-εἶν met ὁμολογία staat in Plato, Leg. VI. 768 A: „indien de twistende partijen zelf niet tot overeenstemming kunnen komen, κοινωνῆσαι τῆς ὁμολογίας, moet de raad beslissen”.

In Plato, Crito 49 D moet bij κοινωνεῖς de gen. partitivus δόξης gedacht worden, die opgesloten zit in het volgende ξυδοκεῖ σοι. Vgl. Politicus 260 B.

Isocrates, IV. 2 drukt de gedachte van „zijn inzicht deelen” uit met „κοινωνεῖν τῆς ἐκείνου διανοίας”.

„Vasthouden aan hetzelfde principe”, zoo kan men vertalen κ-εἶν τῆς ἀρχῆς van Plato, Crito 49 D.

Uit de combinatie „met iem. zijn inzicht deelen” heeft zich ontwikkeld de verbinding „met iem. zijn verkeerd of goed inzicht deelen”.

Demosthenes, XXV. 33: „Wie over de belangen van den staat beraadslagen, moeten niet iemand zoeken om aan zijn verkeerd inzicht deel te krijgen (ζητεῖν ὄψω κοινωνήσουσιν οὐκ ἀπονοίας), maar aan zijn gezond verstand, goede gedachten en diep inzicht (ἀλλὰ νοῦ καὶ φρενῶν ἀγαθῶν καὶ προνοίας πολλῆς)”.

GROEP VIII - Verwant zijn, lid worden van het geslacht, te maken hebben met, omgang hebben met, omgang krijgen met, een gemeenschap vormen, lokaal in verbinding staan met, vriendschap genieten, vriendschap sluiten

De bet. „aan verwantschap deel hebben, verwant zijn” wordt ge-

¹ Vgl. Plutarchus, Vita Dionis c. 16 (p. 964): „κ-εἶν τῆς περὶ φιλοσοφίαν πραγματείας”.

vonden in Xenophon, Hist. Graeca, II. 4. 21: „Bij de goden van onze vaders en moeders, bij onze verwantschap, maagschap en vriendschap — want aan dat alles hebben wij, velen in aantal, met elkaar deel — πρὸς συγγενείας καὶ κηδεστίας καὶ ἑταιρίας — πάντων γὰρ τούτων πολλοὶ κοινῶν οὔμεν ἀλλήλοις —, houdt op . . .” (vgl. p. 69). Zie: Plato, Leg. 729 C (p. 112 sq.).

Behalve „verwant zijn” kan κ-εῖν bet. „verwant worden”, zooals blijkt uit Xenophon, Lac. resp. I. 9: „Want de vrouwen te Sparta willen gaarne twee huisgezinnen hebben en de mannen broeders voor hun zonen er bij krijgen, die leden van het geslacht worden en deel krijgen aan den invloed (v. h. geslacht), maar geen aanspraken op de bezittingen maken, οἱ τοῦ μὲν γένους καὶ τῆς δυνάμεως κοινῶν οὔσι, τῶν δὲ χρημάτων οὐκ ἀντιποιοῦνται”.

De beteekenis „verwant zijn” komt ook in overdrachtelijken zin voor: men kan dan veelal κ-εῖν vert. door „te maken hebben met, samenhangen met, aanspraak maken op, te pas komen bij”.

Aeschines, II. 145: „Maar gij weet heel goed, Atheners, dat er een zeer groot verschil is tusschen het gerucht en de valsche aanklacht. Want het gerucht heeft niets te maken met den laster, maar de laster is verwant aan de valsche aanklacht, φήμη μὲν γὰρ οὐ κοινῶν εἰ διαβολῆ, διαβολὴ δὲ ἀδελοφόν ἐστὶ συκοφαντία”.

Duidelijk blijkt, dat hier κ-εῖν en ἀδελφὸν εἶναι synoniemen zijn; de verwachte gen. partitivus οὐδενός bij κ-εῖν is vervangen door οὐ.

Verder kunnen in dit verband geciteerd worden verschillende plaatsen uit Aristoteles: De part. animal., III. 674a 7: „de ingewanden hebben een aard die verwant is met de aderen, φύσιν κοινῶν οὔσαν ταῖς φλεσί”.

De gen. animal., II. 736b 29: „want de werkzaamheid in het lichaam heeft niets te maken met de werkzaamheid van den geest, οὐθὲν γὰρ αὐτοῦ (= τοῦ νοῦ) τῆ ἐνεργεία κ-εῖ σωματικὴ ἐνέργεια”

De poetica, XIV. 1453b 10: „De dichters die ons alleen het monsterachtige voor oogen voeren hebben niets met de tragedie uit te staan, οὐδὲν τραγωδία κοινῶν οὔσιν”.

De soph. elench. XXIV. 179b 16: „hetgeen gezegd is heeft op deze plaats (= hiermee) niets te maken, ἐνταῦθα οὐδὲν κ-εῖ τὸ λεχθέν”.

Plato kent eveneens κ-εῖν in deze bet.: Leg. X. 889 D: „En zoo

zegt men ook over de staatsmanskunst, dat zij voor een klein deel te maken heeft met aanleg (φύσει), maar veel met aangeleerde vakkennis (τέχνη)".

Verscheidene voorbeelden heeft *Demosthenes*:

XVIII. 58: „Ik meen, dat ook dit met mijn politieke daden samenhangt, κ-εἶν τοῖς πεπολιτευμένοις”.

XIX. 334: „En indien een veldheer tegenover u verkeerd gehandeld heeft, heeft dat niets te maken met de rekenschap die hij thans moet afleggen, οὐχὶ κ-εἶ ταῖς νῦν εὐθύνας”.

XX. 25: „Want die uitgaven hebben niets te maken met de inkomsten en middelen van den staat, οὐ . . . κ-εἶ ταῖς δημοσίαις προσόδοις καὶ περιουσίαις”.

LVII. 35: „Maar wat heeft dat met het geslacht te maken (κ-εἶ τῷ γένει)?”

Prooem. 25. 3: „Daar het nu noodzakelijk is, dat degene die over de toekomst zijn meening zegt te maken heeft met de gebeurtenissen die daarna plaats vinden (= aansprakelijk gesteld wordt voor de toekomst der voorzeggingen), κ-εἶν τοῖς ἀπ’ αὐτῶν γενομένοις . . .”

Philemon, Fragm. 150, Fabula incerta (Kock II, p. 523) geeft als synoniem van κ-εἶν in deze bet. προσεῖναι: „Bij niets van wat door ons eigen toedoen tot stand komt, is het blinde lot aanwezig, met niets daarvan is het verbonden,

οὐδενὶ πρόσεστιν οὐδὲ κοινῶνεἰ τύχη”.

Naast de constructie van κ-εἶν in deze bet. met den *dativus* soc. rei vindt men die met den *genitivus* rei.

Hyperides, Pro Euxenippo 3: „Natuurlijk heeft geen enkele van die beschuldigingen iets te maken met de wet op de aanklachten, κ-εἶ τῷ εἰσαγγελτικῷ νόμῳ”.

Met deze plaats moeten twee passages uit *Demosthenes* vergeleken worden: XXIV. 189: „Want het heeft niets te maken met deze wet, κ-εἶ τῷ νόμῳ τῷδε”, en XXVI. 26, waar de *genitivus* rei staat (zie p. 62): „In het algemeen zullen wij niets degelijks en ernstigs vinden wat niet onder een wet valt, ὃ μὴ νόμου κεκοινῶν ηκεν”.

Een tweede voorbeeld van den gen. rei bij κ-εἶν in dezen zin kan men aantreffen in *Dem.*, XL. 58: „Getuigen zijn zij die geen belang hebben (οἷς μηδὲν μέτεστι) bij de zaak waarover het proces loopt, maar tegenpartijen degenen die belanghebbenden zijn bij dat

waarover iemand met hen procedeeert, κοινωνοῦντες τῶν πραγμάτων περὶ ὧν ἄν δικάζηται τις αὐτοῖς”.

Ook bij Plato is hiervan een voorbeeld aan te wijzen: Leg. IV. 722 D: „Op alle redevoeringen en alles waar de stem bij te pas komt (ὄσων φωνῆ κεκοινωνήκε) zijn er inleidingen”.

Een lichte nuanceering van de bet. „te maken hebben met” is „omgang hebben met (ὄμιλεῖν, ἄπτεσθαι), omgang krijgen met, zich vereenigen met (μείγνυσθαι)”.

In Plato's Phaedo (67 A) wordt o.a. geleerd, dat „wij het dichtst bij het weten zullen zijn, wanneer wij zooveel mogelijk in niets omgang met het lichaam hebben (ὄμιλῶμεν τῷ σώματι) en daarmee betreffende niets omgaan, (κοινωνῶμεν), behalve wat allernoodzakelijkst is”

Het is duidelijk, dat ὄμιλεῖν en κ-εῖν synoniem zijn. Iets eerder (65 C) in denzelfden dialoog zijn ἄπτεσθαι en κ-εῖν synoniemen: „. . . . terwijl de ziel het lichaam vaarwel zegt (ἔῶσα χάρειν) en zooveel mogelijk den omgang er mee en het contact vermijdt (μὴ κοινωνοῦσθαι μηδ' ἄπτομένη)”.

Dezelfde bet. heeft κ-εῖν in Phaedo 66 A en 80 E, evenals in Gorgias 507 E: „De onrechtvaardige is niet in staat (met anderen) om te gaan, κ-εῖν ἄδύνατος”.

Aristoteles gebruikt het woord in dezen zin in Politica VI. 1322a 7: „als er geen rechtspraak is, is het sociale leven voor hen onmogelijk, κ-εῖν ἄδύνατον ἀλλήλοις”.

„Zich vereenigen met, μείγνυσθαι” bet. κ-εῖν op de volgende plaatsen.

Xen., Instit. Cyri, VIII. 7. 25: „Maar mijn lichaam, kinderen, moet ge, wanneer ik gestorven zal zijn, zoo snel mogelijk aan de aarde teruggeven. Want wat is er gelukkiger dan dat met de aarde vereenigd worden (τούτου τοῦ γῆ μειχθῆναι), die al het schoone, al het goede doet ontstaan en groeien? Wat mij betreft, ik was altijd menschlievend, en daarom meen ik, dat ik gaarne een deel zal worden van wat de menschen wel doet (ἄν κοινωνήσασαι τοῦ εὐεργετοῦντος ἀνθρώπους)”.

Xen., Cyri Exped. VII. 6. 28: „Want toen gij u met die troepen verbonden hadt (τούτων κοινωνήσαντες), vond ge voedsel in groote hoeveelheid in de dorpen”

Euripides, Heraclidae 300:

Maar van wie door begeerte overwonnen zich met een minderwaardige verbindt (= een huwelijk aangaat; zie groep I), zal ik niet goedkeuren, dat hij,

κακοῖς ἐκοινώνησεν, οὐκ ἐπαινέσω”

Een dativus rei (vgl. p. 62) heeft κ-εῖν bij zich in Plato, Timaeus 65 E. Hier wordt gesproken over groenten als κρόμμυον (ui), σκόροδον (knoflook) e.d. „Maar de stoffen die wanneer zij met de warmte van de mond in aanraking gekomen zijn (τῇ τοῦ στόματος θερμότητι κοινώνησαντα) en door haar fijn gemalen worden, warm worden en zelf weer warmte geven aan degene die hen verwarmt, alle dergelijke heeten scherp (δριμέα) ¹.

Het reflexivum κοινωνεῖσθαι, dat in een andere bet. voorkomt bij Lysias (p. 76), gebruikt Plato, Leg. VII. 801 D in de bet. van „zich verbinden”: „Vervolgens zou het zeer op zijn plaats zijn hymnen en lofzangen op de goden te zingen te zamen met gebeden, ἐγκώμια κεκοινωνημένα εὐχαῖς”.

„Een gemeenschap vormen” is weer een andere nuanceering.

Aristot. Politica III. 1280a 26: „Want indien zij een gemeenschap vormden (ἐκοινώνησαν) en samenkwamen (συνῆλθον) ter wille van het bezit, dan zouden zij in het staatsbestuur deelen naar de mate van hun bezit”.

Toch is er een κοινωνία mogelijk zonder τὸ συνελθεῖν, zooals blijkt uit i.d., 1280b 17: „. . . . als sommigen gescheiden van elkaar woonden (οἰκοῖεν χωρῖς), echter niet zoover van elkaar verwijderd, dat zij geen gemeenschap vormden (ὥστε μὴ κοινωνεῖν)” en uit i.d. 1280b 25: „want zelfs als zij bijeenkwamen (συνέλθοιεν) op die wijze een gemeenschap vormende (οὕτω κοινωνοῦντες)”.

Plato, Leg. X. 884: „. . . . van leden van een phyle of van sommige anderen die zich vereenigd hebben, φυλετῶν ἢ τινων ἄλλων τοιούτων κεκοινωνηκότων”.

¹ Bij Aristoteles, Problem. 925a 27 heeten τὸ κρόμμυον en ὁ ὀρίγανος e.a. δριμέα (vgl. 926a 31); in 926b 10 staat: „τὸ δὲ σκόροδον θερμὸν μὲν καὶ δριμύ ἐστι”. J. Y. Campbell, Journal of Biblical Literature, 1932, p. 364 sq. heeft de plaats niet begrepen; zijn opmerking „. . . . if anything which is colder than the mouth is put into, it will necessarily absorb heat from it” is onjuist ten opzichte van uien, knoflook enz. Ook zijn betoog (p. 364 sq.), dat er bij κ-εῖν geen dativus rei zou voorkomen, is, zooals uit de voorbeelden op p. 81 sq. blijkt, niet steekhoudend.

„Locaal verbonden zijn, in verbinding staan met” is een bet. van κ-εἶν, die men in het *Corpus Hippocraticum* en de biologische geschriften van *Aristoteles* aantreft.

In het op naam van Hippocrates staande geschriftje *Περὶ ἀγμῶν* c. 9 (ed. W. H. S. Jones, vol. III, *The Loeb Classical Library*, 1927) leest men van „botten die verbonden zijn (κοινωνεῖ) met de botten van de kuit”. Hetzelfde staat in het volgende hoofdstuk uitgedrukt door het participium: „τὰ κοινωνέοντα τοῖσι τῆς κνήμης ὀστέοισι”. Over de locale verbinding van de spieren is sprake in *Περὶ ἄρθρων ἐμβολῆς* (ed. Jones, vol. III) c. 41, c. 45 en c. 86. De woorden van c. 86 „... νεύρων, ἃ κοινωνεῖ τούτων...”, worden in c. 30 van *Μοχλικόν* (een uittreksel van het vorige werkje) aldus weergegeven: „... ἃ κοινωνεῖ τοῦτοιςι...”. Zonder verschil in beteekenis worden hier de genitivus en dativus gebruikt.

Dezelfde bet. treft men aan bij *Aristoteles*: *Hist. animal.* I. 496b 30: „De lever is verbonden met (προσπέφυκε) de groote ader, maar met de aorta staat zij niet in verbinding (κοινωνεῖ)”; i d., III. 514b 35: „... er loopen nog andere kanalen die in het geheel geen verbinding hebben met de groote ader (οὐδὲν κοινωνωνοῦντες τῇ μεγάλῃ φλεβί)”; i d., III. 513b 6: „de aorta staat ... daarmee in verbinding (κοινωνεῖ)”; *De part. animal.* III. 667b 10: „Want langs dien weg staan zij vooral met het hart in verbinding (κοινωνοῦσι)”. Met de praepositie πρὸς geconstrueerd i.p.v. met den enkelen dativus wordt κ-εἶν in *Meteorol.* II. 354a 2: „De „Roode Zee” blijkt slechts een smalle verbinding te hebben (κατὰ μικρὸν κοινωνοῦσα) met „de zee buiten de zuilen” (πρὸς τὴν ἔξω στηλῶν θάλατταν)”.

De verbinding „φιλίας κ-εἶν, aan vriendschap deel hebben, vriendschap genieten” komt voor bij *Xenophon*, *Hiero* III. 1 en *Demosthenes*, XXI. 118. Dezelfde gedachte wordt bij *Plato*, *Leg.* I. 640 B weergegeven door „φιλοφροσύνης κ-εἶν” en bij *Demosthenes*, XXV. 51 door „φιλανθρωπίας, ὁμιλίας κ-εἶν”. Vgl. ook *Xen.*, *Hist. Gr.* II. 4. 21 (p. 81).

In *Aristophanes*, *Aves* 651 sqq. staat de bet. „vriendschap sluiten”. De plaats, die uitvoerige bespreking vereischt, luidt:

„ΠΙΣΘ. Ὅρα νυν, ὡς ἐν Αἰσώπου λόγοις
ἔστιν λεγόμενον δὴ τι, τὴν ἀλώπεχ' ὡς

φλαύρωσ ἐκοινώνησεν αἰετῶ ποτε,

Zie nu, zooals in de fabels van Aesopus wordt verhaald, hoe slecht den vos de vriendschap met den adelaar te staan kwam".

Op deze fabel hebben ook de versregels van Archilochus (E. Diehl, Anth. lyr. Gr. I, p. 238, fr. 89) betrekking:

„ ὡς ἄρ' ἀλώπηξ καίετος ξυνωνίην
ἔμειξαν,

dat een vos en een adelaar vriendschap sloten".

Cobet, Novae lectiones, 1858, p. 261 geeft de lezing ξυνωνίην ἔθεντο (men kan vergelijken Hapocration s.v. κοινωνικῶν. . . . περὶ τῶν ἐκούσιον κοινωνίαν συνθεμένων ἐμπορίας (p. 55)); welk werkwoord ook de voorkeur moge verdienen, men heeft hier een equivalent van κ-ίαν ἐποίησαντο (vgl. Isaeus, XI. 21; Plato, Leg. VIII. 844 D; Aristot. de an. hist. VIII. 589a 1 sqq.). Fritz Bucherer, Anthologie aus den griech. Lyrikern, 1904, vertaalt ons fragm. met: „sie schlossen Brüderschaft".

Dat in Aves 653 κ-εῖν „vriendschap sluiten" bet., lijkt waarschijnlijk, te meer wanneer nog een plaats uit „Aesopus" wordt vergeleken.

Volgens „Aesopus", 3 (Ésope, Fables, ed. Émile Chambry, Paris 1927, p. 4) had een vos met een adelaar vriendschap gesloten: „Ἄετος καὶ ἀλώπηξ φίλιαν πρὸς ἀλλήλους ποιησάμενοι πλησίον ἑαυτῶν οἰκεῖν διέγνωσαν, βεβαίωσιν φιλίας τὴν συνήθειαν ποιοῦμενοι. Een adelaar en een vos sloten eens vriendschap met elkaar en besloten dicht bij elkaar te gaan wonen, in de meening, dat het samenwonen de vriendschap zou versterken"¹.

Leg. VIII. 844 C: „indien burenen twist krijgen over de irrigatie van hun land en in die aangelegenheid daarom zich niet met elkaar willen vereenigen (hierover geen vriendschap willen sluiten), περὶ ταῦτα μὴ ἐθέλωσι διὰ ταῦτα κοινωνεῖν ἀλλήλοις". Men merke op, dat περὶ ταῦτα = τούτων.

GROEP IX - Deel geven

Evenals het Nederlandsche „met iemand iets deelen" en het Duit-sche „mit jemand etwas teilen", is het Grieksche „κοινωνεῖν τινί

¹ Liddell-Scott stellen de bet. van κ-εῖν in Vespae 692 en Aves 653 ten onrechte aan elkaar gelijk: „go shares with, have dealings with".

τινος" voor deze twee uitleggingen vatbaar: „1. een deel van iets krijgen van iemand"; „2. een deel van iets geven aan iemand" ¹.

Het voorkomen van deze laatste beteekenis heeft men wel ontkend.

C o b e t, *Variae lectiones*, ed. sec. auctior, 1873, p. 313 beschouwt κ-εῖν = „deel geven" als „een fout, die vaak bij Lucianus voorkomt": „percurram nunc ordine Luciani libros. . . . In 3,2 οὔτε κοινωνεῖς τῶν ὁμοίων λόγων, frequens hoc in Luciano vitium est, qui nescio quomodo κοινωνεῖν, quod μετέχειν significat et κοινωνίαν ἔχειν, pro μεταδιδόναι dicere solet, confundens κοινωνεῖν et κοινοῦν vel ἀνακοινοῦσθαι".

In den „Index Graecus" van hetzelfde werk p. 659 noteert hij: „κοινωνεῖν male pro μεταδιδόναι".

P o r p o gaat nog verder door te beweren, in zijn editie van Thucydides, 3de druk, vol. I, sect. I, p. 157, dat deze beteekenis n o o i t voorkomt.

In het reeds eerder geciteerde artikel „Κοινωνία and its cognates in the New Testament" zegt de schrijver, J. Y. C a m p b e l l (p. 367): „It is, in fact, exceedingly difficult to find in writers earlier than the New Testament any certain examples of κοινωνεῖν in the sense of „to give a share of something to someone"".

Hij neemt deze beteekenis voor slechts drie plaatsen „uit den klasiëken tijd" aan: A r i s t o p h a n e s, *Vespae* 692 sq., X e n o p h o n, *Mem.* II. 6. 22 en P l a t o, *Resp.* II. 369 E.

S e e s e m a n n o.c. p. 4 en 5 erkent deze bet. wel, maar voegt er aan toe: „Eine genaue Durchsicht aller in Frage kommenden Beispiele führt zu dem Resultat, dasz κοινωνέω nie zur Bezeichnung einer e i n m a l geschehenen oder zukünftigen Handlung verwandt wird; niemals wird damit das e i n m a l i g e Anteilgeben angedeutet. . . . κοινωνέω heiszt nur insofern, Anteil geben", als es zur „gewohnten Tätigkeit" werden soll . . . Eine Bestätigung, dasz κοινωνέω nur von der Haltung des Mitteilens gebraucht werden kann, sind die Bedeutungen von κοινωνικός = „mitteilensam" und κοινωνία = „die Mitteilensamkeit". Sonst müszte κοινωνία doch auch das einmalige Anteilgeben bezeichnen können!"

¹ De theoloog Lietzmann annoteert bij Galaten 6:6 het volgende: „κοινωνεῖν τινί τινος heiszt „mit jemand gemeinsam Anteil an einer Sache haben", was sich dann zu der Bedeutung „jemand Anteil an etwas nehmen lassen" = „ihm mitgeben" entwickelt".

Voor wij nu de hierop betrekking hebbende plaatsen nagaan, moge constateerd worden, dat het laatste argument van Seesemann niet opgaat: ook al zouden κ-ικός en κ-ία niet van „één keer geven” gebruikt zijn, dan bewijst dit nog niets voor κ-εῖν, dat heel goed andere beteekenischakeeringen kan hebben.

Maar laten de feiten spreken!

Voor alles zij herinnerd aan Plato, Leg. V. 730 E, waar κοινωνός „deelgever” beteekent (p. 43).

De drie door Campbell (p. 32) besproken plaatsen hebben zonder twijfel κ-εῖν in den zin van „deel geven”.

Aristophanes, Vespae 692 sq. Er is sprake van omkoopning van juryleden:

„καὶ κοινωνῶν τῶν ἀρχόντων ἐτέρῳ τινὶ τῶν μεθ' ἐαυτοῦ,
ἦν τίς τι διδῶ τῶν φευγόντων”

en hij deelt met een ander der archonten die met hem (rechtspreken), indien een aangeklaagde hem iets geeft”

De omgekochte rechter staat een gedeelte van de omkoopsom aan een anderen rechter af om ook zijn stem voor den omkoopenden aangeklaagde te winnen.

Seesemann kende blijkbaar deze plaats niet, want hij schrijft op p. 4 van zijn studie: „Sie (= diese Bedeutung) begegnet in älterer Zeit erstmalig bei Plato” Ook behoeft κ-εῖν hier niet te duiden op de „gewohnte Tätigkeit des Anteil gebens”.

Xenophon, Memorabilia II. 6. 22: „. . . . de rechtschapenen kunnen, wanneer zij honger en dorst lijden, zonder zichzelf moeite aan te doen, aan anderen van hun spijs en drank geven, δύνανται πεινῶντες καὶ διψῶντες ἀλύπως σίτου καὶ ποτοῦ κοινωνεῖν”.

In Plato's Resp. II. 369 E (deze plaats citeert ook Seesemann p. 6) wordt gesproken over de arbeidsverdeeling: „Moet iedereen van hen zijn werk in dienst stellen van allen, bv. de landbouwer, één man, koren verschaffen aan vier en viermaal zooveel tijd en moeite besteden aan de korenvoorziening en aan anderen daarvan deel geven (τετραπλάσιον χρόνον τε καὶ πόνον ἀναλίσκειν ἐπὶ σίτου παρὰ σκευῆ καὶ ἄλλοις κοινωνεῖν)?” Duidelijk blijkt, dat κ-εῖν hier synoniem is met παρασκευάζειν. In den volgenden zin (370 A) heeft κ-εῖν dezelfde beteekenis ¹.

¹ Otto Maasz, Platons Staat, Kommentar, Teil I, Samml. lat. u. griech. Schulaufgaben, Verlag von Velhagen u. Klasing, 1934, S. 44, annoteert: „Die eigentliche

De Middeleeuwsche geleerde Thomas Magister citeerde deze plaats voor deze beteekenis.

In nog een andere passage van Plato bet. κ-εῖν „deel geven”: Leg. V. 736 D: „... wanneer zij op eenigerlei wijze met hen die er behoefte aan hebben welwillend (hun bezittingen) willen deelen, die gedeeltelijk prijsgevende, gedeeltelijk toedeelende, τοῖς ἀπορουμένοις ... κ-εῖν, τὰ μὲν ἀφιέντας, τὰ δὲ νεμομένους”.

Voor Plato, Epist. VII. 333 B zij verwezen naar p. 62. Demosthenes, XXV. 61 luidt: „καὶ μετὰ ταῦτα ψηφίζονται περὶ αὐτοῦ ταῦτα οἱ ἐν τῷ οἰκίματι, μὴ πυρός, μὴ λύχνου, μὴ ποτοῦ, μὴ βρωτοῦ μηδενὸς μηδένα τούτῳ κοινωνεῖν, μηδὲ λαμβάνειν, μηδ’ αὐτὸν τούτῳ δίδοναι, en daarna namen de gevangenen over hem (= een medegevangene) dit besluit, om met hem geen vuur, geen licht, geen drank, geen spijs te deelen, niets van hem aan te nemen, niets aan hem te geven”. Deze vervloeking¹ willen zij blijkbaar toepassen, wanneer zij uit de gevangenis ontslagen zullen zijn: in het vrije leven willen zij niets met hem te doen hebben.

Bedeutung „Gemeinschaft haben” tritt zurück . . . und das Verb hat fast (N.B.) die Bedeutung von μεταδιδόναι: soll er für andere mitsorgen? Maar waarom: „fast”? Werkt de autoriteit van Cobet op dit punt nog door?

¹ In dit verband zij gewezen op de ἀραὶ Βουζύγιοι. H. Bolkestein spreekt in een „Mededeeling” der Kon. Ak. v. Wetensch. (afd. Letterk., dl. 72, serie B No. 1, 1931), getiteld „Een geval van sociaal-ethisch syncretisme” uitvoerig over hen. Onder de moraal-regels die men „als Buzygisch in dezen (= den besproken) zin kan erkennen (p. 24)” noemt hij op p. 25: „Men moet ieder het gebruik van water vrijlaten, toestaan vuur te ontsteken, en den dwalende den weg wijzen: ὕδατος κοινωνεῖν, πῦρ ἐναύειν, ὄδον φράζειν”. B. citeert Leutsch-Schneidewin, Paroemiogr. Gr. I, p. 388: „Ὁ γὰρ Βουζύγης . . . ἄλλα τε πολλὰ ἀρᾶται καὶ τοῖς μὴ κοινωνοῦσι κατὰ τὸν βίον ὕδατος ἢ πυρὸς ἢ μὴ ὑποφαίνουσιν ὄδον πλανωμένοις”. „Met deze verplichtingen”, vervolgt B. op 26 sq., „... is het meest noodige voor den mensch genoemd, in het bijzonder het verstreken van water en vuur; . . . evenals bij de Romeinen aqua et igni interdicere beteekende bij de Grieken de weigering van πῦρ ἐναύειν vogelvrij verklaren”. Een door B. aangehaalde plaats uit Suidas (s.v. ἐναύειν) luidt: μήτε ὕδατος κ-εῖν αὐτῷ μήτε πυρὸς ἐναύειν ἐβούλοντο”. Ik voeg hier nog bij: Appianus, de bell. civ. I. 4.31: „κ-εῖν πυρὸς ἢ ὕδατος ἢ στέγης”; en Lucianus, Alex. 46: „οὐκέτι τὸν τοιοῦτον οὔτε στέγη τις ἐδέχετο οὔτε πυρὸς ἢ ὕδατος ἐκοινώσει”. In alle hier genoemde citaten heeft κ-εῖν de bet. van „deel geven”. De woorden van Dem.: „μηδὲ λαμβάνειν . . . δίδοναι” lijken een later toevoegsel, zooals Blass al opmerkte.

Merkwaardige overeenkomst met deze plaats heeft een passage uit *Dinarchus*, II. 9, waar iemands medegevangenen besluiten μήτε πῦρ ἐνάειν τούτῳ μήτε συσσιτεῖν μηδένα μήτε θυσιῶν τῶν γιγνομένων κοινωνεῖν.

De „klassieke” plaatsen, waar κ-εῖν = deel geven, kunnen met nog één vermeerderd worden.

Hippocrates, Περὶ ἄρθρων ἐμβολῆς c. 49 (W. H. S. Jones, III, p. 307, *The Loeb Classical Library*, 1927): „... minder ernstige kwetsuren berokkenen nadeel, zijn een chronische bron van ziekten en verspreiden hen verder door de rest van het lichaam, ἀποτόκους νοσημάτων χρονίου ποιέοντα καὶ κοινωνέοντα τῷ ἄλλῳ σώματι ἐπὶ πλεόν”.

Het is vreemd, dat men voor deze bet. van κ-εῖν niet verwezen heeft naar het compositum προσκοινωνεῖν, dat in *Plato*, *Leg.* VI. 757 D „verschaffen” en in *Dem.*, XXXIV. 36 „een deel geven van” (p. 104) beteekent. Verder kan nog gewezen worden op κοινωνικός = vrijgevig (p. 52 sq.), εὐκοινωνήτος = gemakkelijk mededeelend, vrijgevig” (p. 61) en κοινωνία = vrijgevigheid (*Hermetica* 13. 9, ed. *Walter Scott*, tegenover πλεονεξία staande).

GROEP X - Hebben, gebruiken, leiden, beoefenen, aannemen, krijgen

Is κ-εῖν volledig geconstrueerd, dan heeft men κ-εῖν τινί (dativus sociativus of comitativus) τινος (genitivus totius of partitivus). Deze dativus kan zijn een dativus personae of rei, deze genitivus een genitivus rei of personae.

Het verbum kan behalve deel hebben, „participem esse” ook beteekenen „deelnemen, se participem facere”¹ en „deel krijgen, participem fieri”².

Doordat nu vaak de dativus sociativus bij κ-εῖν ontbreekt, wordt het gemeenschappelijke in κ-εῖν niet meer gevoeld en evenmin het partitieve in den genitivus. Het gevolg voor de beteekenis is, dat κ-εῖν synoniem wordt met ἔχειν = hebben, gebruiken, beoefenen, krijgen. Ter ver-

¹ *Seesemann* o.c. p. 4: „κοινωνέω kann auch — jedoch sehr selten (dit is onjuist) — zur Bezeichnung einer noch nicht vollzogenen Teilnahme verwandt werden”.

² Ἐχειν bet. behalve „hebben” ook „krijgen”.

gelijking het Nederlandsch: in „deelachtig zijn” voelt men vaak niet meer „het deelen met een ander”, wat het toch oorspronkelijk beteekend heeft; „deelachtig zijn” is synoniem geworden met „hebben” en „deelachtig worden” met „krijgen”. Vgl. μετέχειν (p. 58).

Veelal wordt κ-εἶν verbonden met abstracta als „geestesgesteldheid, voortreffelijkheid, herinnering, kennis” e.a., die men nog quantitatief en nog niet kwalitatief denkt.

Gaan wij thans de Grieksche bewijspplaatsen na.

Wij herinneren aan Pindarus, Pyth. III. 48 (p. 44), waar ξυνάων „hebbend” beteekent.

In chronologische volgorde verder gaande, treffen wij bij Isocrates κ-εἶν in den zin van ἔχειν aan.

In zijn XII-de oratie § 198 lezen wij: „ἑώρων γὰρ πάντες τὴν μὲν εὐψυχίαν τὴν πολεμικὴν πολλοὺς ἔχοντας . . . , τῆς δὲ χρησίμης ἐπὶ πᾶσι καὶ πάντας δυναμένης ὠφελεῖν οὐ κοινωνοῦντας τοὺς πονηροὺς . . . , want allen zagen, dat velen den oorlogsgeest bezaten, maar dat de minderwaardigen geen deel hadden aan (= niet hadden) de geestesgesteldheid die onder alle omstandigheden allen weet te helpen”. De tekst zelf wijst uit, dat κ-εἶν hier synoniem is met ἔχειν.

Dezelfde redevoering (§ 71) geeft als synoniem μετέχειν, dat hier, zooals ook elders (zie p. 58), gelijk is aan ἔχειν: „zij verschaften als leiders lieden, die niet alleen begiftigd waren met die goede eigenschappen waaraan ook velen van de gewone menschen deel hebben (ἀρετὰς ἔχοντας . . . τὰς τοιαύτας ὧν πολλοὶ καὶ τῶν φαύλων κοινωνοῦσιν), maar ook met die welke niemand, als hij een onedele inborst heeft, zou kunnen bezitten (ὧν οὐδεὶς ἂν πονηρὸς ὧν δυνηθεῖη μετασχεῖν)”.

In Epist. II. 10 staat ook de combinatie ἀρετῶν κ-εἶν en als synoniem van κ-εἶν het onpersoonlijke μέτεστιν, dat blijkbaar eveneens „bezitten” beteekent.

In Oratie X, § 54 staat: „. . . . πλὴν ὅσα ταύτης τῆς ιδέας κεκοινωνώνηκε . . . , behalve alles wat die uiterlijke schoonheid bezit (eig. in bezit gekregen heeft)”.

Ook bij andere auteurs kan κ-εἶν de bet. van ἔχειν hebben: bij Pseudo-Plato, Defin. 411 B: „Middag is de tijd, waarop de schaduwen der voorwerpen de kortste lengte hebben, ἐλαχίστου μήκους κοινωνοῦσιν”.

Bij Aristoteles op de volgende plaatsen:

Topica IV. 123a 25 en De anima II. 415b 27: „... het levensbeginsel bezitten (= leven), τῆς ζωῆς κ-εἶν”.

Eth. Nic. I. 1101a 35: „... iets goeds hebben, τινος ἀγαθοῦ κ-εἶν”.

Politica II. 1272b 20: „... buitenlandsche bezittingen hebben, ἔξωτερικῆς ἀρχῆς κ-εἶν”.

De motu animal. IV. 705b 13: „... gevoel hebben, αἰσθήσεως κ-εἶν”.

Politica VIII. 1340a 32: „... waarnemingsvermogen bezitten, αἰσθήσεως κ-εἶν”.

De generatione animal. I. 731b 1: „... het bezit van den tastzin en de smaak, τὸ κ-εἶν ἀφῆς καὶ γεύσεως”.

Historia animal. IX. 608a 17: „... het vermogen bezitten om zoowel in iets onderricht te ontvangen als te geven, κ-εἶν τινος ἄμα καὶ μαθήσεως καὶ διδασκαλίας”.

id., I. 488b 25: „... zoowel geheugen als aanleg tot leeren bezitten, καὶ μνήμης καὶ διδασχῆς κ-εἶν”.

Eth. Eud. I. 1215b 13: „... de gave bezitten iets goddelijks te zien, τινος θεωρίας θείας κ-εἶν”.

De motu animal. VI. 707a 27: „... de mogelijkheid om zich op zijn plaats te bewegen bezitten, τῆς κατὰ τόπον κινήσεως ... κ-εἶν”. (Vgl. Archytas, Stob. I. 48. 6: „... κινάσιος μεταβλάσιός τε κοινανέοντα”).

Categor. XIV. 15a 27: „... geen enkele der andere bewegingsmogelijkheden bezitten, οὐδεμιᾶς τῶν ἄλλων κινήσεων κ-εἶν”.

De somno et vigilia I. 454b 15 en 24: „... het vermogen om te slapen hebben, κ-εἶν ὕπνου”.

id., I. 454b 27: „... geen van die beide eigenschappen bezitten, ... κ-εἶν οὐδετέρου τούτων τῶν παθημάτων”.

De anima I. 411b 29: „Ook lijkt het principe in de planten een soort ziel; want dit alleen hebben zoowel dieren als planten, μόνης γὰρ ταύτης (= τῆς ἀρχῆς) κ-εἶ καὶ ζῶα καὶ φυτά”.

Elders wordt juist de tegenstelling gemaakt van „ἔχειν, geheel bezitten” en „κ-εἶν, gedeeltelijk bezitten”. Zoo leest men in Plato, Phaedrus 249 E: „ik betoog, dat dus die razernij van alle goddelijke vervoeringen de beste is en van den besten oorsprong zoowel voor hem die haar heeft als voor hem die aan haar

deel heeft, τῷ τε ἔχοντι καὶ τῷ κοινωνοῦντι αὐτῆς”.

i d., Conv. 218 B: „want gij allen hebt deel gekregen aan de ver-voering en verrukking van den wijsgeer, πάντες γὰρ κεκοινωνήκατε τῆς φιλοσόφου μανίας τε καὶ βακχείας”.

Aristoteles, Politica I. 1254b 22 zegt van den slaaf, dat hij eenerzijds gelijk is aan het redelooze dier, anderzijds er van verschilt; „want degene die het bezit van een ander kan zijn is van nature een slaaf, ook degene die slechts in zooverre deel heeft aan de rede als hij kan leeren denken, maar haar niet (werkelijk) bezit, ὁ κοινωνῶν λόγου τοσοῦτον ὅσον αἰσθάνεσθαι ἀλλὰ μὴ ἔχειν”.

In een philosophisch betoog over het „goddelijke” van Aristoteles bet. κ-εῖν „gedeeltelijk bezitten”: de anima II. 415b 2: „de levende wezens planten zich voort, opdat zij het eeuwige en goddelijke zooveel mogelijk bezitten (= deel hebben aan, μετέχειν); daar het enkele ding nu niet ononderbroken aan het eeuwige en goddelijke kan deel hebben (κ-εῖν ἀδυνατεῖ τοῦ ἀεὶ καὶ τοῦ θεοῦ) . . . , bezit (κ-εῖ) elk ding het eeuwige in zooverre als het dat kan bezitten, het eene in meerdere, het andere in mindere mate”.

Een goede parallel levert Aristoteles zelf in de gen. animal., II. 736b 30: „πάσης μὲν οὖν ψυχῆς δύναιμι ἑτέρου σώματος εἶκε κεκοινωνηκέναι καὶ θειοτέρου τῶν καλουμένων στοιχείων, het wezen van elke soort ziel schijnt deel gekregen te hebben aan een stof anders en goddelijker dan de zoogenaamde elementen”.

Men lette nog op het verschil met het vorige citaat: hier bet. κ-εῖν „deel krijgen”.

„Een gedeelte bezitten van” bet. duidelijk κ-εῖν ook op de volgende plaatsen: Plato, Phaedrus 246 D (van het goddelijke); Aristoteles, De respiratione 479a 7 (van het levensbeginsel) i d., De gen. animal. 729b 5 (van het mannelijk zaad); i d., De gen. animal. 753a 12 (het meest aan intelligentie deel hebben); i d., Eth. Nic. 1102 b 30 (op geenerleiwijze deel hebben aan het denkvermogen).

„Gebruiken” is de bet. van κ-εῖν in Isocrates, Epist. IX. 8: „. . . . niet alleen aan de niet-Grieken, maar ook aan die der Grieken die ons dialect spreken (ἀλλὰ καὶ τῶν Ἑλλήνων τοῖς . . . φωνῆς τῆς ἡμετέρας κοινωνοῦσι)” en in Or. IX. 10: „Bovendien doen de dichters alles met behulp van versmaten en rhythmten en maken de prozaschrijvers van geen van die middelen ge-

bruik (οὐδενὸς τούτων (= μέτρων καὶ ῥυθμῶν) κοινωνοῦσιν)".

Vgl. Aristoteles, *Politica* VIII. 1341a 1: „μέλων καὶ ῥυθμῶν κ-εῖν".

Zooals al is opgemerkt (p. 90), bet. κ-εῖν vaak „deelnemen", vooral in het perfectum; evenals naast de bet. „deel hebben", „deelnemen" voorkomt, komt naast „gebruiken", „gaan gebruiken" voor: bv. in Aristoteles, *De gen. animal.*, I. 720a 9: „... κεκοινῶν ηκε τοῦ αὐτοῦ πόρου, het heeft deelgenomen aan (= het maakt gebruik van) hetzelfde kanaal".

Een nuanceering van deze bet. heeft Aristot., *Politica* IV. 1295a 30: „een leven dat de meesten kunnen leiden, βίον ... τὸν τοῖς πλείστοις κοινωνῆσαι δυνατόν ..."¹

Soms is de beste vertaling van het κ-εῖν dezer groep „beoefenen"²

Aristoteles, *Politica* VIII. 1339b 40: „aangaande het beoefenen van de muziek, περὶ τοῦ κοινωνεῖν τῆς μουσικῆς".

i d., 1340b 24, 25, 32 en 42: „... het werk (= de muziek) beoefenen κοινωνεῖν τῶν ἔργων". In regel 36 staat μετέχειν τῶν ἔργων.

i d., Fragment 52 (V. Rose): „zij plegen beschouwingen te houden, maar geen enkel werk te verrichten, σκοπεῖν εἰώθασιν, οὐδενὸς δὲ κοινωνοῦσι τῶν ἔργων".

Het volgende voorbeeld van de bet. „aannemen, aanvaarden": Plato, *Politicus* 309 E: „Wordt een onstuimige inborst, wanneer zij zich van zoo een waarheid doordringen laat (λαμβανομένη τῆς τοιαύτης ἀληθείας), niet milder gestemd en zou zij niet zoo het meest de rechtvaardigheid willen aanvaarden (τῶν δικαίων ... κοινωνεῖν ἂν ἐθελήσειε), maar wendt zij zich niet, wanneer zij die waarheid niet erlangt (μὴ μεταλαβῶσιν), meer tot een zekeren dierlijken aard?" Hier is κ-εῖν = μεταλαμβάνειν = λαμβάνειν.

In de bet. „krijgen" staan veelal perfectum-vormen van κ-εῖν.

Plato, *Politicus* 269 D: „... veel heerlijk heeft hij van den schepper gekregen, maar ook een stoffelijk lichaam, πολλῶν μὲν καὶ μακαρίων παρὰ τοῦ γεννήσαντος μετείληφεν, ἀτὰρ οὖν

¹ Newman o.c. IV. 208 vgl. voor de constructie, Xen., *Cyri Exp.* 4. 1. 24: „... ἡγήσασθαι δυνατὴν καὶ ὑποζυγίοις πορεύεσθαι ὁδόν".

² Ook ἔχειν kan bet.: „iets uitoefenen, met iets bezig zijn": Hom. *Ξ* 57: μάχην, strijd voeren; I 1: φυλακάς wacht houden; ω 515: δῆριν, wedstrijd houden.

δὴ κεκοινωνηκέ γε καὶ σώματος". Hier κ-εῖν = μεταλαμβάνειν, dat synoniem blijkt met λαμβάνειν.

id., Epinomis 978 A: „... alles wat iets slechts gekregen heeft (= behebt is met), mist alle getal, πάνθ' ὅποσα κακοῦ κεκοινωνηκέ τινοσ, ἐπιλείπεται παντὸς ἀριθμοῦ”.

Tegenover elkaar staan κ-εῖν en ἐπιλείπεσθαι.

Aristot., De somno et vigilia I. 453b 15: „of alle levende wezens het vermogen om beide handelingen (= slapen en waken) te verrichten gekregen hebben, κεκοινωνηκεν αὐτῶν ἀμφοτέρων”.

Maar ook het praesens komt in deze beteekenis voor:

Plato, Politicus 308 E: „wie onmogelijk een dappere en bezonnen inborst kunnen krijgen, τοὺσ μὴ δυναμένους κοινωνεῖν ἤθους ἀνδρείου καὶ σώφρονος”.

Toch kan κ-εῖν, ook wanneer de dativ. soc. ontbreekt, „deel krijgen” beteekenen. Hiervan eenige voorbeelden.

Plato, Alcib. II. 147 E: „aan moeilijkheid hebt ook gij, naar mij voorkomt, deel gekregen, ταύτης (sc. τῆσ ἀπορίας) δὴ καὶ σὺ μοι δοκεῖσ κεκοινωνηκέναί”.

id., Conv. 218 B (zie p. 93).

Aristot., De part. animal. II. 650a 2: „In hoeverre het bloed warm, in hoeverre het vloeibaar is en in hoeverre het deel heeft gekregen aan de tegenstellingen daarvan, is bijna gezegd, πῶσ τῶν ἐναντίων ἢ φύσισ τοῦ αἵματοσ κεκοινωνηκεν, εἴρηται σχεδόν”.

id., De gen. animal. III. 761b 10: „Het zeewater is niet alleen vochtig, maar ook veel dikker dan drinkwater en warm van nature en het heeft deel gekregen aan alle deelen (der schepping), water, lucht en aarde, κεκοινωνηκε πάντων τῶν μορίων, ὕγραῦ καὶ πνεύματοσ καὶ γῆσ”.

id., Eth. Nic. X. 1172b 35: „Wat is zoiets, waaraan ook wij deel kunnen krijgen (οὔ καὶ ἡμεῖσ κοινωνοῦμεν)?”

GROEP XI - Κοινωνεῖν in philosophisch verband bij Plato

Op p. 141 sqq. wordt uitvoerig gesproken over de philos. bet. van κ-ία bij Plato. Voor de verklaring van de plaatsē, waar κ-εῖν een philos. bet. heeft, zij daarnaar verwezen.

In den Sophistes 260 E is sprake van „het deel hebben aan het niet-zijn, κ-εῖν τοῦ μὴ ὄντοσ”.

Leges IX. 859 E spreekt van „deel hebben aan het begrip „rechtvaardig“, κ-εῖν τοῦ δικαίου” (dezelfde passage heeft de verbinding: „τοῦ καλοῦ μετέχον ἐστὶ”).

Men leest in den Sophistes 248 A: „... door het (stoffelijk) lichaam hebben wij deel door toedoen van de zintuigelijke waarneming aan het worden, maar door de (onstoffelijke) ziel aan het werkelijke zijn door toedoen van het denken, σώματι μὲν ἡμᾶς γενέσει δι’ αἰσθήσεως κ-εῖν, διὰ λογίσμου δὲ ψυχῇ πρὸς τὴν ὄντως οὐσίαν ...”

De woorden πρὸς τὴν ὄντως οὐσίαν correspondeeren met γενέσει. Zeer zelden vervangt πρὸς c. acc. den dativ. soc.: zie Resp. V. 466 D en Leg. I. 640 B. In 248 B heeft κ-εῖν dezelfde beteekenis.

Op andere plaatsen in dezen dialoog bet. κ-εῖν „zich vereenigen met”: niet elk begrip kan zich met een ander willekeurig begrip verbinden (vgl. p. 142); het is met de begrippen als met de taalklanken (φωνήεντα). „Weet iedereen nu welke klanken zich met anderen kunnen verbinden (κ-εῖν) ... (253 A)?”

Uitvoerig wordt gesproken over de begrippen-verbindingen: in 253 E, 254 B en 254 C duidt κ-εῖν dat „zich verbinden aan”, in 252 E en 253 C συμμίγνυσθαι en in 253 B συγκεράννυσθαι. Een duidelijke verklaring van deze bladzijden uit den Sophistes geeft Paul Natorp, Platos Ideenlehre, Leipzig 1921, p. 296 sqq.

Parmenides, 158 D spreekt van een „deel hebben aan het Eene”: vgl. Natorp o.c., p. 266.

In den Philebus vraagt Socrates, hoe men het krabben bij schurft moet noemen. Is wat men dan ondergaat (πάθος) een ἡδονή of een λύπη? Protarchus antwoordt: „σύμμικτον κακόν”, „een gemengd kwaad”. In 46 B vraagt Socrates: „Bedoelt ge de genoegens die deel hebben aan de vermenging (τὰς ἐν τῇ μίξει κοινωνούσας sc. ἡδονάς)?”

In plaats van den dativ. soc. gebruikt Plato hier ἐν c. dativo.

GROEP XII - Κοινωνεῖν in commercieel verband

De voorbeelden van deze groep beperken zich tot een negental. Beginnen wij met Aristoteles, Eth. Nic. IX. 1164b 15: „want bij het koopen en verkoopen is de gewoonte zoo (dat nl. de prijs in overeenstemming met den koper bepaald wordt); en in sommige staten verbiedt de wet te procedeeren over vrijwillig aangegane overeenkomsten (vgl. Plato, Resp. VIII. 556 A), omdat het behoorlijk is,

dat men met hem in wien men vertrouwen stelde de transactie afwikkelt, zooals men er mee begon (op dezelfde voorwaarde als waarop men de afspraak maakte), ὡς δέον, ᾧ ἐπίστευσε, διαλυθῆναι πρὸς τοῦτον καθάπερ ἐκοινωνήσεν”.

A. Grant annotteert in zijn uitgave der *Ethica Nicomacheia* (1885): „cf. VIII. 13. 6: κοινωνεῖν here is used in the same sense as συναλλάττειν there”.

Vergelijken wij de aangehaalde plaats. Wij lezen daar (1162b 22): „Het schijnt, dat, evenals er twee soorten overeenkomsten bestaan, de ongeschrevene en de volgens de wet geslotene, er zoo ook van de op nuttigheid berustende vriendschap de moreele en de wettelijke vriendschap bestaat. De klachten komen nu het meest, wanneer men haar niet op dezelfde wijze aangaat en afwikkelt, γίνεται οὖν τὰ ἐγκλήματα μάλιστα ὅταν μὴ κατὰ τὴν αὐτὴν συναλλάξωσι καὶ διαλύωνται”.

Inderdaad blijken nu κ-εῖν en συναλλάττειν synoniem te zijn; maar tevens blijkt uit deze plaatsen, zooals uit zoovele andere, dat er geen aparte handelsterminologie in het Grieksch bestaat; het algemeene woord φίλια omsluit allerlei soorten „vriendschap”, ook de „zakenvriendschap”; het algemeene woord συναλλάττειν wordt ook in commercieele sfeer gebruikt; en zoo is het eveneens met κοινωνεῖν gesteld. Vgl. *Politica* 1280b 22 (p. 65).

Tegenover elkaar staan κ-εῖν en διαλύειν; vgl. *Plato*, *Resp.* I. 343 D (p. 147) en *Leg.* I. 632 B (p. 148), waar als tegenstellingen gebruikt zijn κ-ία en διαλύσις.

Tweemaal bet. κ-εῖν „een verbintenis aangaan” bij *Plato*: in *Resp.* I. 343 D (uitvoerig besproken op p. 147) en *Resp.* II. 362 B: „... handel drijven, verbintenissen aangaan met wie hij maar wil, ξυμβάλλειν, κοινωνεῖν οἷς ἂν ἐθέλη”. Hier zijn ξυμβ. en κ-εῖν ongeveer synoniem, evenals ξυμβόλαιον en κοινωνία in *Resp.* I. 343 D (p. 147) en ξυμβόλαιον en κοινωνήμα in *Resp.* I. 333 A (p. 151) Merkwaardig is, dat in *Alcib.* I. 125 D de werkwoorden naast elkaar staan, maar geen synoniemen zijn: κοινωνούντων ... πολιτείας καὶ ξυμβάλλοντων πρὸς ἀλλήλους ... ἄρχειν, heerschen over lieden die burgers zijn van denzelfden staat en onderling handel drijven”. Ook in *Isocrates*, *Epist.* V. 2 worden beide verba als niet-synoniemen gebruikt: „... οἷς συνδιατρίβων τ’ οὐκ ἂν λυπηθείς, ξυμβάλλον τε καὶ κοινωνῶν πραγμά-

των, en van wie gij, wanneer gij met hen omgaat, geen ergernis zoudt hebben, zoowel wanneer gij hen ontmoet (op regeeringsgebied) als wanneer gij met hen in regeeringszaken samenwerkt”.

De tweede plaats, waar κ-εἶν bij *Aristoteles* in handels-sfeer staat, is *Politica*, III. 1275a 10: „men is nog geen burger van een staat, als men er woont (want metoeken en slaven deelen met de burgers het domicilie (zie p. 123)), evenmin als men er het recht heeft om te procederen (want dat recht hebben ook zij die door overeenkomsten met elkaar in zakelijke relatie staan, τοῦτο γὰρ ὑπάρχει καὶ τοῖς ἀπὸ συμβόλων κοινωνοῦσιν)”.

Bij κ-οῦσιν is ἀλλήλοις in gedachten aan te vullen. Ook hier bet. dus κ-εἶν „handel drijven”.

Bekend is, dat de in Athene woonachtige handelaren grootendeels vreemdelingen waren.

Op de overige vijf κ-εἶν-plaatsen is het werkwoord niet absoluut, maar met den genitivus gebruikt.

Aristoteles, *Politica* III. 1280b 22: „indien . . . zij (met elkaar) handelsverkeer hadden en elkaars militaire bondgenooten waren, εἰ . . . κοινωνοῖεν . . . ἀλλαγῆς καὶ συμμαχίας (sc. ἀλλήλοις)”.

id., *Politica* VII. 1328b 6 sqq.: „aan het geld verdienen meedoen, χρημάτων εὐπορίας κ-εἶν (p. 70)”.

Xen., *Mem.* II. 6. 23: „de rechtschapenen zijn niet alleen in staat om op eerlijke wijze geldelijk samen te werken (χρημάτων κ-εἶν) en zich van hebzucht te onthouden, maar ook om elkander (met geld) te helpen”.

Uit het verband blijkt niet, op welke wijze de samenwerking plaats vond.

Over de twee plaatsen bij *Demosthenes* wordt op p. 188 uitvoeriger gehandeld. Hier volgen slechts de vertalingen. In *Or.* XXXVII. 10 staat de verbinding „κοινωνεῖν τῆς ἐργασίας . . .”, de mijnconcessie gezamenlijk exploiteeren” en in id. 38 leest men: „ik meen, dat processen over mijnaangelegenheden alleen gevoerd kunnen worden door hen die aan een mijnconcessie deel hebben”.

Ἐπικοινωνεῖν

De beteekenissen die het compositum ἐπικοινωνεῖν heeft zijn ook beteekenissen van het simplex κοινωνεῖν. De praepositie in het com-

positum heeft haar kracht verloren (evenals in ἐπαινεῖν, ἐπιμέμφεσθαι, ἐπικεῖρειν, ἐπικλᾶν), behalve misschien op één plaats: Demosthenes, XXIX. 36 (p. 100).

I. (vgl. groep VI van κ-εῖν).

In Aristoteles, Oecon. II. 1345b 16 bet. het werkwoord „gemeen hebben, gelijken op”. De vier soorten huishoudingen worden beschreven: „noodzakelijkerwijze moeten zij veel met elkaar gemeen hebben, veel op elkaar gelijken, ἐπικοινωνεῖν μὲν τὰ πολλὰ ἀλλήλαις ἀναγκαῖόν ἐστιν”.

Op één plaats bet. ἐπικ-εῖν „gemeen hebben, gemeenschappelijk bezitten met iemand” en wel in Plato, Cratylus 394 C: „De namen Astyanax en Hector hebben geen enkele zelfde letter, maar toch duiden zij hetzelfde aan. En welke der letters heeft Archepolis (met hen) gemeen? Καὶ Ἀρχέπολις γε τῶν μὲν γραμμάτων τί ἐπικοινωνεῖ (sc. αὐτοῖς)”; De acc. relationis τί staat hier i.p.v. den genitivus partitivus τίνος.

II. (vgl. groep VIII van κ-εῖν).

De meest voorkomende bet. is „verband houden met, te maken hebben met”.

In den Gorgias van Plato (464 C) wordt gezegd, dat „de geneeskunst verband houdt met de gymnastiek, de rechtvaardigheid met de wetgeving (ἐπικ-εῖ)”; maar dat zij „toch eenigszins van elkaar verschillen (ὁμως δὲ διαφέρουσί τι ἀλλήλων)”.

Tegenover elkaar staan ἐπικ-εῖν en διαφέρειν.

Ook bij Aristoteles komt deze bet. voor: Analyt. post. I. 77a 26: „volgens de aangenomen algemeene beginselen houden alle wetenschappen verband met elkaar” en Top. IV. 123a 6: „want de gemeenplaatsen houden verband met elkaar” (ἀλλήλοις in gedachten aan te vullen).

Hippocrates, De victus ratione 24 philosopheert: „zoo hebben alle kunsten te maken met de menschelijke natuur” en dezelfde auteur schrijft in De fractis 31: „want met welke van de belangrijkste kwesties der geneeskunde heeft die kennis niet te maken?”

„Toen nu een zeker wetgever” leest men bij Aeschines, III. 44, „dit bemerkte, maakte hij een wet die niets te maken heeft (οὐδὲν ἐπικοινωνοῦντα) met de wet aangaande degenen die door het volk bekranst zijn . . .”

Een locale bet. heeft ἐπικ-εἶν, evenals κ-εἶν (zie p. 85), in het *Corpus Hippocraticum*. Praenotionum liber c. 7 handelt over het openbreken van tumores: „alles wat inwendig breekt, is er het gunstigst aan toe, wanneer het geen verbinding naar buiten heeft (ἄ τῷ ἕξω χωρίῳ μηδὲν ἐπικκοινωνεῖ)“.

Bij κ-εἶν is al opgemerkt (p. 90), dat het behalve „deel hebben, participem esse“ ook kan bet. „deel nemen, se participem facere“. In een philosophisch betoog van Plato (zie p. 142) heeft ἐπικ-εἶν den zin van „verband krijgen, zich verbinden met“; de passage staat in den *Sophistes* 251 D: „Zullen wij het begrip „zijn“ niet verbinden met „beweging“ en „rust“ en geen enkel begrip met een ander, maar zullen wij in onze redeneeringen aannemen, dat zij onvereinigbaar (ἄμεικτα) zijn en niet in staat aan elkaar deel te nemen (ἀδύνατον μεταλαμβάνειν ἀλλήλων)? Of zullen wij alle dingen bijeenbrengen, daar zij wel in staat zijn zich met elkaar te verbinden (ὡς δυνατὰ ἐπικκοινωνεῖν ἀλλήλοις)?“

Uit deze plaats blijkt duidelijk, dat ἐπικ-εἶν het equivalent is van μεταλαμβάνειν en μείγνυσθαι (zie pp. 83 en 96).

Tenslotte moet gewezen worden op een plaats bij Aristoteles, waar de mediale vorm ἐπικκοινωνεῖσθαι staat.

Oec. II. 1. 1346a 14: „Χωρὶς δὲ τούτων ὁ πάσαις μὲν ἐπικκοινωνεῖται ταῖς οικονομίαις . . . , τὸ τὰν αὐλώματα μὴ μείζω τῶν προσόδων γίνεσθαι, afgezien daarvan is er iets wat geldt voor alle soorten huishoudingen . . . , nl. de stelregel, dat de uitgaven niet grooter (moeten) zijn dan de inkomsten“.

ἐπικ-εῖσθαι Med. = Act., zooals κ-εῖσθαι Med. = Act. (zie pp. 76 en 84).

De oude conjectuur ἐποικονομεῖται verdient niet de voorkeur boven de lezing der handschriften ἐπικ-ται.

G. Cyril Armstrong heeft in zijn editie (in *The Loeb Classical Library*, 1935) de lezing ἐπικ-ται en vertaalt: „there is a matter common to all kinds of administration“.

III. Slechts op één plaats staat ἐπικ-εἶν in economisch verband.

Demosthenes, XXIX. 36: „περὶ δὲ ταύτης τῆς ἐκδόσεως, ἐπικκοινωνήσαντες τῷ Σούθῳ . . . φενακίζετε . . . , en aangaande die leening tracht gij (= de voogden van Demosthenes), nadat

gij deelgenomen hebt aan een ναυτικὸν δάνεισμα bij Xuthus te be-
driegen”

Ter verklaring kan dienen Dem. XXVII. 11: „ ναυτικὰ
δ' ἔβδομήκοντα μῶς, ἔκδοσιν παρὰ Ζούθῳ,”, welke woorden den
aard der leening aangeven.

Misschien heeft hier de praepositie in het compositum nog wel
beteekenis: de voogden „namen met anderen een „aandeel” in een
foenus nauticum”, zij hadden een „onder-aandeel”. Hoewel, zooals
elders, ἐπὶ zijn kracht verloren kan hebben, zou men hier toch inderdaad
aan „een mede-deelneming”, een „onder-deelneming” kunnen denken.
De aanleiding tot deze veronderstelling is een plaats in de *Anec-
dota Graeca* van Imm. Bekker, p. 847. 11, waar staat: „ὡς
ἐπὶ χωρίου τὸν μὲν ἀπολαύοντα ἔξ ἴσου κοινωνεῖν φαμεν,
ἐπικοινωνεῖν δὲ τὸν μέρους τινὸς ἀπολαύοντα, οὐχὶ παντός,
want men zegt, dat bij een stuk land degene die evenveel voordeel als
een andere deelgenoot geniet (gelijk met een ander opdeelt) een deel-
genoot is, maar dat degene die slechts een gedeeltelijk voordeel geniet,
en niet een geheel, mede-deelgenoot is”. Vgl. Dem. LVI. 6 (p. 178).

Hier zou dus het bezit in gelijke deelen verdeeld zijn en die deelen
weer onderverdeeld.

In ἐπικοινωνεῖν zou ἐπὶ dan beteekenen „bij”, evenals in ἐπαγείρειν,
ἐπιμανθάνειν, ἐπαυξάνειν, ἐπιβάλλειν, ἐπικτήτος, enz.¹

Κατακοινωνεῖν

Ook dit compositum is schaarsch: het staat in *Demosthenes*,
XXXII. 25 en als variant van κατακοινοῦν in *Aeschines*, III. 66.

De beteekenis op de eerstgenoemde plaats is m.i. „met iemand
samenspannen tegen”² (zie groep V van κ-εῖν). De passage luidt:

¹ Friedrich Preisigke, Wörterbuch der griech. Papyrusurkunden,
I. Bd., 1925, citeert eenige papyri, waarin ἐπικ-εῖν de bet. heeft van „Geschäft-
teilhaber sein”.

² F. Muller Jzn., Grieksch Woordenboek, 1933 vertaalt verkeerd met: „mee-
deelen, verraden”.

Cobet, *Variae lectiones*³, 1873, p. 491 en Liddell-Scott in hun lexicon
s.v. verbinden τῆς ὀφελείας met κατακ-εῖν en, niet met μερίτας: zij vert.
resp. „participare, partem alicui impertiri (dolo malo)” en „make one a partaker,
give one a share”. Deze oplossing is verdedigbaar, maar minder elegant en niet in
overeenstemming met de Philo-plaats van p. 103.

„μᾶλλον ἤρεϊτ' αὐτός τε κερδᾶναι καὶ ἡμῖν τὰ δίκαι' ἀποδοῦναι, ἢ κατακοινωνήσας τούτοις τῆς μὲν ὠφελείας τούτους ποιῆσαι μερίτας, ἡμᾶς δ' ἀδικῆσαι, (Protus) wilde liever zelf winst behalen en ons hetgeen waar wij recht op hadden teruggeven dan door met hen (ten nadeele van ons) gemeene zaak te maken hen in het voordeel laten deelen en ons onrecht doen”.

De praepositie in het compositum heeft de bet. van „ten nadeele van”, evenals in καταγιγνώσκειν, κατακρίνειν, καταψηφίζεσθαι”.

De tweede plaats baart moeilijkheden. De tekst is als volgt: „οἱ δ' ἀποδόμενοι καὶ κατακοινωνήσαντες (v.l. κατακοινωνώσαντες) τὰ τῆς πόλεως ἰσχυρὰ μεγάλης ὀργῆς ἦσαν ἄξιοι”. De moderne uitgevers verwerpen de varia lectio: bv. Charles Darwin Adams, *The speeches of Aeschines* (The Loeb Classical Library) 1919, evenals de moderne lexica, de laatste druk van Liddell and Scott inbegrepen. Men wil dan aldus vertalen: „maar degenen die de kracht van den staat verkochten en Philippus daaraan deel gaven (= Philippus contrôle op de staatszaken verschaften) verdienden, dat men zeer vertoornd op hen was”¹.

Cobet, *Variae lectiones*², 1873, p. 491 nam al aanstoot aan de woorden καὶ κατακοινωνήσαντες, die hij wilde delgen: „sed apud Aeschinem absurdum verbum est; qui vendidit non potest eius rei quam vendidit partem alteri impertiri”. Men kan echter zoo redeneeren, dat „deel geven” hier den zin heeft van „meedeelen, verraden” en dan is het werkwoord niet „absurd”.

Maar tegen de gewraakte woorden is een ander bezwaar te opperen, nl. dat het verbum met den accusativus en niet met den genitivus geconstrueerd is.

Op de honderden in dit geschrift besproken plaatsen van κοινωνεῖν heeft dit werkwoord een enkel maal den accusativus van inhoud (zie p. 73 n. 1). Seesemann, die ook de auteurs na Aristoteles onderzocht, somt slechts drie plaatsen op: Eur., El. 1048, Plato, Leg. IX. 881 D,E en Aristides, In Serap., Dindorf I. 93 f.

Een gewone objectsaccusativus komt nooit voor.

Daarentegen is de accusativus bij κοινοῦν gewoon. Om deze reden

¹ Adams o.c. vert.: „but the men who sold, who admitted Philip into partnership in the control of the strongholds of the state, were deserving of your great indignation”.

is aan de variant¹ van Aesch., III. 66 de voorkeur te geven. Daar is immers τὰ ἰσχυρά object van ἀποδόμενοι en verwacht men, dat het tweede werkwoord ook een objectsaccusativus regeert. De The-saurus citeert één plaats uit laten tijd voor κατακοινώω: Oecumenius, Triccaepiscopus, Comment. in Acta Apostolorum I. 8 (Migne, Tomus CXVIII, p. 52): „aangezien hij voordien bevolen had „Gaaf niet henen op den weg der heidenen” (Matth. X. 5) enz., omdat hij alleen tot de Israëlieten was gezonden, geeft hij thans met hen ook de Samaritanen en de overige heidenen aan de verkondiging (van het evangelie) deel, νῦν μετὰ τούτων καὶ Σαμαρεῦσι καὶ τοῖς λοιποῖς ἔθνεσι τὸ κήρυγμα κατακοινοῖ”. De peioratieve zin van het verbum is verdwenen.

Aeschines, III. 66 leert dus niets voor de bet. van κατακοινώ-
νεῖν. Hier kan κατακοινοῦν heel goed „verraden” beteekenen.

Er moge nog melding van gemaakt worden, dat Philo Alexan-
drinus, de specialibus legibus III. 165 (ed. Cohn-Wendland, V,
p. 196)² als synoniem van κατακ-εῖν gebruikt συνεξαμαρτάνειν. In
bet. komt deze plaats dus overeen met Dem. XXXII. 25 (p. 101).

Προσκοινωνεῖν

In de ook elders (p. 142) aangehaalde passage uit den Sophistes
van Plato (252 A) heeft προσκ-εῖν de bet. van μετέχειν:
de praepositie van het compositum heeft daar geen kracht. Eén van de
personen van den dialoog vraagt: „Zullen beweging en rust geenszins
deel hebben (μεθεξέστον) aan het „zijn?” „Nee”, luidt het ant-
woord. „Hoe nu?” gaat de vrager voort, „Zal één van beide begrippen
bestaanbaar zijn, als het geen deel heeft aan het „zijn” (οὐσίας μὴ
προσκοινωνοῦν)?”

Voor de beide andere plaatsen van dit compositum vergelijkte men
groep IX van κ-εῖν = „deel geven”.

¹ Ook van Thucydides, I. 39. 3; VIII. 8. 1 en VIII. 48. 3 verwisselen de hss.
κοινοῦν en κοινωνεῖν; van VIII. 75. 3 ξυγκοινοῦν en ξυγκοινωνεῖν. Te-
recht kiest J. Steup de vormen van κοινοῦν; zie zijn opmerkingen in de noten
en „Anhang” (erster Band, fünfte Aufl. 1919; achter Band, dritte Aufl. 1922).

² In den Index verborum van H. Leisegang wordt κατακοινωνεῖν niet
genoemd. Het moet betreurd worden, dat deze Index, naar de auteur zelf in de
inleiding mededeelt, niet volledig kon zijn.

Plato, Leg. VI. 757 D: „... tenzij een staat zichzelf in eenig opzicht oproeren bezorgen wil, εἰ μέλλει (sc. πόλις) στάσεων ἑαυτῆ μὴ προσκοινωνήσειν κατὰ τι μέρος”.

Demosthenes, XXXIV. 36: „... en hij laadde een groot schip met koren, bracht het naar Acanthus, verkocht het daar en van uw geld gaf hij hem een deel (προσκοινωνήσας τούτω ἀπὸ τῶν ὑμετέρων χρημάτων)”¹.

De praepositie heeft hier in προσκ-εἶν dezelfde bet. als in προσδιδόνα, „to e-deelen aan”, προσγίγνεσθαι, „komen bij”, enz.

Συγκοινωνεῖν

Terecht merkt Seesemann o.c. p. 4 over συγκ-εἶν op: „die Zusammengehörigkeit derer, die Anteil haben, wird durch das συν gekennzeichnet”.

Met de bet. van κ-ία uit groep VII (Demosthenes, XXXIX. 18) kan men vergelijken Demosthenes, LVII. 2: „daar namelijk velen met recht uit alle demen verbannen zijn, deelen wij, in den partijstrijd overwonnenen, gezamenlijk dien naam (= heeft men dezelfde meening over ons), συγκεκοινωνήκαμεν τῆς δόξης ταύτης”: Men merke op, dat συγκ-εἶν, „te zamen deel nemen” beteekent. het simplex kan „se participem facere” bet. (p. 90).

Het compositum bet. „als groep lokaal in verbinding staan met” (vgl. groep VIII (p. 85) van κ-εἶν) bij Hippocrates, en wel in περὶ ἄρθρων ἐμβολῆς c. 85, ed. Jones, The Loeb Classical Library (= de fractis et de articulis c. 133, ed. Ermerins): „de botten van het onderbeen die als groep in verbinding staan met den voet, τὰ δὲ τῆς κνήμης συγκοινωνέοντα”.

In Μοχλικόν c. 29 (ed. Jones), een geschrift dat een uittreksel is van het vorige, heeft ongeveer denzelfden volzin: „τὰ δὲ ἐν τῇ κνήμῃ συγκοινωνέοντα”.

Een derde beteekenis, te vergelijken met κ-εἶν van groep X (p. 93 sq.) heeft de comediedichter Alexis, Olynthia vs. 1 sqq. (Kock II, p. 356): „Hier zijn mijn man, een bedelaar, en ik, een oude vrouw, en onze dochter, en onze zoon, een jongen nog, en deze brave meid,

¹ Een varia lectio is κοινωνήσας, die Blass verkiest boven onze lezing: ten onrechte. Plato, Leg. VI. 757 D immers geeft steun aan de lezing van het compositum, evenals een inscriptie uit het einde van de 4e eeuw (S.I.G. 364) en drie plaatsen bij Dio Cassius: 37. 56. 3; 44. 21. 4 en 66. 12. 3.

vijf in totaal. Drie van ons middagmalen en de twee anderen gebruiken
gezamenlijk met hen een klein gerstebrood,

τούτων οἱ τρεῖς δειπνοῦμεν,
δύο δ' αὐτοῖς συγκοινωνοῦμεν
μάζης μικρᾶς”.

Het nomen συγκοινωνός „mededeelachtig of medegenoot” treft men viermaal in het Nieuwe Testament aan: Rom. XI : 17; I Cor. IX : 23; Philipp. I : 7; Apocal. I : 9. In een papyrus uit de VIe eeuw na Chr. (Maspero, Papyrus grecs d'époque byzantine 158, 11) bet. het „Geschäftsteilhaber” (Fried. Preisigke, Wörterbuch der griech. Papyrusurkunden, 1927, s.v.)¹.

DERDE GEDEELTE

KOINΩΝΙ'Α

Vormen

Naast κοινωνία kent onze overlevering den Dorischen vorm κοινωνία (Aesara bij Stobaeus I. 49. 27, ed. Wachsmuth I, p. 355; volgens Schroeder ook te lezen bij Pindarus, P. I. 97) en den Ionischen vorm ξυνωνίη (Archilochus, fr. 89, E. Diehl, Anth. lyr. Gr. I, p. 238). Aeschylus heeft ξυνωνία (fr. 50. ed. H. W. Smyth).

Betekeningen

In de „Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache” van Kühner-Blass, § 330, 2 staat, dat de substantiva met het suffix -ιά „meistens Abstracta” zijn, „abgeleitet gemeiniglich von Substantiven und von Adjektiven auf-ος und einigen der III. Dekl.”, bv. ἀγγελ-ία, boodschap, van ἄγγελος; σοφ-ία, wijsheid, van σοφός; εὐδαιμον-ία, geluk, van εὐδαιμών; φιλ-ία, vriendschap, van φίλος, enz. Zoo is κοινωνία afgeleid van κοινωνός of κοινών en heeft als grondbetekenis „deelnootschap, deelhebberschap, gemeenschap”.

De betekenis-groepen corresponderen zooveel mogelijk met die van κ-ός.

¹ Over dit woord zegt Groenewald, o.c. p. 95: „... 'n woord wat vir die eerste keer in die Nuwe Testament voorkom, en buite die Christelike taalgebruik nog nie teruggevind is nie”. Dit blijkt dus onjuist. De opmerking: „Waarschijnlijk is dit 'n skepping van Paulus”, lijkt evenzeer onjuist: vóór Paulus immers bestond in elk geval het verbum wél. Dat het nomen niet eerder gevonden wordt, kan te wijten zijn aan het fragmentarische van onze overlevering.

GROEP I - Levensgemeenschap, huwelijksgemeenschap, sexueele gemeenschap, het met elkaar deelen van vreugde en smart

In de reeks verwante begrippen die men aantreft in Pseudo-Plato, Def. 413 A wordt φιλία gedefinieerd als „ὁμόνοια περί βίου κοινωνίαν μετ' εὐνοίας, met welwillendheid verbondene eensgezindheid aangaande de levensgemeenschap". Een dergelijke formulering geeft Diog. Laertius VII. 1. 124: „zij definieeren de vriendschap als een gemeenschap van alle levensomstandigheden, κοινωνίαν . . . τῶν κατὰ τὸν βίον".

De verbinding κ-ία παντὸς τοῦ βίου bij Isocrates heeft de beperktere beteekenis van „huwelijksgemeenschap".

Wij lezen nl. in Or. III, Nicocles, 40: „ἔτι δὲ καὶ τῶν τοιούτων πολλὴν κακίαν κατεγίνωσκον, ὅσοι γυναῖκας λαβόντες καὶ κοινωνίαν ποιησάμενοι παντὸς τοῦ βίου μὴ στέργουσιν οἷς ἔπραξαν, ἀλλὰ ταῖς αὐτῶν ἡδοναῖς λυποῦσι ταύτας ὑφ' ὧν αὐτοὶ μηδὲν ἀξιοῦσι λυπεῖσθαι, καὶ περὶ μὲν ἄλλας τινὰς κοινωνίας ἐπιεικεῖς σφᾶς αὐτοὺς παρέχουσιν, ἐν δὲ ταῖς πρὸς τὰς γυναῖκας ἔξαρπτόνουσιν. En bovendien veroordeelde ik de groote slechtheid van al dergelijke lieden die een vrouw namen, een verbintenis sloten voor het geheele leven, maar niet tevreden zijn met wat zij deden, die integendeel door hun eigen genoegens hen krenken van wie zij volstrekt geen krenkingen afwachten, en die zich in sommige andere verbintenissen behoorlijk gedragen, maar in die met hun vrouwen falen"¹.

¹ Voor de verbinding κ-ία παντὸς τοῦ βίου zij verwezen naar het nog altijd zeer lezenswaardige opstel van Ernst von Lasaulx, Zur Geschichte und Philosophie der Ehe bei den Griechen (het eerst verschenen in de „Abhandlungen der Münchener Akademie", Bd. VII (1853) p. 23 sqq.; later opgenomen in den bunde „Studien des classischen Alterthums", 1854, p. 374 sqq.). Lasaulx citeert (p. 383 Anm. 26) vele voorbeelden van κ-ία βίου, die hij in hoofdzaak ontleent aan de aantekening van Daniel Wytttenbach bij Plutarchus, Coniug. praecepta praef. Moralia 138 B (in zijn editie van 1810, Tomus VI, Pars II, p. 878). „ . . . in zahlreichen Zeugnissen alter Schriftsteller wird die κοινωνία παντὸς τοῦ βίου so oft erwähnt, dass sicherlich auch sie, die Gemeinschaft des ganzen Lebens, in jener heiligen Gesetzesformel nicht fehlte; die somit in inhaltvoller Kürze das ganze Wesen der Ehe, ihre physische und ihre ethische Bedeutung gleichmässig umfasst hat" (o.c. p. 383). Seesemann, p. 15 noemt eenige papyri („Ehevorträge"), waarin deze formule voorkomt.

Overigens is de verbinding κ-ία βίου ook in de meer verengde bet. van „sexueele gemeenschap" gebruikt. Zie III Macc. 4 : 6: „αἱ δὲ ἄρτι πρὸς βίου κοι-

Het begrip „huwelijksgemeenschap” wordt ook nog op andere wijze aangeduid.

Plato, Leg. VIII. 833 D: γάμου κοινωνίας,

id., Leg. VI. 773 C: τῆ τῶν γάμων κοινωνία,

id., Leg. IV. 721 A: ἡ τῶν γάμων ξύμμιξις καὶ κοινωνία,

id., Leg. VI. 771 E: τὴν τῶν γάμων κοινωνίαν καὶ ξύμμιξιν.

In de laatste citaten is ξύμμιξις als synoniem van κ-ία gebruikt; in Aristoteles, Politica VII. 1334b 33 staan de synoniemen σύζεισις en γαμικὴ ὁμιλία.

Kοινωνία zonder genitivus kan ook huwelijksgemeenschap betee-
kenen, bv. in

Euripides, Bacchae 1275 sq.:

„Cadmus: Welke zoon nu werd in uw paleis uw echtgenoot geboren?

Agave: Pentheus, uit het huwelijk van mij en zijn vader,

Πενθεύς, ἐμῆ τε καὶ πατρὸς κοινωνία”.

En bij Xenophon, Oec. VII. 18 (de eenige keer dat deze schrijver κ-ία gebruikt): „... opdat het paar, man en vrouw, zoo nuttig mogelijk zij voor zichzelf in het huwelijk (εἰς τὴν κοινωνίαν)”.

Aristoteles, Eth. Eud. VII. 1242a 33 zegt, dat „de „vriend-
schap (φιλία)” van vrouw en man op nuttigheidsoverwegingen berust,
evenals hun gemeenschap (κοινωνία)” (vgl. groep VIII).

Ook in de passage Eth. Nic. VIII. 1162a 16 sqq. bet. κ-ία „huwe-
lijksgemeenschap”.

Bij de verbindingen „κ-ία τῆς γεννήσεως, samenwerking aan de
voortbrenging” (Plato, Leg. I. 636 C) en „κ-ία γυναικῶν, gemeen-
schappelijk bezit van vrouwen” (Plato, Resp. V. 449 D, 461 E,

νωρίαν γαμικὸν ὑπεληλυθυῖαι παστὸν νεάνιδες ἀντὶ τέρψεως
μεταλαβοῦσαι γόους... En de jonge vrouwen die zich pas ongemerkt naar
het bruidsvertrek hadden begeven voor de huwelijksgemeenschap kregen in plaats
van huwelijksgenot smart tot haar deel...”

Met deze bet. kan men vergelijken σωμαίων κ-ία, zie Philo, Abr.
100: „γάμος δέ... σωμαίων κοινωνίαν ἔλαχεν...”

Dat κ-ία haar bet. „huwelijk” aan σωμαίων κ-ία zou ontleenen, zooals Se-
semann, p. 15 meent, kan betwijfeld worden; een omissie van γάμου of βίου
is waarschijnlijker; γάμου κ-ία en βίου κ-ία zijn immers de meest voorkomende
uitdrukkingen voor huwelijksgemeenschap en niet σωμαίων κ-ία, dat Philo l.c.
ter verklaring van γάμος bezigt.

464 A en B) heeft men te denken aan sexueele gemeenschap, zonder dat κ-ία zelf dit beteekent. Maar deze bet. heeft het woord wel op de volgende plaatsen:

A m p h i s, Ἰάλεμος fr. 20, vs. 3: (Kock II. p. 241):
 „... wanneer hij gemeenschap heeft met een vrouw

ὅποτε γυναικὸς λαμβάνοι κοινωνίαν”.

A r i s t o t e l e s, Animal. hist. 539b 1; 612b 33; De gen. animal. 741a 28; 756b 20; Politica I. 1252b 7.

P s e u d o - A r i s t o t e l e s, Oeconomica I. 1343b 8 en 26.

„Bindt nu”, lezen wij in P l a t o, Resp. V. 462 B, „het met elkaar deelen van vreugde en smart niet te zamen (ἢ ἡδονῆς τε καὶ λύπης κοινωνία)?”

GROEP II - Staatsgemeenschap (vgl. groep XI)

A r i s t o t e l e s geeft in de Politica (III. 1276b 2) deze definitie van πόλις: „want aangezien de staat een gemeenschap (κοινωνία τις) is, en wel het gemeenschappelijk deel hebben der burgers aan de staatsregeling (κοινωνία πολιτῶν πολιτείας) ...”

Als κοινόν τι wordt hier ἡ πολιτεία genoemd. Elders (III. 1280b 34) heet de staat „ἡ τοῦ εὖ ζῆν κοινωνία καὶ ταῖς οἰκίαις καὶ τοῖς γένεσι ζωῆς τελείας χάριν καὶ αὐτάρκους, het gemeenschappelijke deel hebben der gezinnen en families aan de behoorlijke (menschelijke) levenswijze, ter wille van een (economisch) volledig en onafhankelijk leven”.² Ongeveer hetzelfde staat eenige regels verder (III. 1280b 40): „Πόλις δὲ ἡ γενῶν καὶ κωμῶν κοινωνία ζωῆς τελείας καὶ αὐτάρκους”. Men lette er op, dat de staat hier niet wordt gedefinieerd als de gemeenschap der individuen, maar der gezinnen, families en dorpen: vgl. I. 1252b 27 sqq. en II. 1264a 5 sqq. Voor τοῦ εὖ ζῆν κ-ία vgl. III. 1278b 25 (zie p. 110); in 1278b 17, staat: „τὴν κοινωνίαν τῆς ζωῆς” Behalve door een genitivus wordt κοινόν τι ook wel uitgedrukt door het adj. πολιτικός. Menigmaal heet de staat ἡ πολιτικὴ κοινωνία:

¹ C a m p b e l l, Κοινωνία and its cognates in the New Testament, p. 357 citeert dit voorbeeld als het eenige van t w e e genitivi: in Aeschines II. 56 „is the subjective genitive predicative, not attributive”. Men zie echter A r i s t o t e l e s, Politica III. 1280b 40.

² Hier ziet de „levensgemeenschap” vooral op het economische; waar zij „huwelijk” en „vriendschap” (groep I) bet., is zij ruimer.

I. 1253a 37; II. 1266b 15; 1272b 15; III. 1278b 25; 1279b 17; 1281a 3 (cf. 5); VI. 1299a 16; IV. 1324a 16; 1326b 9; 1332b 12; Eth. Nic. V. 1129b 19, 1160a 28; Eth. Eud. VII. 1243b 30 en Magna Moralia 1194a 25 en b 19, 23; (ook Archytas gebruikt τῶ πολιτικῶ κοινωνίᾳ bij Stobaeus, I. 138, Wachsmuth-Hense, IV, p. 86); ook wel ἡ κοινωνία πολιτική: II. 1261b 17; VII. 1295b 23; of ἡ κοινωνία ἡ πολιτική: I. 1252a 7; 1260b 27; VI. 1295b 35. Op deze laatste twee plaatsen wordt ἡ κ-ία ἡ πολιτ. geïdentificeerd met ἡ πολιτεία.

Veelal wordt κοῖνον τι niet genoemd; κοινωνία alleen bet. dan „(staats)gemeenschap”. Zoo staat in I. 1260b 40 „ἡ πολιτεία κοινωνία τίς ἐστι” en in III. 1276b 28 ongeveer hetzelfde (vgl. VI. 1289a 17). In I. 1252a 1 leest men, dat „elke πόλις een κοινωνία is” (vgl. II. 1262 b 16); in III. 1279a 21: „ἡ δὲ πόλις κοινωνία τῶν ἐλευθέρων, de staat is de gemeenschap der vrijen” en in IV. 1328a 36: „ἡ πόλις κοινωνία τίς¹ ἐστι τῶν ὁμοίων, de staat is een gemeenschap der gelijkgerechtigden”. Weer een andere formulering vindt men in II. 1261b 13: „τὴν κοινωνίαν . . . τοῦ πλήθους, de gemeenschap der menigte”. Hiermee vgl. men: Pseudo-Plato, Def. 413 E: „Πολιτεία κοινωνία πλήθους ἀνθρώπων αὐτάρκης πρὸς εὐδαιμονίαν” κοινωνία πλήθους ἔννομος, de staat is een gemeenschap van een aantal mensen, die het algemeen welzijn dient; is een rechtsgemeenschap van een aantal mensen”².

En omdat πόλις = πολῖται³, kan Aristoteles spreken van „κοινωνία πόλεως (I. 1256b 31)”.

Ook heet in Politica III. 1280b 8 de κ-ία (sc. πολιτική) een συμμάχια (zie groep IV).

Op de „staatsgemeenschap” is ook van toepassing Pseudo-Plato, Def. 413 D: „Τάξις . . . συμμετρία κοινωνία: αἰτία τῶν πρὸς ἄλληλα πάντων ὄντων, orde is . . . het evenwicht der

¹ W. L. Newman, M.A., The Politics of Aristotle, Vol. III, 1902, p. 374 noteert bij deze plaats: „Κοινωνία τίς, because there are other κοινωνία τῶν ὁμοίων besides the πόλις e.g. trading or religious associations,” Maar in de „trading associations hadden de κοινωνοὶ vaak ongelijke aandeelen (zie p. 46, 146 en Polit. III. 1281 a 5).

² Rudolf Adam, Πλάτωνος ὄροι, Saturae Berolinensis, 1924, p. 12 haalt ter vergelijking aan: Aristoteles, Politica III. 1280b 34 (zie p. 108) en Cicero, de rep. I. 25. 39: „populus est . . . coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus”.

³ cf. Pol. III. 1274b 41: „ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλήθός ἐστιν”.

gemeenschap, het principe, waardoor alle dingen tegenover elkaar in de juiste verhouding staan" ¹.

De band die de leden der staatsgemeenschap bindt wordt niet alleen door de πολιτεία, de staatsregeling, gevormd, maar ook door de vriendschap: VI. 1295b 23: „ἂ πλείστον ἀπέχει φιλίας καὶ κοινωνίας πολιτικῆς ἢ γὰρ κοινωνία φιλικόν· οὐδὲ γὰρ ὁδοῦ βούλονται κοινωνεῖν τοῖς ἔχθροις". Voor φίλια = κ-ία zie groep VIII.

Een κ-ία kan gevormd worden door συνέρχεσθαι (vgl. p. 152) Pol. III. 1278b 25: „συνέρχονται δὲ καὶ τοῦ ζῆν ἕνεκεν αὐτοῦ καὶ συνέχουσι τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν". Plato spreekt over het vormen van een staatsgemeenschap als het stichten van een stad: „hiervoor toch vormden wij een gemeenschap en stichtten een stad, ὧν δὴ ἕνεκα καὶ κοινωνίαν ποιησάμενοι πόλιν ᾠκίσαμεν (Resp. II. 371 B)". Voor κ-ίαν ποιεῖσθαι zie Leg. VIII. 844 D (p. 86). Het verbroken worden der κ-ία wordt ook bij Aristoteles aangeduid met λύεσθαι: Pol. II. 1272b 15 λύεσθαι τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν en bij [Arist.] Oecon. I. 1. 2. 1343a 12 met διαλύεσθαι: „διαλύεται καὶ ἡ κοινωνία". Vgl. Plato, Resp. I. 343 D (p. 147) en Aristoteles, Eth. Nic. IX. 1164b 15 (p. 147).

Hoe weinig overigens κ-ία een staatsrechtelijke term is geweest, moge blijken uit de volgende paraphrase van het begin der Politica, waarin Aristoteles het ontstaan van den staat beschrijft. De man en de vrouw vereenigden zich het eerst tot een paar (πρῶτον συνδυάζεσθαι, 1252a 26) τῆς γενέσεως ἕνεκεν. Dit is een πρώτη κοινωνία (1252b 31); κοινωνία in de bet. van huwelijk hebben wij al menigmaal (zie groep I) aangetroffen. Van nature (φύσει) bestaat er het heerschende en het beheerscht wordende element, „διὰ τὴν σωτηρίαν, wegens het in stand houden (van de gemeenschap)" ². Een andere πρώτη κοινωνία is die van δεσπότης καὶ δοῦλος, van heer en slaaf ³; „ἐκ μὲν οὖν τούτων τῶν δύο κοινωνιῶν οἰκία

¹ Rudolf Adam, Über eine unter Platos Namen erhaltene Sammlung von Definitionen, Philologus 80 (1925), p. 372 vergelijkt met deze plaats Aristoteles Pol. I. 2. 1253a 37: δίκη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις.

² cf. Pol. III. 1276b 28: ἡ σωτηρία τῆς κοινωνίας.

³ In Eth. Eud. VII. 1241b 16 wordt de verhouding „heer-slaaf" op één lijn gesteld met die tusschen „ziel" en „lichaam", „werkman" en „werktuig". Daarom kan er tusschen „heer" en „slaaf" geen κοινωνία en geen φίλια bestaan. Deze opvatting van de slavernij, het ontkennen van onderlinge menselijke gevoelens, wordt in andere geschriften prijsgegeven. Zoo schrijft Aristoteles in

πρώτη (1252b 10 cf. 13), uit die twee gemeenschappen ontstond de eerste huishouding". (In 1257a 20 noemt A. het gezin de eerste gemeenschap, ἡ πρώτη κοινωνία (τοῦτο δ' ἐστὶν οἰκία)). De natuurlijke gemeenschap, gevormd voor de dagelijksche behoeften, is het gezin, „ἡ δ' ἐκ πλείονων οἰκιῶν κοινωνία πρώτη χρήσεων ἕνεκεν μὴ ἑφημέρου κώμη (1252b 15), maar de eerste gemeenschap, uit meer (dan één) gezin gevormd voor de bevrediging der behoeften die niet dagelijks weerkeeren, is het dorp". „Ἡ δ' ἐκ πλείονων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις ἤδη (1252b 27), de volmaakte gemeenschap (gevormd) uit meer dorpen eindelijk is de stad".

Verder kan nog op een wijdere beteekenis dan „staatkundige gemeenschap" gewezen worden.

In den Politicus van Plato wordt gepoogd een definitie voor „Koning" of „Staatsman" te vinden. In 261 D wordt hij vergeleken met „ἵπποφορβός, een paardenfokker", en „βουφορβός, een koeherder"; men komt tot het inzicht, dat zijn τέχνη is de „ἀνθρωπονομική τέχνη, de kunst te regeeren over menschen (266 E)". Maar het zou onjuist zijn te beweren, dat hij alleen „νομεὺς καὶ τροφὸς ἀγέλης ἀνθρωπίνης, herder en verzorger van de menschelijke kudde was (268 C)". In de „gouden eeuw van Kronos" „θεὸς ἕνεμεν αὐτοὺς αὐτὸς ἐπιστοατῶν, was een god hun herder en hield persoonlijk toezicht over hen (271 E)", maar tijdens zijn bestuur, bestonden er nog geen staten (πολιτεῖαι) en was er geen bezit van vrouwen en kinderen, maar allen ontsproten uit den aardbodem en de natuur zelf zorgde voor het voedsel; van de vruchten van boomen en struiken leefden de menschen; landbouw was overbodig; in alle jaargetijden waaiden er zachte koelten; men verbleef steeds in de open lucht, waar het rijkelijk groeiende gras legersteden bood. Zoo is de tijd niet meer: de „βασιλεὺς καὶ πολιτικός" van tegenwoordig kan niet zijn als „ποιμὴν τῆς τότε ἀνθρωπίνης ἀγέλης (274 E)". De gestalte van den goddelijken herder gaat boven die van een koning uit.

„Daarentegen bestaat er geen kunst, die in meerdere mate en eerder

Eth. Nicom. VIII. 1161b 11 „Vriendschap tusschen den heer en den slaaf kan niet bestaan, voorzoover deze slaaf is, wel echter in zooverre hij mensch is. Want een rechtsverhouding kan, naar het schijnt, bij iederen mensch bestaan, aangezien hij aan wet en afspraak kan deel hebben. Daarom kan een slaaf, voorzoover hij mensch is, in een vriendschapsverhouding tot anderen staan". (Vgl. groep VIII). Ook in Polit. I. 1255b 10 neemt Aristoteles dit standpunt in.

dan de koninklijke kunst zou willen beweren te zijn de verzorgster voor de algeheele menschelijke gemeenschap en de kunst om te regereen over alle menschen, ἐπιμέλεια δέ γε ἀνθρωπίνης συμπάσης κοινωνίας οὐδεμία ἂν ἐθελήσειεν ἑτέρα μᾶλλον καὶ προτέρα τῆς βασιλικῆς φάναι καὶ κατὰ πάντων ἀνθρώπων ἀρχῆς εἶναι τέχνη, (276 B)".

Hier bet. dus ἀνθρωπίνη κ-ία ἀνθρωπίνη ἀγέλη (274 E); het begrip „menschheid", dat door de Stoici zoo sterk naar voren gebracht is, staat hier al geformuleerd ¹.

Tenslotte moge gezegd worden, hoe Pseudo-Plato de „burgerdeugd, de burgerzin" definieerde (Def. 411 D): „ἀρετὴ . . . κοινωνία νόμων δικαία, burgerdeugd . . . is het behoorlijk in acht nemen der wetten". Men denke aan het probleem van Plato's Crito.

GROEP III - Deelneming aan godsdienstige plechtigheden, gezamenlijke vereering der goden

Alle plaatsen van deze groep staan bij Plato. Enkele passages zijn nogal moeilijk te interpreteren: een uitvoerige bespreking is daarom gewettigd.

Zoo weet Seesemann met Leg. V. 729 C niet goed raad. Op p. 15 van zijn geschrift zegt hij, dat „κ-ία verbonden mit dem Genetiv der Person" voorkomt „in Fällen, wo κ-ία seine ursprüngliche Bedeutung verloren hat", o.a. op genoemde plaats. Hij geeft na den tekst de vertaling van Apelt („am besten scheint (NB!) mir die ¹ H. Bolkestein Iets over de begrippen „menschheid", „menschelijkheid" en „menschelijkheid" bij de Grieken (Hermeneus, 2e jg., 1930) p. 69: „Zeker, een woord voor „menschelijkheid" is in het Grieksch niet ontstaan, evenmin als voor „menschheid"; maar het begrip heeft niet ontbroken . . ."

Adolf Menzel, Griechische Soziologie, 1936, p. 66: „Die Sophisten haben nun aber die menschliche Kultur zum Hauptgegenstande ihres Nachdenkens gemacht und bei dieser Gelegenheit die Rolle des Antagonismus für die Entstehung und den Fortbestand der Gesellschaft des öfteren gewürdigt. Dasselbe kann man auch von den groszen klassischen Philosophen, von Platon und Aristoteles behaupten, obgleich bei ihnen der Prozesz der Vereinigung, das „Zueinander", im Mittelpunkt ihrer Sozialtheorie steht. Er ist bei den Stoikern das ausschliessliche Weltprinzip; ihnen folgend konstruiert Cicero die Menschheit, ja das All als eine grosze „societas" oder „coniunctio".

Rudolf Eucken, Aristoteles' Anschauung von Freundschaft und von Lebensgütern, Berlin 1884, p. 35: „. . . die Idee der Menschheit erlangt in dem ethischen Systeme des Aristoteles keine grosze Bedeutung. . . . bei ihm ist der Gedanke der Menschheit viel zu schattenhaft . . ."

Uebersetzung von Apelt") en laat verdere interpretatie achterwege. De betrokken woorden luiden: „συγγένειαν δὲ καὶ ὁμογνίων θεῶν κοινωσίαν πᾶσαν ταύτου φύσιν αἵματος ἔχουσαν τιμῶν τις καὶ σεβόμενος εὖνους ἄν γενεθλίου θεοῦ εἰς παίδων αὐτοῦ σποράν ἴσχοι κατὰ λόγον”, die aldus vertaald kunnen worden: „Wanneer iemand) eert en eerbiedigt de verwantschap en de eenheid van allen die dezelfde familiegoden vereeren, omdat zij van denzelfden stamvader afstammen, zal hij op goede gronden op de gunst kunnen rekenen van de goden die de geboorten beschermen, voor het verkrijgen van eigen kinderen”.

Hier bet. κ-ία „gemeenschappelijke vereering”, misschien „gemeenschappelijk bezit” (zie groep VI). Men kan in dit verband de op p. 81 behandelde plaats van Xenophon (Hist. Graeca II. 4. 21) vergelijken, evenals de door Ruhnken (zie κ-ός p. 35) geciteerde plaats uit Pollux III. 5: „θεῶν ὁμογνίων κοινωνοὶ καὶ τῆς αὐτῆς ἐστίας μέτοχοι” (E. B. England, The laws of Plato, I, 1921, p. 480) en Dio Chrysostomus I. 40: „Zeus heet Ὁμόγνιος . . . διὰ τὴν τοῦ γένους κοινωσίαν θεοῖς τε καὶ ἀνθρώποις”. Een buitengewone, van de „ursprüngliche Bedeutung” afwijkende beteekenis is hier niet voorhanden¹.

¹ Opvallend is de overeenkomst van deze plaats met drie inscripties uit Panamara die J. Hatzfeld heeft gepubliceerd in Bulletin de Correspondance hellénique LI (1927) pp. 73—74, 77 (zie ook Suppl. Epigr. Gr. ed. J. J. E. Hondius, IV (1930) no. 247, 250—255). Men kan ze niet precies dateeren: Hatzfeld (p. 73) neemt als tijd van ontstaan de eerste eeuw voor Chr. aan, P. Roussel (BCH, 1927, 136) en Hondius l.c. de tweede eeuw na Chr.

In no. 11 bij Hatzfeld (Hondius no. 247) regel 6 en 7 leest men: „δ[ι]ὰ τὴν ὑπάρχουσαν ταῖς πόλεσιν ἡμῶν πρὸς ἀλλήλας συγγένειαν καὶ τῶν ἱερῶν κοινωσίαν καλῶ πρὸς τὸν θεὸν ὑμᾶς . . .”, wegens de tusschen onze steden bestaande verwantschap met elkaar en gemeenschap aan de offerplechtigheden (= het brengen van offers aan dezelfde goden) roep ik u op tot den dienst van den god (= Zeus Panamaros) (wschl. mysteriedienst, zie Hatzfeld o.c. p. 72); in no. 14 (Hondius no. 250) regel 2, 3 en 4: „καὶ ὁ θεὸς ὑμᾶς ἐπὶ τὴν ἱερὰν ἐ[στί]ασιν καλῶ, πᾶσιν μὲν ἀνθρώποις αἰεὶ τοῦτο παρέχων, μάλιστα δὲ οἷς ἐστὶν κοινωσίαν τῶν ἱερῶν, ὡσπερ ὑμῖν διὰ τὴν παλαιὰν πρὸς τὴν πόλιν ἡμῶν συγγένειαν . . .” en de god roept u op tot den heiligen maaltijd, aan alle menschen steeds die gunst schenkende, maar vooral aan wie dezelfde offers brengen (als wij), zooals aan u wegens de oude verwantschap met onze stad”; in no. 19 (Hondius no. 255) die corrupt is, kan men nog lezen: „συγγένειαν καὶ ἡ τῶν ἱερῶν κοινω[σίαν] . . .”

Op p. 30 en 34 is opgemerkt, dat de Grieken zich de verhouding goden-menschen zeer vertrouwelijk dachten. Deze stelling wordt gestaafd door C o n v. 188 C: „ταῦτα (= θυσίαι πᾶσαι καὶ οἷς μαντική ἐπιστατεῖ) δ' ἔστιν ἡ περὶ θεοῦ τε καὶ ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους κοινωvία, en dit (= alle offers en alles wat de zienskunst regelt) vormt den onderlingen omgang van goden en menschen”.

Groenewald o.c., p. 28 zegt: „Daar die opmerking alleen als 'n parentese staan in die dialoog oor die Liefde, is dit nie te duidelik hoe dat Plato dit voorgestel het nie”. Wanneer men echter verder leest, bemerkt men, dat Eryximachus zich de verhouding als een vriendschaps-verhouding denkt: „188 C ἔστιν αὖ ἡ μαντικὴ φιλίας θεῶν καὶ ἀνθρώπων δημιουργός .” . . en 188 D: „ . . . οὗτος (= de edele Eros, zie 186 A) τὴν μεγίστην δύναμιν ἔχει καὶ πᾶσαν ἡμῖν εὐδαιμονίαν παρασκευάζει καὶ ἀλλήλοις δυναμένους ὀμιλεῖν καὶ φίλους εἶναι καὶ τοῖς κρείττοσιν ἡμῶν θεοῖς, . . . die bewerkt, dat wij zoowel met elkaar als met degenen die machtiger zijn dan wij, de goden, kunnen omgaan en bevriend zijn”.

Ter illustratie kan nog dienen een plaats uit de Eth. Nicom. van Aristoteles (VIII. 1162a 4): „ἔστιν δ' ἡ μὲν πρὸς γονεῖς φιλικὰ τέκνοις καὶ ἀνθρώποις πρὸς θεοῦς, ὡς πρὸς ἀγαθὸν καὶ ὑπερέχον, de vriendschap van kinderen voor hun ouders, evenals van menschen voor goden, is een vriendschap voor wat goed en hoogerstaande is (vert. van P. V. Sormani)”¹.

Voor κ-ία = ὀμιλία zie groep VIII.

Voor onze plaats kan men aanhalen: Leg. IV. 716 D: „ ὡς τῶ μὲν ἀγαθῶ θύειν καὶ προσομιλεῖν αἰεὶ τοῖς θεοῖς εὐχαῖς καὶ ἀναθήμασι καὶ ξυμπάσῃ θεραπείᾳ θεῶν κάλλιστον καὶ ἄριστον καὶ ἀνσιμώτατον πρὸς τὸν εὐδαιμόνα βίον καὶ δὴ καὶ διαφερόντως πρέπον . . . πέφυκεν, . . . dat het voor den goede het schoonst, het best, voor een gelukkig leven het bevorderlijkst en daarom ook buitengewoon passend is te offeren, steeds met de goden om te gaan door ge-

¹ Adolf Menzel, Griech. Soziologie, Sitz.-Ber. d. Wiener Akademie, Philos.-hist. Klasse, 216. Bd., 1. Abh., 1936, p. 99: „Ein ähnlicher Gedankengang findet sich bereits in Platons Dialog „Kriton”, wobei die Eltern mit den als Göttinnen personifizierten Staatsgesetzen in Parallele gestellt werden; beide müssen als Erzeuger, Erzieher und Ernährer der Bürger angesehen werden; die unbedingte Gehorsamspflicht besteht in gleicher Weise für die Kinder gegenüber den Eltern wie für die Bürger gegenüber den Gesetzen des Staates”.

beden, wijgeschenken en alles wat tot den dienst der goden behoort".

Deze verhouding tusschen goden en menschen denkt men zich in het hiernamaals verinnigd: P h a e d o ρ III B: „καὶ δὴ καὶ θεῶν ἄλση τε καὶ ἱερὰ αὐτοῖς εἶναι, ἐν οἷς τῶ ὄντι, οἰκητὰς θεοῦ εἶναι, καὶ φήμας τε καὶ μαντείας καὶ αἰσθήσεις τῶν θεῶν καὶ τοιαύτας συνουσίας γίνεσθαι αὐτοῖς πρὸς αὐτούς, ἐν αὐτοῖς (= de gelukzaligen) hebben er heilige bosschen en tempels der goden, waarin de goden werkelijk wonen, en zij komen met de goden in aanraking door mededeelingen, orakels, vizioenen en op (andere) dergelijke manieren".

In plaats van συνουσίας had hier κοινωνίας kunnen staan, vgl. Leg. I. 639 C—640 A (p. 139).

G r o e n e w a l d o.c., p. 28 merkt nog op: „Uit so'n enkele geval waar κοινωμία in godsdienstige zin gebesig word mag nie gekonkludeer word dat dit 'n gangbare woord in die godsdienstige taalkring was nie . . .”

Deze opmerking is onjuist; wij hebben niet éénmaal κ-ία etc. in godsdienstig verband ontmoet, maar reeds vele malen (zie ook groep III van κ-ός en κ-εῖν). Algemeene woorden als de onderhavige zijn ook in het godsdienstige veel gebruikt, evenals op ander gebied. Niettemin gaat S e e s e m a n n te ver, wanneer hij zegt, dat zij „in gewissem Sinne technische Bezeichnungen waren (S. 102)". Dat κ-ία etc. tot t e c h n i s c h - g o d s d i e n s t i g e termen zijn gespecialiseerd, kan men op grond van de bekende plaatsen niet bewijzen¹.

Op de volgende plaats bet. κ-ία „den band tusschen goden en burgers"; ook daar nadert κ-ία in bet. φιλία.

P l a t o, Leg. XI. 921 C: „ἐὰν δέ τις ἐκδοῦς αὐτῶν δημιουργῶν μὴ ἀποδῶ τοὺς μισθοὺς ὀρθῶς κατὰ τὴν ἔννομον ὁμολογίαν γενομένην, Δία δὲ πολιοῦχον καὶ Ἀθηναίαν κοινωνοὺς πολιτείας ἀτιμάζων, βραχὺ κέρδος ἀγαπῶν, λύτη μεγάλας κοινωνίας, νόμος ὁ βοηθῶν ἔστω τῶ τῆς πόλεως ξυδῆσμων μετὰ θεῶν.

Maar als iemand een werk uitbesteedt aan een werkman en het ver-

¹ Daarentegen zouden X e n. Hist. Graec. II. 4. 20: „μετεσχηκαμεν δὲ ὑμῖν καὶ ἱερῶν καὶ θυσιῶν καὶ ἑορτῶν", D e m. LXI. 30: „μετασχόντες τινες τῆς τῶν θεῶν ὁμιλίας Dittenberger, O.G.I. I. 222 (= W. Janell, Ausg. Inschriften, 1906, p. 28): „... τοὺς δήμους τοὺς μετέχοντα τῆς θυσίας" en O t t o K e r n, Die Inschriften von Magnesia am Maeander, p. 34, no. 44, r. 17: „μετέχειν τῶν τε θυσιῶν καὶ τοῦ ἀγῶνος" (cf. P l a t o, Leg. XII. 950 E), waar dus het algemeene synoniem μετέχειν in verband met den cultus gebruikt wordt, er op kunnen wijzen, dat in de verbindingen κ-εῖν ἱερῶν etc. κ-εῖν zijn algemeene bet. heeft behouden.

schuldigde bedrag niet behoorlijk volgens de wettig gesloten overeenkomst betaalt, maar Zeus den stede-god en Athene, beide medebestuurders van den staat beleedigt, uit bekrompen winzucht, en daardoor groote verbintenissen verbreekt, moet de wet den band die de burgers vereenigd houdt met der goden hulp beschermen".

Boven (p. 29) is reeds de juiste vertaling die Newman van deze plaats geeft geciteerd. Onder κ-ίαι verstaat Newman hier „the links between the State and the gods". Wanneer een burger een medeburger benadeelt, verbreekt hij niet alleen den band die er bestaat tusschen hem en den benadeelde, maar tevens dien der goden met hem en zijn staat. Er zijn twee κ-ίαι, één van Zeus en één van Athene met de burgerij¹. Deze verklaring is volkomen in overeenstemming met die van κ-οf op p. 29 sq.

Hier bet. κ-ίαι den staatkundigen band tusschen goden en burgers.

Tenslotte een voor het religieuse leven der Grieken kenmerkende passage.

In Phileb. 26 B wordt de κ-ίαι van πέρας en ἄπειρον aangeduid met αὐτῆ ἢ θεός. Wilamowitz (Platon II, 1920, p. 355) zegt hiervan: „Ich hebe die Stelle hervor, weil sie die Erhebung einer wirkenden Kraft zu einem Göttlichen, einer Person selbst in der Sprache dieses Dialoges darbietet. Die für die Schaffung persönlicher Götter ungemain behelrende Erscheinung ist schon öfter berührt".

GROEP IV - Samenwerking, gemeenschappelijke handeling; gemeenschappelijk optreden, gemeenschappelijke actie; verbond, hulp

„Gemeenschap aan een handeling" bet. „medewerking aan een handeling": voor de bet. „samenwerking" zijn dan ook voorbeelden met den gen. part. te citeeren.

Aeschines, III. 145. Door toedoen van Demosthenes werd er een verbond gesloten tusschen Athene en Thebe tegen Philippus van

¹ Otto Apelt, Platons Gesetze, II. Band, Philos. Bibl. 160, 1916, vertaalt op p. 451 verkeerd met „untergräbt den Boden der gemeinsamen Staatsordnung" de pluralis κ-ίαι wordt zoo niet weergegeven, evenmin μεγάλα.

E. B. England, The laws of Plato, II, 1921, p. 529, geeft de vert. van Jowett „overthrows the foundations of society". Het meervoud is, volgens zijn meening gebruikt, omdat het „the dignity of the expression heightens". Deze verklaring bevredigt niet, omdat England geen parallel-plaatsen voor zulk een pluralis-gebruik aanvoert.

Macedonië in 339. Hierop doelt Aeschines, als hij zegt: „Een tweede en veel ernstiger vergriep beging hij, omdat hij den raad van de stad en de democratie, zonder dat men er eenigszins op verdacht was, deed verdwijnen en overbracht naar Thebe, naar de Cadmea, besluitende, dat de Boeotarchen aan onze politiek zouden medewerken (τὴν κοινωvίαν τῶν πράξεων τοῖς βοιωτάρχαις συνθέμενος)“.

Plato, Epistula III. 316 D: „Meent ge nu, dat er toen politieke samenwerking bestond tusschen mij en u (πολιτικῶν κοινωvίαν)?“

Inplaats van een genitivus gebruikt Plato iets verderop in denzelfden brief (318 D) περί c. acc.: „En dat zij nu zoo gezegd over de politieke samenwerking die er bestond tusschen u en mij, καὶ ταῦτα μὲν ταύτη περι τὰ πολιτικά κοινωvίαν τῆς ἡμῆς καὶ σῆς (sc. εἰρήσθω)“¹.

Aristoteles, Eth. Eud. VII. 1245b 4 sqq.: „Maar indien het aangenaam is, dat men zelf gelukkig leeft en eveneens zijn vriend en indien samen-leven samen-werken met zich brengt (ἐν τῷ συζῆν συνεργεῖν), bestaat hun samenwerking vooral in datgene wat samenhangt met de gemeenschappelijke doelstelling (ἡ κοινωvίαν τῶν ἐν τέλει μάλιστα γέ)“. Het woord συνεργεῖν verklaart hier κ-ία.

In Plato, Resp. V. 466 C wordt de gen. part. vervangen door περί c. gen. (cf. Epist. III. 318 D): „Gij gaat dus accoord met de samenwerking der vrouwen met de mannen inzake opvoeding, het verwekken van kinderen en de bewaking der andere burgers, τὴν τῶν γυναικῶν κοινωvίαν τοῖς ἀνδράσιν παιδείας τε πέρι (cf. τροφῆς 450 C) καὶ παίδων (cf. γένεσιν Leg. VI. 772 D) καὶ φυλακῆς τῶν ἄλλων πολιτῶν“. Over een samenwerking (κ-ία) der vrouwen met de mannen wordt ook gesproken in Leg. VII. 805 D en VI. 783 B (vgl. voor deze

¹ Aldus de verklaring van Franciscus Novotny, Platonis epistulae commentariis illustratae (Opera facultatis philosophicae universitatis Masarykianae Brunensis), Brno 1930.

Hij merkt op, dat de enkele genitivus κ-ίας hier staat i.p.v. περί κ-ίας: „Genitivus κ-ίας additur eodem modo quo genitivus cum verbis dicendi et putandi coniungi solet praesertim si quod dicitur vel putatur verbis est expressum. cf. Pol. 4, 439 B; 5, 459 B; 9, 576 D“. περί τὰ πολιτικά = τῶν πολιτικῶν. Onjuist zijn de vertalingen van Joseph Souilhé, Platon XIII, 1, 1926 (Paris, „Les Belles Lettres“): „Voilà quels furent nos rapports mutuels en ce qui concerne la politique“ en R. G. Bury, Plato VII, 1929 (The Loeb Classical Library): „Such, then, was the course of events as regards our association in political affairs“ Men moet niet ἦν, maar εἰρήσθω aanvullen: vult men immers ἦν aan, dan is de genitivus κ-ίας niet te verklaren.

laatste, corrupte, plaats Wilamowitz, Platon II, 1920, p. 401).

Over de interpretatie van Plato, Timaeus 87 E is verschil van meening. Er is hier sprake van „een lichaam, dat te lange ledematen heeft en ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν πόνων πολλοὺς . . . κόπους . . . veroorzaakt”.

Groenewald, p. 27 wil blijkbaar vertalen „bij het deelnemen aan inspanningen veel vermoeienis veroorzaakt”, τῶν πόνων als een genitivus objectivus opvattende. Deze interpretatie verdient de voorkeur boven die van R. G. Bury, Plato (The Loeb Classical Library, 1929), die vertaalt „when joint effort is required”, τῶν πόνων als een genitivus subjectivus (zich vereenigende inspanningen) beschouwende. Men vergelijkte Euripides, Cyclops 471 (p. 73) en Xen. Inst. Cyri II. 2. 25 (p. 37) en VII. 5. 71 (p. 28).

In Plato, Resp. I. 333 A moet men εἰς τίνα κοινωνίαν als een attractie i.p.v. εἰς τίνος κοινωνίαν beschouwen. De plaats luidt „Ἄλλ’ εἰς τίνα δὴ κοινωνίαν ὁ δίκαιος ἀμείνων κοινωνὸς τοῦ καθαριστικοῦ, ὥσπερ ὁ καθαριστικὸς τοῦ δικαίου εἰς κρουμάτων (sc. κοινωνίαν); Εἰς ἀργυρίου (sc. κοινωνίαν). Maar voor de medewerking aan wat dan is de rechtvaardige een beter medewerker dan de citerspeler, zooals de citerspeler een beter medewerker is dan de rechtvaardige inzake het tokkelen op de citer?”

In de Pseudo-Platonische Definitiones 415 C wordt συμμαχία omschreven als „κοινωνία πολέμου, medewerking in den oorlog”.

Wordt κ-ία in deze bet. absoluut gebruikt, dan krijgt men de nuance „gemeenschappelijke handeling”. Zoo bij Plato, Leg. IX. 881 D: „Indien een vrije met zoo iemand samen eet of samen drinkt of een andere gemeenschappelijke handeling verricht, συμφάγη ἢ συμπίη ἢ τινα τοιαύτην ἄλλην κοινωνίαν κοινωνήση”¹.

Heel goed past deze bet. ook in het verband van Plato, Resp. VIII. 556 C: „. . . . wanneer zij met elkaar in aanraking komen hetzij op reizen hetzij bij andere gemeenschappelijke handelingen”², bv. in

¹ Een goede vertaling is ook: „of op een andere dergelijke wijze met hem omgaat”. Vgl. p. 86 en Aristoteles, De animal. hist. VIII. 589a 1 sqq. (p. 127). De constructie van κ-εἶν met den acc. van inhoud is zeer zeldzaam. Een tweede vb. is bij Aristides, In Serap. (Dindorf, I. 93) (zie p. 102).

² Men zal hier in κ-ίαῖς ook wel de nuance „groep, groepeerings” gevoeld hebben (vgl. p. 140). Otto Maasz, Platons Staat, Kommentar, Teil 3, 1934, p. 7: vert. „Gelegenheiten zum Zusammensein”.

een feestgezantschap of op een veldtocht of wanneer zij samen uitvaren of wanneer zij in hetzelfde leger dienen . . . , ἢ ἐν ὁδῶν πορείαις ἢ ἐν ἄλλαις τισὶ κοινωνίαις ἢ κατὰ θεωρίας ἢ κατὰ στρατείας ἢ ξύμπλοι γιγνόμενοι ἢ ζυστραπιῶται . . . ”

Er had hier ook kunnen staan ὁδῶν κοινωνίαις, vgl. Aristoteles, Politica VI. 1295b 25 (groep IV van κ-εῖν) voor „ὁδοῦ κ-εῖν, gezamenlijk reizen”.

Een andere nuanceering is „het gemeenschappelijk optreden” (= ± συμμαχία): Demosthenes XVIII. 23: „En als ik mij inderdaad door Philippus had laten omkooopen om het gemeenschappelijk optreden der Grieken (τὴν τῶν Ἑλλήνων κοινωνίαν) te verhinderen, zou het uw plicht, Aeschines, zijn uw stilzwijgen te verbreken en te schreeuwen, te getuigen en tegenover hen bewijzen aan te voeren”.

Eenige malen komt κ-ία voor bij rechtsprocedures in den zin van „gemeenschappelijke actie”: volgens Demosthenes, XLVIII. 22 spraken Callistratus en Olympiodorus af samen voor een erfenis te procederen; Callistratus beweert in § 28: „En dat was hetgeen gebeurde tijdens het verblijf in het buitenland van Olympiodorus en dat is het voordeel dat ik genoot van onze gemeenschappelijke actie, τῆς κοινωνίας . . . ταῦτ' ἐγὼ ἀπέλαυσα”.

Isaeus, XI. 21: „Het was niet mogelijk voor ons, erfgenamen, gezamenlijk te procederen en over de erfenis een afspraak te maken, οὐκ ἐνῆν κοινωνίαν οὐδὲ διομολογίαν ποιήσασθαι”.

Hier is διομολογία synoniem met κοινωνία (ook in Aristoteles, Eth Nic. IX. 1164a 20 sqq. bet. κ-ία „overeenkomst” (p. 126 sq.)) Iets verder in dezelfde redevoering (§ 23) heeft κ-ία nog tweemaal deze beteekenis.

Het komt meer voor, dat men een Grieksch woord niet door één enkel Nederlandsch woord kan weergeven. Zoo bet. ἡλικία in Herodotus III. 16 „leeftijd + gestalte”, evenals in Mattheus VI: 27. Men zie hiervoor het artikel van J. R. Buismann, Hēlikia, Nieuw Theol. Tijdschr., 19e jg., 1930, p. 143, die tevens over ξένος, dat „vreemdeling” en „gast” kan beteekenen, opmerkt: „In Plato's dialoog „Sophistes” treedt als hoofdfiguur op ὁ ξένος Ἐλεάτης. Nu heeft Apelt dit in zijn bekende vert. (2e Aufl., Leipzig 1922) eerst eenige malen met „gast” vertaald en dan plotseling met „vreemdeling”, om hem dan verder in de persoonsaanduiding steeds zoo te noemen”. In het eerste boek van de Odyssee heet Mentēs ξείνος, maar in vs. 120 bet. dit woord „vreemdeling”, in vs. 157 „gast” en in vs. 214 „gastvriend”: zie M. B. Mendes da Costa, Verklarende aantekeningen op het eerste boek van de Odyssee, Leiden 1912, p. 22, aant. bij vs. 105.

„Verbond” bet. κ-ία in Demosthenes, IX. 28: „Wij, Grieken, kunnen ons niet vereenigen tegen Philippus (συσσηναί), evenmin een verdrag van (onderlinge) hulp en vriendschap sluiten (κοινωνίαν βοηθείας καὶ φιλίας)”.

De bet. „hulp” heeft Isocrates, I. 25: „Beoordeel uw vrienden naar . . . de hulp in de gevaren, ἐκ τῆς ἐν τοῖς κινδύνοις κοινωνίας”.

GROEP V - Medewerking in malam partem: het samenspannen met

In slechts één passage heb ik deze bet. gevonden: Aeschines, II. 54-56. In II. 54 leest men:

„. . . . ἵνα εἰδῆτε, ὦ ἄνδρες, καὶ τὴν ἀνωμαλίαν αὐτοῦ καὶ τὸν φθόνον, καὶ τὴν τῶν πραγμάτων μετὰ Φιλοκράτους κοινωνίαν, καὶ τὸ ἦθος ὡς ἐπίβουλον καὶ ἄπιστον . . . opdat gij leert kennen, rechters, zijn ongelijkmatigheid, afgunst, zijn samenwerking met Philocrates en zijn schelmachtig en onbetrouwbaar karakter”.

Iets verder (II. 56) staat:

„Τὴν μὲν τοίνυν κοινωνίαν τῶν περὶ τῆς εἰρήνης πράξεων οὐκ ἐμὴν καὶ Φιλοκράτους, ἀλλὰ Δημοσθένους καὶ Φιλοκράτους εὕρισκετε . . . Gij bevindt dus, dat de samenwerking aan de handelingen betreffende den vrede niet van mij en Philocrates, maar van Demosthenes en Philocrates is . . .” Vgl. Dem. XIX. 119.

GROEP VI - Het gemeen hebben:

A. gelijkenis;

B. gemeensch. bezit, -gebruik

Uit de bet. „het gemeen hebben” ontwikkelen zich twee bet.: „gelijkenis” en „gemeensch. bezit”.

Aristoteles zegt in de Metaphysica I. 991a 8 van de Ideeën en „de dingen die aan hen deel hebben, τὰ μετέχοντα”¹, „dat, indien

¹ Hugh Tredennick merkt in zijn editie (The Loeb Classical Library, 1933) t.a.p. op: „Ideas are substances. The common name which an Idea shares with its particulars must mean the same of both; otherwise „participation” is merely homonymy. But as applied to Ideas it denotes substance; therefore particulars must be substances”.

zij niet dezelfde gestalte hebben, zij slechts den naam gemeen hebben en dat het dan met hen gesteld is als, wanneer men een mensch en een houten beeld Callias noemde, zonder dat men eenige gelijkenis bij hen opmerkte, μηδεμίαν κοινωvίαν επιβλέψας αὐτῶν”.

Slechts dit eene voorbeeld van deze bet. is mij bekend, van de tweede bet. echter vele.

Aeschylus, Fragm. 50 (ed. H. W. Smith, The Loeb Classical Library, 1926): „παίδων δ' ἐξύγην ξυvωνίαν, ik was aan hem verbonden door het gem. bezit van zonen”.

Euripides, Phoenissae 15, laat Iocaste zeggen:

„ἐλθῶν ἐρωτᾷ Φοῖβον ἔξαιτεῖ θ' ἅμα

παίδων ἐς οἴκους ἀρσένων κοινωvίαν

. . . . (Laïus) ging (naar Delphi) en vroeg en bad Phoebus om het gemeenschappelijke bezit (met mij) van zonen in ons huis (bad, dat uit ons huwelijk zonen geboren zouden worden)”¹.

Wij hebben hier dus een genitivus partitivus personae².

Bij Plato staat in dezelfde passage (Resp. V. 449 D, 461 E, 464 A, 464 B) viermaal de verbinding „κ-ία γυναικῶν τε καὶ παίδων, gemeenschappelijk bezit van vrouwen en kinderen”³. In Resp. V. 450 C vindt men nog κ-ία . . . παίδων τε πέρι καὶ γυναικῶν . . . καὶ τροφῆς. Bij κ-ία γυναικῶν denke men aan „sexual intercourse” (zie groep I), zooals James Adam in zijn commentaar

¹ Groenewald, p. 23 vat παίδων verkeerd op als gen. subj. en κ-ία als „communio”, dus: „een gemeenschap die kinderen vormen, een groep kinderen”. Zoo wordt op de huwelijksverhouding van Iocaste en Laïus geen nadruk gelegd. Evenmin juist is de verklaring die N. Wecklein, *Ausgew. Trag. d. Eur., Für den Schulgebrauch erklärt, Fünftes Bändchen, 1894*, geeft van κ-ίαν παίδων als „ὀμιλίαν παίδων: er will im Hause von Kindern umgeben sein”. Laïus zoekt niet het gezelschap van kinderen (dan had hij wel een paar kinderen van zijn hovelingen in huis kunnen nemen), hij wil zelf vader zijn.

² De lexica spreken alleen van een genitivus rei. Seesemann, p. 15 geeft wel een rubriek „κ-ία verbunden mit dem Genetiv der Person”. Deze verbinding noemt hij „sehr selten”. Zij komt o.a. voor waar κ-ία „Rechts-, (Besitz-) gemeinschaft” beteekent, „wie es auf zahlreichen Papyri seit dem II Jh. n. Chr. begegnet”. Met onze plaatsen, die Seesemann niet citeert, hebben wij voorbeelden van ruim vijf eeuwen ouder.

³ Seesemann, p. 16 maakt hiervan een aparte rubriek: „die bei Plato häufige Wendung, die formelhaften Charakter erhält (NBI): . . . Rep. V. 449 D und oft (NBI)”

ter plaatse opmerkt; bij κ-ία παιδων aan παιδοποιεῖν καὶ τρέφειν: vgl. Resp. IV. 423 E: (τὴν τε τῶν γυναικῶν κτῆσιν καὶ γάμων καὶ παιδοποιίας, ὅτι δεῖ ταῦτα κατὰ τὴν παροιμίαν πάντα ὅτι μάλιστα κοινὰ τὰ φίλων ποιεῖσθαι), Resp. V. 449 C, V. 451 C (παιδων τε καὶ γυναικῶν κτῆσις τε καὶ χρεία), V. 457 C en VIII. 543 A.

Het gemeenschappelijk bezit van vrouwen, kinderen en vermogen is ook gepredikt door Cynici en Stoici, zie Diog. Laert. VI. 72 en VII. 131.

Het is bestreden door Aristophanes, Eccles. o.a. in 590 sqq. (zie p. 75), en Aristoteles, Politica II. 1261 sq. (zoo bet. in 1264a 24 κ-ία „gem. bezit;” in 1264b 30 staat de Platonische „formule” γυναικῶν καὶ τέκνων κ-ία en in 1265a 5 τῶν γυν. κ-ία). In Leg. V. 739 C is Plato al gematigder: daar wil hij het gemeenschappelijk bezit alleen laten gelden in de πρώτη πόλις¹.

De aangehaalde woorden van Plato, Resp. V. 450 C bet. hetzelfde als wat in Resp. V. 449 D staat; met κ-ία τροφῆς (450 C), de gemeenschappelijke zorg voor de opvoeding, vergelijk men 449 D γενομένουσ πῶς θρέψουσι; in de woorden van 449 D κ-ία παιδων zit κ-ία τροφῆς opgesloten.

Nog een plaats van κ-ία c. gen. personae: Leg. VI. 772 D: „ὅποτε τις οὖν πρέποντα εἰς παιδων κοινωνίαν καὶ γένεσιν ἐξευρηκέναι πιστεύει γάμον) (add. R. G. Burg, Plato IX, The Loeb Classical Library, 1926), γαμείτω, wanneer iemand nu vertrouwt gevonden te hebben een geschikt huwelijk voor het verwekken en gemeenschappelijk bezitten van kinderen, moet hij huwen”

κ-ίαν κ.γέν. is een ὕστερον πρότερον. Hier staat γένεσις uitdrukkelijk vermeld; in κ-ία van Resp. V. 449 D en 461 E zit γένεσις opgesloten.

¹ Vgl. Ernst von Lasaulx, Studien des classischen Alterthums, Regensburg 1854, p. 444. Vgl. p. 106 n. 1.

Wilhelm Windelband, Platon, Stuttgart 1900, p. 163: „Die „Gemeinschaft der Weiber, Kinder und Güter” hat mit communistischen oder socialistischen Ideen, wie sie uns wohl sonst auch im Altertum begegnen, nicht das geringste zu tun. Es handelt sich dabei nicht im entferntesten darum, etwa allen Wächtern das gleiche Anrecht an den Genuss der Erdengüter zu gewähren, sondern vielmehr um einen gemeinsamen Verzicht darauf” en p. 176: „Das gesamte Gemeinleben der Wächter stellt also eine grosse Erziehungsanstalt dar, worin unter Verzicht auf alle irdischen Güter jene höhere Tugend gelehrt und geübt werden soll, die zuletzt in der Idee des Guten begründet ist”.

Aristoteles heeft het „communisme” van Plato's *Respublica*, zooals reeds gezegd is, bestreden in zijn *Politica*. Daar beteekent κ-ία op verschillende plaatsen „gemeenschappelijk bezit van”: II. 1262b 35: τῆς περὶ τὰ τέκνα καὶ τὰς γυναῖκας κοινωνίας, 1264b 30: περὶ τε γυναικῶν καὶ τέκνων κοινωνίας, 1265a 5: τῆς τῶν γυναικῶν κοινωνίας. Vgl. *Pol.* II. 1263b 27 bij ἀκοινωνησία (p. 156).

De μέτοικοι bezitten met de burgers het recht om gerechtelijk te vervolgen door middel van hun προστάτης en zij kunnen ook gerechtelijk vervolgd worden. Dit is de inhoud van Aristoteles, *Politica* III. 1275a 8 sqq. In regel 13 zegt hij: „μετέχουσι τῆς τοιαύτης κοινωνίας”, d.w.z. τῆς κ-ίας τοῦ δίκην ὑπέχειν καὶ δικάζεσθαι”. Hier bet. dus κ-ία „het gem. bezit van het recht tot procedeeeren”.

Tenslotte nog een passage uit Plato's *Leges* (VIII. 844 D) „Ὅπωρος δὲ δὴ χρὴ κοινωνίαν ποιῆσθαι πάντας τοιάνδε τινά, en allen moeten met elkaar op de volgende wijze het bezit van de oogst in den herfst (= druiven en vijgen) gemeenschappelijk maken”. Vgl. 844 B en 845 B (p. 76).

Met „gemeenschappelijk gebruik” (vgl. groep X) moet κ-ία vertaald worden in Plato, *Leg.* VII. 805 A: „.... de Sauromatische vrouwen¹ aan wie niet alleen een gelijk gebruik van paarden, maar ook van bogen en de andere wapenen, evenals aan de mannen is voorgeschreven en door wie dat gebruik op gelijke wijze wordt toegepast, αἰς οὐχ ἵππων μόνον, ἀλλὰ καὶ τόξων καὶ τῶν ἄλλων ὄπλων κοινωνία καὶ τοῖς ἀνδράσιν ἴση προστεταγμένη ἴσως ἀσκεῖται”.

„Het gezamenlijk bewonen” bet. κ-ία bij Aristoteles, *Politica* III. 1280b 30: „κοινωνία τόπου”.

GROEP VII - Deelneming aan gesprek, deel hebben aan reputatie

Lysias, fragment 255 (*Oratores Attici*, ed. C. Müller II. 1858, p. 299) is een citaat uit Suidas s.v. Φαῦλον: „Lysias schrijft in een brief: . . . want indien ik omgang met vrienden en gemeenschappelijke gesprekken (λόγων κοινωνίαν) niet het hoogste schatte, wie

¹ Hiermede worden de Amazonen bedoeld: zie W. Pape, *Wörterb. griech. Eigennamen*, 1884, s.v. Σαυρομάται.

zou er ongelukkiger zijn dan ik?" „De deelneming aan het gesprek, ἡ κοινωνία τοῦ λόγου", leest men in Plato, Laches 197 E (cf. 180 A); „deelneming aan gesprekken en daden, λόγων καὶ πράξεων κοινωνία" in Aristoteles, Eth. Nic. II. 1108a 11 en IV. 1128b 6.

„Deel hebben aan de meening van anderen over ons, aan de reputatie, κ-ία τῆς δόξης" geeft Demosthenes XXXIX. 18: „Meent gij, Atheners, dat het voor mij een klein nadeel is gedurende mijn geheele leven Boeotus' roep over zijn daden te deelen (ἐν κοινωνίᾳ τὸν ἅπαντα βίον τῆς τούτου δόξης καὶ τῶν ἔργων εἶναι)?" Vgl. Dem. LVII. 2 (p. 104).

GROEP VIII - Verwantschap;

vereeniging, vermenging, combinatie, harmonie;

omgang, betrekking;

verbindingsweg;

± φιλία;

± δικαιοσύνη, δίκαιον, δικαιοσύνη.

Bij Pseudo-Plato, Def. 413 B leest men deze definitie: „Οἰκειότης ταῦτοῦ γένους κοινωνία, verwantschap is deelhebberschap aan hetzelfde geslacht"; de versregels 904 en 905 van Euripides' Rhesus:

„ὅσον προσήκει μὴ γένους κοινωνίαν
ἔχοντι, κάγω τὸν σὸν οἰκτείρω γόνον",

kunnen zoo vertaald worden:

„voor zoover het iemand die hem niet verwant is (die met hem geen gemeenschap aan geslacht heeft) past, beween ook ik uw zoon".

Overdrachtelijk bet. κ-ία „verwantschap" in:

Alexis, Fragm. 296, Incerta fabula (Kock II, p. 402):

„λύπη μανίας κοινωνίαν ἔχει τινά,

pijn heeft eenige verwantschap met razernij"¹.

Op genoemde plaatsen is κ-ία het substantivum verbale van κ-εἶν τινός, „aan iets deel hebben"; het substantivum verbale van κ-εἶν

¹ Vgl. Antiphanes, Fragm. 295, Incerta fabula (Kock, II, p. 128):

„λύπη μανίας ὁμότοιχος εἶναι μοι δοκεῖ,

Ik geloof, dat pijn met razernij in hetzelfde vertrek woont".

τινί, „zich met iets vereenigen” kan men weergeven met „vereening, vermenging, combinatie, harmonie”.

Gaan wij de voorbeelden hiervan na. In Plato, Timaeus 46 A wordt getracht duidelijk te maken, hoe spiegelbeelden ontstaan: „ἐκ γὰρ τῆς ἐντὸς ἐκτὸς τε τοῦ πυρὸς ἐκατέρου κοινωρίας ἀλλήλοις, ἐν ὅς τε αὐτὴ περὶ τὴν λειότητά ἐκάστοτε γενομένου . . . , πάντα τὰ τοιαῦτα ἐξ ἀνάγκης ἐμφαίνεται, τοῦ περὶ τὸ πρόσωπον πυρὸς τῶν περὶ τὴν ὄψιν πυρὶ περὶ τὸ λεῖον καὶ λαμπρὸν ξυμπαγοῦς γιγνομένου, want tengevolge van de vereeniging van het vuur binnen en het vuur buiten met elkaar, telkens wanneer zij één worden op de gladde oppervlakte . . . , vertoonen zich alle dergelijke spiegelbeelden, doordat het vuur van het weerspiegelde gelaat samengevoegd wordt met het vuur van den blik op de gladde en blinkende oppervlakte”.

Κ-ία wordt hier tweemaal gearaphraseerd: ἐνός-γενομένου en ξυμπαγοῦς-γιγνομένου; κ-ία ἀλλήλοις = τὸ κ-εῖν ἀλλήλοις, het zich met elkaar vereenigen, vereeniging. Vgl. Aesara bij Stob. I. 49 (Wachsmuth I p. 355 en 356).

„Vermenging, chemische verbinding” bet. κ-ία in Plato, Timaeus 60 D en 61 C. Op een andere plaats bij Plato is κ-ία eenigszins metaphorisch gebezigd, evenals sommige andere woorden: Leg. VI. 773 D: „. . . οὐ γὰρ ῥάδιον ἐννοεῖν ὅτι πόλιν εἶναι δεῖ δίκην κρατῆρος κεκραμένην, οὐ μαινόμενος μὲν οἶνος ἐγκεχυμένος ζεῖ, κολαζόμενος δὲ ὑπὸ νήφοντος ἐτέρου θεοῦ καλὴν κοινωρίαν λαβὼν ἀγαθὸν πῶμα καὶ μέτριον ἀπεργάζεται, want het is niet gemakkelijk om in te zien, dat een staat als een mengvat gemengd behoort te zijn, waarin de ingegoten wijn razend opbruist, maar door een anderen nuchteren god getuchtigd wordt, met hem een schoone combinatie vormt en een goeden drank van getemperde kracht levert”¹

Ook klanken kunnen „zich vermengen”; hun juiste vermenging noemt men „harmonie”. Zoo heeft men κ-ία te vertalen in Pindarus, Pyth. I. 97:

¹ Overdrachtelijk is het gebruik van θεός voor den drank (nl. water), waarvan hij θεός is. Pape, Wörterbuch der griech. Eigennamen, zegt s.v. Ποσειδῶν: „Ist er doch besonders nach der Ansicht der Stoiker überhaupt die ὑγρὰ οὐσία od. = ὕδωρ”. Wij zien hier, dat reeds Plato θεός (= Ποσειδῶν) voor ὕδωρ gebruikt. Overigens bezigt reeds Homerus goden n a m e n (niet het appellativum θεός) overdrachtelijk: Ἄρης = strijd, strijdlust, Ἡφαιστος = vuur, Ἴρις = regenboog e.a.

Longinus, De sublimitate 32 7 becritiseert onze plaats aldus (vert. van

„οὐδέ νιν φόρμιγγες ὑπάροφια κοινωνίαν
μαλθακὰν παίδων ὄαροισι δέκονται,

en hem (= Phalaris) nemen de citers onder het dak niet op tot een zachte harmonie met de zangen der knapen, d.i. zijn naam wordt in de zachte klankenharmonie van de liederen der knapen en het citerspel in het huis niet bezongen”¹.

De comediedichter *Damoxenus*, *Fragm. 2*, *Columni 53 sqq.* (*Kock III*, p. 350), laat een geleerden kok, een leerling van Epicurus, een gesprek met een ander houden; de kok zegt: „En dan zet ik geen enkel gerecht zoo maar aan de gasten voor, begrijp je, maar eerst meng ik alles harmonisch (κατὰ συμφωνίαν). De ander vraagt: „Hoe bedoel je dat?” De kok antwoordt: „Er zijn spijzen, die een vermenging (κοινωνίαν, dat ook „harmonie” kan bet.; hier wordt συμφωνίαν verklaard door κ-ίαν) hebben van vier ingrediënten door elkaar, andere van vijf, weer andere van alle”². Vgl. *Ephippus*, *Fragm. 7*, *Negotiatio 1* (*Kock II*, p. 254, zie p. 75) en *Ps.-Plato*, *Def. 413 B*.

Uit de bet. „het zich vereenigen” kon zich behalve „vermenging” ook „overeenkomst, afspraak” ontwikkelen.

In *Aristoteles*, *Eth. Nic. IX. 1164a 20* wordt bij wijze van voorbeeld verhaald van een man, die een harpspeler huurde en hem beloofde, dat hij hem meer zou betalen naar mate hij schooner speelde; maar toen den volgenden morgen de speler zijn loon vroeg, antwoordde

J. Ph. Hoogland, *Groningsche diss. 1936*): „Dat echter ook het gebruik van tropen, evenals alle andere schoonheden van expressie, steeds gemakkelijk tot excessen leidt, is direct duidelijk, ook als ik het niet uitdrukkelijk zeg. Daarom ook bespot men Plato niet weinig, daar hij dikwijls in een roes van woorden zich laat meesleepen tot harde, ongetemperde metaphoren en allegorische gezwollenheid” Dan volgt onze passage. Daarna gaat *Longinus* zoo verder: „Want, zegt men, het water een nuchteren god te noemen, en het mengen een tuchtiging, dat is iets van een dichter, die inderdaad zelf niet nuchter is, νήφοντα γάρ, φασί, θεὸν τὸ ὕδωρ λέγειν, κόλασιν δὲ τὴν κῆσιν, ποιητοῦ τινος τῷ ὄντι οὐχὶ νήφοντός ἐστι”.

¹ κ-ίαν is praedicatieve acc. = εἰς κ-ίαν, de dativus ὄαροισι is te verbinden met κ-ίαν, zooals *A. Böckh* in zijn commentaar opmerkt. Men kan nog vergelijken *Pindarus*, *Nem. III. 11*: „ἐγὼ δὲ κείνων τε μιν ὄαροισι|λύρα τε κοινάσομαι, ik zal het (= ὕμνον, zijn lied) vereenigen met hun zangen en lier”. *Athenaeus XIV. 617. 18*: „περὶ δὲ τῆς αὐλῶν πρὸς λύραν κοινωνίαν” (zie p. 75 n. 1).

² Onnoodig is de conjectuur van *Van Herwerden*, *Anal. crit. 33*, die κ-ίαν door συμφωνίαν vervangt.

de ander, dat hij hem al betaald had voor het genot dat hij had ontvangen door het genot dat hij had gegeven. „Dit zou in orde geweest zijn”, zegt Aristoteles, „als beiden genot wenschten; maar als de ééne genot, de andere betaling wenschte en de ééne het verlangde kreeg en de andere niet, dan hield men zich niet aan de afspraak, οὐκ ἄν εἶη τὰ κατὰ τὴν κοινωνίαν καλῶς”. Vgl. Isaeus, XI. 21 (p. 119), waar κ-ία en διομολογία naast elkaar staan.

Een andere nuance is „omgang, betrekking, verhouding”.

Aristoteles, De animal. hist. VIII. 589a 1 sqq. spreekt van die dieren, die hun jongen grootbrengen. „Maar”, vervolgt hij, „wanneer zij daarmee klaar zijn, scheiden zij zich van hen af en hebben geen omgang meer met hen, χωρίζονται καὶ κοινωνίαν οὐδεμίαν ἔτι ποιοῦνται”.

In zijn Politica III. 1280b 17 sqq. tracht Aristoteles op te sporen, wat het karakteristieke van een staat is: „als een groep menschen gescheiden van elkaar woonden, evenwel niet zoover, dat ze geen omgang met elkaar hadden (κοινωνεῖν), maar wetten hadden om elkaar niet te benadeelen in het uitwisselen van hun producten . . . en zij alleen maar met elkaar handel dreven en elkaar bijstonden in den strijd, dan zou dit nog geen staat zijn. Waarom niet? Niet omdat zij van verre met elkaar omgingen, οὐ γὰρ δὴ διὰ τὸ μὴ σύνεγγυς τῆς κοινωνίας, maar . . .”

In deze bet. wordt κ-ία ook gebruikt, waar het niet levende wezens geldt:

Euripides, Iph. Taur. 254:

„καὶ τίς θαλάσσης βουκόλοις κοινωνία;

En welke betrekking hebben herders met de zee?
(En wat hebben herders met de zee te maken?)”¹

Aristophanes, Thesmoph. 140:

„τίς δαὶ κατόπτρου καὶ ξίφους κοινωνία;

Wat dan is het verband van een spiegel met een zwaard?”

¹ βουκόλοις hoort bij het verzwegen ἔστιν. Verkeerdelijk rangschikt Seesemann, p. 16 deze plaats in de rubriek „κοινωνία verbunden mit dem Dativ”. Even dwaas zou zijn om te zeggen, dat in het zinnetje „βίβλος μοί ἐστιν” βίβλος met een dativus geconstrueerd was. Dezelfde fout wordt gemaakt door J. M. S. Baljon, Grieksch theologisch woordenboek, II. 1899, p. 112.

Met dit vers is in verband gebracht het volgende fragment, dat Stobaeus, Anth. IV c. 30, 6a (ed. Wachsmuth-Hense, V, p. 730) als van Epicharmus¹ overlevert (het is echter, naar men aanneemt², niet van hem):

„τίς γάρ κατόπτρῳ καὶ τυφλῷ κοινωνία;

Want welk verband bestaat er tusschen een spiegel en een blinde?”³

In pl. van cum dativo wordt κ-ία in dezen zin geconstrueerd met πρὸς cum accusativo in „den brief van Aristoteles aan Alexander” (de mundo 400b 5; cf. Stobaeus I. 1. 36, Wachsm. I, p. 45): „Zeus heet ἐπικάρπιος naar de vruchten, πολιεύς naar de stad, γενέθλιός τε καὶ ὁμόγνιος καὶ ἔρκείος τε καὶ πατρῷος naar het verband daarmee, ἀπὸ τῆς πρὸς ταῦτα κοινωνίας”.

Eveneens in Politica IV. 1325b 26: „de onderafdeelingen van den staat hebben vele onderlinge verbindingen, πολλοὶ κοινωνίαι πρὸς ἄλληλα”, in Eth. Nicom. VIII. 1160b 25: „immers de gemeenschapsverhouding van een vader tot zijn zonen (ἡ πατρὸς πρὸς υἱεῖς κοινωνία) heeft den vorm van een koningschap” en in De gen. animal. IV. 777b 24: „wegens het verband (van de maan) met de zon, διὰ τὴν πρὸς τὸν ἥλιον κοινωνίαν”.

De concrete beteekenis van „verbindingsweg” heeft het werkje uit het Corpus Hippocraticum, De fractis (Περὶ ἄρθρων ἐμβολῆς), c. 45: „de verbindingswegen (κοινωνίαι) der aderen en slagaderen zullen elders beschreven zijn”.

Thans moeten de plaatsen, waar κοινωνία = ± φιλία, besproken worden. Wij hebben gezien (p. 86), dat κ-εῖν τινί „vriend-

¹ Groenewald o.c. citeert op p. 22 en p. 24 dit fr. als vs. 429 van Euripides' Hippolytus!

² Hense merkt t.a.p. op: „ab Epicharmo versus alienos esse primus vidit Meineke Men. et Phil. rel. p. 191, post Ἐπιχάρμου igitur lacunam signavi. inter comicorum adespota recipere debuit Kock, cf. Nauck, Mél. Gr.-Rom. VI p. 173”. Maar G. Kaibel, Comicorum graecorum fragmenta, vol. I, fasc. 1 Doriensium comoedia, Mimi, Phylaces, 1899, heeft het fragment evenmin opgenomen.

³ Evenals in Eur. Iph. Taur. 254 (p. 127), moet men de dativi laten afhangen van een verzwegen ἔστιν. Verkeerd is daarom Groenewald's opm. (p. 22): „die gebruikelijke Gen.-Obj. word vervang deur 'n Datief van belanghebbende „persoon””.

Onnoodig is Meineke's conjectuur (Fragm. comic. Graec. IV, 1841, p. 553¹): „nescio an κατόπτρῳ καὶ τυφλῷ scribendum sit”.

schappelijk omgaan met iem." kan bet.; κοινωνία kan soms met „vriendschap" weergegeven worden.

Beroemd zijn Aristoteles' verhandelingen over de φιλία (Eth. Nic. VIII en IX; Eth. Eud. VII; Magna Mor. II)¹. Behalve voor „vriendschap" in engeren zin, wordt φιλία gebruikt voor alle mogelijke sociale betrekkingen en verhoudingen².

In de reeds op p. 114 n. 1 geciteerde studie van Adolf Menzel wordt in het vierde hoofdstuk, „Morphologie der Gesellschaft" geheeten, een uitvoerige inleiding gewijd aan „Allgemeines über die Lehre des Aristoteles von der „Freundschaft"". Menzel maakt daar (p. 85) de opmerking, dat ook de moderne sociologie „vriendschap" in dezen ruimeren zin kent. Hij citeert dan O. Spann die in zijn „Gesellschaftslehre" zegt: „Alle typischen Verbundenheiten der Menschen lassen sich zunächst auf eine allgemeine Grundform zurückführen, die Freundschaft, weil sie ein notwendiger Bestandteil aller Beziehungen der Menschen ist; immer ist in ihnen das Grundverhältnis der Freundschaft eingeschlossen". Menzel betoogt verder, dat naast φιλία door de Grieksche schrijvers κοινωνία gebezigd wordt „für die verschiedenen menschlichen Verbände, mehr im Sinne der objektiven Verbundenheit, während in der Philia das seelische Moment stärker hervortritt". Toch bevredigt deze onderscheiding

¹ Vgl. Rudolf Eucken, Aristoteles' Anschauung von Freundschaft und von Lebensgütern, Berlin 1884. Gustav Kafka, Aristoteles, 1922, p. 151: Die Lehre von den sozialen Tugenden, a. Freundschaft.

² Over φιλία zegt Eug. Rolfes in zijn vertaling van „Aristoteles' Nikomachische Ethik" (Philos. Bibl. 5), 1911, p. 243, noot 16: „Das griechische Wort hat mindestens vier Bedeutungen:

- 1) Liebe im Gegensatz zu μῖσος, Hasz;
- 2) Freundschaft;
- 3) das Verhältnis der gegenseitigen Liebe oder Interessengemeinschaft oder Zusammenghörigkeit, wie es besteht:
 - a) zwischen Verwandten,
Gatte und Gattin,
Eltern und Kindern,
Bruder und Schwester u.s.w.,
- b) Genossenschaftsmitgliedern oder Partnern an einem gemeinsamen Unternehmen,
- c) Angehörigen einer Volksabteilung, Klasse oder Zunft;
- 4) Freundlichkeit oder auch der Freundschaft entsprechendes Benehmen und Entgegenkommen.

Menzel zelf al niet, o.a. omdat Aristoteles, Eth. Nic. VIII. 11. 1159b 26 en 31 zegt, „dasz jede Koinonia auch eine Philia in sich begreife (p. 86)“.

Menzel besluit dan ook: „Ein präziser Sprachgebrauch wird sich schwerlich feststellen lassen. Darüber fehlt bisher eine philologische Untersuchung“.

De voornaamste passage in deze „vriendschapsleer“ is hoofdstuk IX van het VIIIste boek der Ethica Nicomachea (1159b 25 sqq.). Hier volgt een gedeelte uit de vertaling van P. V. Sormani (Over de vriendschap, 1926): „Maar, zooals reeds in het begin gezegd is, behoort de vriendschap en het recht thuis op hetzelfde terrein en bestaan vriendschaps- en rechtsverhoudingen tusschen dezelfde personen: in iedere gemeenschap bestaat recht, maar ook vriendschap (ἐν ἀπάσῃ γὰρ κοινωνίᾳ δοκεῖ τι δίκαιον εἶναι, καὶ φιλία δέ) ¹. Als vrienden spreken immers reisgenooten en krijgsgenooten elkaar aan en zoo is het ook bij elke andere gemeenschap (ὁμοίως δὲ καὶ τοὺς ἐν ταῖς ἄλλαις κοινωνίαις). Zoover de gemeenschap (καθ' ὅσον δὲ κοινωνοῦσιν), zoover ook de vriendschap, daar zoover ook de rechtsverhouding gaat. Daarom heeft het spreekwoord gelijk: „vriendengoed is gemeengoed (κοινὰ τὰ φίλων)“; want in gemeenschap is de vriendschap gelegen (ἐν κοινωνίᾳ γὰρ ἡ φιλία) ².

In hetzelfde werk (1171b 32) leest men: „Is het nu niet op dezelfde wijze voor vrienden het aangenaamst voortdurend samen te zijn (συστῆν)? Vriendschap is immers gemeenschap (κοινωνία γὰρ ἡ φιλία)“.

Vgl. Politica IV. 1295b 23: „ἂν πλεῖστον ἀπέχει φιλίας καὶ κοινωνίας πολιτικῆς ἢ γὰρ κοινωνία φιλικόν οὐδὲ γὰρ ὁδοῦ βούλονται κοινωνεῖν τοῖς ἐχθροῖς, (afgunst en minachting zijn eigenschappen), die zeer ver van vriendschap en gemeenschap der burgers af staan; want gemeenschap is een vriendschappelijk iets; want vijanden kunnen niet eens gezamenlijk reizen (vgl. p. 70)“.

Groote overeenkomst met Eth. Nic. VIII.9 heeft caput IX uit het

¹ In Eth. Nicom. VIII. 1161b 11 staat: „op gemeenschap berust elke vriendschap, ἐν κοινωνίᾳ . . . πᾶσα φιλία ἐστιν“.

² P. V. Sormani, in zijn uitg. „Peri Philias I en II“ met aantekeningen, annoteert hierbij: „Dit hoofdstuk bevat A.'s bekend betoog, dat de vriendschap een κοινωνία, een gemeenschap is. Ook het recht is een κοινωνία, daar elk recht tegenover een 2den persoon bestaat“. — Voor dit laatste zij verwezen naar p. 132 sqq.

VIIe boek der Eth. Eudemia: 1241b 12 sqq. Ook hier worden als zeer verwante begrippen behandeld: *φιλία*, *δίκαιον* en *κοινωνία*. „Het „rechtvaardige” (*δίκαιον*) schijnt iets gelijkgerechtigds te zijn en de „vriendschap” (*φιλία*) is gebaseerd op gelijkgerechtigheid, tenzij het spreekwoord „vriendschap is gelijkgerechtigheid (*ισότης ἢ φιλότης*)” onwaar is. En alle staatsinstellingen zijn vormen van het „rechtschapene”, want zij zijn gemeenschappen (*κοινωνίαι*) en het gemeenschappelijke bestaat door het „rechtschapene”, zoodat ook alle vormen van „vriendschap (*φιλίας*)”, „rechtvaardigheid (*δικαίου*)” en gemeenschap (*κοινωνίας*) aan elkaar grenzen (*σύνορα*) en hun verschillen dichtbij hebben”. Vgl. 1241b 34 sq. en 1242b 2 sqq.

Hier naderen de bet. van *κ-ία* en *φιλία* elkaar dicht. We hebben ook bij *Archilochus* (p. 86) al kunnen constateeren, dat *ξυνωνίη* den zin van *φιλία* had. Eveneens bij *Plato* kunnen *κ-ία* en *φιλία* elkaar dekken.

Wij gaan uit van een plaats die *Wilamowitz* (*Platon II*, 1920, p. 361) geëmendeerd heeft: *Plato*, *Conv.* 209 C. „Der Liebende erreicht es durch den Verkehr mit dem Geliebten, dasz er die in ihm zum Lichte drängenden Gedanken hervorbringt, und beide vereint ziehen diese ihre Kinder auf, ὥστε πολὺ μείζω κοινωνίαν [τῆς τῶν παίδων] πρὸς ἀλλήλους οἱ τοιοῦτοι ἴσχουσι καὶ φιλίαν βεβαιότεραν ἅτε καλλίωνων καὶ ἀθανατωτέρων παιδῶν κεκοινωνηκότες”. *Wilamowitz* argumenteert zijn conjectuur afdoende. Van de bet. die *κ-ία* hier heeft zegt hij: „Es darf hier . . . in *κοινωνία* gar nichts anderes gesucht werden als das Gemeinschaftsgefühl und der Verkehr der Eltern; so wie 188 C von der *κοινωνία* zwischen Göttern und Menschen die Rede war. Gut erläutert alles eine Stelle des *Gorgias* 507 E. Der Ungerechte ist niemandem lieb. *κοινωνεῖν γὰρ ἀδύνατος, ὅτω δὲ μὴ ἔνι κοινωνία, φιλία οὐκ ἂν εἴη*”.

Naast elkaar worden *κ-ία* en *φιλία* genoemd eveneens in *Gorgias* 508 A (p. 134) en *Thucydides* III. 10; *κ-ίαι* en *φιλία* in *Plato*, *Conv.* 182 C en *Aristoteles*, *Magna moralia* II. 1211a 11.

Elders gebruikt *Plato* νοῦ *κ-ία*, geestesgemeenschap, als synoniem van *φιλία*: *Leg.* III. 694 B: „. . . καὶ πάντα δὴ τότε ἐπέδωκεν αὐτοῖς δι’ ἐλευθερίαν τε καὶ φιλίαν καὶ νοῦ κοινωνίαν”. Voor νοῦ *κ-ία* vgl. *Leg.* XII. 969 B.

In *Epistula*, VII. 323 B zijn *φιλότης* en *κ-ία* elkaars

synoniemen; in VII. 334 B staan naast elkaar φιλότης en κ-ία ἐλευθέρας παιδείας: „hij werd zijn vriend, niet door vriendschap van een onontwikkeld man (διὰ βαναύσου φιλότητος), maar doordat zij beiden de opvoeding van een vrije genoten (διὰ ἐλευθέρας παιδείας κοινωνίαν)”. Dezelfde opvoeding wekt geestesverwantschap, wekt vriendschap. Vgl. nog Def. 413 A (p. 106) en Diog. Laert. VII. 1. 124 (p. 106); en tenslotte de Pseudo-Platonische definitie van ὁμόνοια (Def. 413 B): „eensgezindheid is met elkaar deel hebben aan alles (κ-ία τῶν ὄντων ἅπάντων), overeenstemming (συμφωνία) van gedachten en voorstellingen”.

Een belangrijk onderdeel van deze groep vormen de plaatsen, waar $\text{κοινωνία} = \pm \text{δικαιοσύνη}$, δίκαιον, δικαιοτήτης.

Uit verschillende plaatsen blijkt, dat κ-ία en δικαιοσύνη zeer verwante begrippen zijn. Een monographie over δικαιοσύνη, die voor zoover ik weet nog niet bestaat, zou waarschijnlijk veel nieuw licht over dit Grieksche begrip kunnen verspreiden (dat vooral een groote tegenstelling vormt met het Joodsche en Christelijke begrip) en veel interessants kunnen leeren over haar beteekenis-ontwikkeling. De lexica geven daar nog geen duidelijk beeld van. Een begin tot uitvoeriger bestudeering is gemaakt door het artikel van Gottfried Quell en Gottlob Schenk in „Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament in Verbindung mit anderen herausgegeben von Gerhard Kittel, Stuttgart 1935”. Ook Wilamowitz heeft enkele schoone bladzijden aan de bespreking van de „Gerechtigheit” gewijd in zijn *Platon*, tweede Aufl., Berl. 1920, I, p. 62 sq. en II. 72.

Bij de bespreking van εὐκοινωνησία (p. 157 sq.), δυσκοινωνητος (p. 60) en κοινωνικός (p. 50) zijn enkele definities van δικαιοσύνη genoemd. Daarnaar zij dus verwezen. Men zie ook Aristoteles, *Eth. Eudem.* 1241b 12 sqq. (p. 131). Verder moge de aandacht hierop gericht worden, dat *Platon* een groot deel van zijn *Republica* besteedde aan de omschrijving van wat δικαιοσύνη is en dat *Aristoteles* een geheel boek (het vijfde) van zijn *Ethica Nicomachea* aan de κρατίστη τῶν ἀρετῶν (1129b 27) wijdde. Het is natuurlijk ondoenlijk hier uitvoerig het begrip δικαιοσύνη te behandelen. Een formuleering van *Wilamowitz*, die weergeeft wat wij in dit verband noodig hebben, worde hier overgenomen. De groote kenner van de Grieksche cultuur schrijft o.c., I, p. 62: „Das Gerechte, das Dikaion, richtig zu verstehen, ist kaum minder wichtig als die Areté, denn wir laufen Gefahr, auch wenn wir uns von der ganz anderen Gerechtigkeits des Alten Testa-

mentes oder gar des Römerbriefes nicht berücken lassen, so etwas wie Rechtschaffenheit, unbestechliches Rechtsgefühl, also ein Abwägen entgegenstehender Rechtsansprüche, ein Urteilen hineinzubringen, die Justitia mit der Wage und der Augenbinde. Für den Griechen liegt die Gerechtigkeit ganz praktisch in seinem Verhalten zu seinem Nebenmenschen (spatieering van mij)".

Inderdaad blijkt uit P. s. Plato, Def. 411 E (p. 49 sq.; cf. P. s. Plut., Pro nobilitate, § 8), dat de δικαιοσύνη een „sociale deugd is". Hetzelfde ongeveer kan men lezen bij Diogenes Laertius, V. 21 (leven van Aristoteles): „τὴν δικαιοσύνην ἔφη ἀρετὴν ψυχῆς διανεμητικὴν τοῦ κατ' ἀξίαν".

„Op zichzelf is de δικαιοσύνη niets", staat er in de Sententiae selectae van Epicurus (H. Usener, Epicurea, p. 78, No. XXXIII), „maar zij is in het onderling verkeer . . . een afspraak aangaande het niet benadeelen of benadeeld worden, ἀλλ' ἐν ταῖς μετ' ἀλλήλων συστροφαῖς . . . συνθήκη τις ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν ἢ βλάπτεσθαι". In plaats van συστροφαῖς had hier κοινωνίαι kunnen staan: eerst in een κοινωνία kan er van δικαιοσύνη sprake zijn. Hiervoor vergelijk men Diogenes Laertius, III. 91 (leven van Plato): „de „rechtschapenheid" bewerkt het rechtvaardige handelen in de gemeenschappen en afspraken, ἡ δὲ δικαιοσύνη (αἰτία) τοῦ ἐν ταῖς κοινωνίαις καὶ τοῖς συναλλάγμασι δικαιοπραγεῖν". Zie Plut., De virt. mor. 2 (Mor. 441 A). Ja, zelfs in een κοινωνία van dieven en roovers, zooals Plato, Resp. I. 351 C zegt, kan δικαιοσύνη aanwezig zijn, voor zoover zij onderling met elkaar in harmonie leven: „δοκεῖς ἂν ἡ πόλιν ἢ στρατόπεδον ἢ ληστὰς ἢ κλέπτας ἢ ἄλλο τι ἔθνος, ὅσα κοινῇ ἐπὶ τι ἔρχεται ἀδίκως, πράξαι ἂν τι δύνασθαι, εἰ ἀδικοῖεν ἀλλήλους; Οὐ δῆτα, ἢ δ' ὅς".

Wilamowitz, Platon II, p. 72 n. 2 merkt hierover op: „. . . . aber dann sind sie, soweit sie δίκαιοι sind, auch nicht schlecht, können also φίλοι sein". Dus: alleen δίκαιοι kunnen φίλοι zijn. Evenals κ-ία en φίλια (groep VIII), zijn ἡ δικαιοσύνη, τὸ δίκαιον of ἡ δικαιοσύνη en ἡ φιλία zeer verwant; ten bewijze hiervan de volgende citaten.

„De „rechtschapenheid" veroorzaakt eensgezindheid en vriendschap, ἡ δικαιοσύνη (παρέχει) ὁμόνοιαν καὶ φίλια", schrijft Plato in Resp. I. 351 D.

In Aristoteles' verhandeling over de „vriendschap” (Eth. Nic. VIII. 1159b 25) staat: „Maar, zooals reeds in het begin gezegd is (nl. 1155a 22 sqq.), behooren de „vriendschap” en de „rechtvaardigheid” op hetzelfde terrein thuis en zijn zij bij dezelfde personen aanwezig (περὶ ταῦτα καὶ ἐν τοῖς αὐτοῖς εἶναι ἢ τε φιλία καὶ τὸ δίκαιον). Want in iedere gemeenschap schijnt iets „rechtvaardigs” te zijn, maar ook „vriendschap” (ἐν ἀπάσῃ γὰρ κοινῶνίᾳ δοκεῖ τι δίκαιον εἶναι, καὶ φιλία δέ”).

„De wijzen (= de Pythagoraeërs en Empedocles)¹ beweren”, leest men in den Gorgias van Plato (508 A), „dat ook hemel en aarde, goden en menschen in evenwicht worden gehouden door eenheidsbesef, vriendschap, ordelijkheid, bezonnenheid en „gerechtigheid”, καὶ οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους τὴν κοινῶνίαν συνέχειν καὶ φιλίαν καὶ κοσμιότητα καὶ σωφροσύνην² καὶ δικαιοσύνην³.”

„Empedokles leerde, dat liefde en haat de twee krachten zijn, die alle verandering in de natuur bewerken”. (Ovink, Wijsg. en taalk. verklaring van Plato's Gorgias, p. 73). De hier genoemde κ-ία, φιλία en δικαιοσύνη zijn blijkbaar vormen van die „liefde”.

Ook in later tijd worden naast elkaar genoemd de δικαιοσύνη en de φιλία: Plutarchus, De defectu oraculorum 24 (Moralia 423 D).

Omdat de πόλις een κοινῶνία is (zie groep II) kan Aristoteles, Politica I. 1253a 37 zeggen: „ἡ δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν· ἢ γὰρ δίκη πολιτικῆς κοινῶνίης τάξις ἐστίν· ἢ δὲ δίκη τοῦ δικαίου κρίσις, de gerechtigheid is een staatsaangelegenheid, want het recht is de ordening van de staatsgemeenschap en het recht is de beslissing wat rechtvaardig is”. Ter verklaring diene een iets vroegere passage (1253a 15 sqq.), waar Aristoteles leert, dat een staat zonder rechtsgevoel onbestaanbaar is: „De mensch alleen van alle levende wezens

¹ Zie: B. J. H. Ovink, Wijsgeerige en taalkundige verklaring van Plato's Gorgias, Leiden, 1909, p. 73.

² Wilamowitz, Platon I, p. 63: „Mit der Gerechtigkeit wird gern die Sophrosyne zusammengestellt, die von den Modernen oft als eine besonders hellenische Tugend angesehen wird. Zu übersetzen und zu definieren ist sie allerdings schwer; Maszhaltung, Selbstzucht, Bescheidenheit mag man in vielen Fällen sagen können, aber erschöpfend ist nichts, und um das griechische Wort komme ich wenigstens nicht immer herum”.

kent het onderscheid van goed en kwaad, van recht en onrecht (δικαίου καὶ ἀδίκου) . . . De gemeenschap van die wezens (ἡ τούτων κοινωνία) vormt de familie en den staat" ¹. Vgl. 1253a 30 sqq.

Ook uit Plutarchus, De fortuna 2 (Moralia 97 E; zie p. 153) blijkt, dat men in den staat de δικαιοσύνη kende: „De εὐβουλία en φρόνησις heeten in het sociale en staatsrechtelijke leven εὐνομία en δικαιοσύνη”.

Bij Plutarchus zijn verscheidene passages die bewijzen, dat δικαιοσύνη en κ-ία elkaar zeer dicht in beteekenis naderden. Zoo schrijft hij bv. in De solertia animalium V. 1 (Moralia 963 A): „ἀλλὰ θαυμαστόν ὅσον ἄνθρωπος εὐμαθεία καὶ ἀγχινοία καὶ τοῖς περὶ δικαιοσύνην καὶ κοινωνίαν διαφέρει τῶν ζώων, maar het is wonderlijk, hoe-zeer de mensch van de dieren verschilt in verstand, scherpzinnigheid en hetgeen betrekking heeft op de juiste sociale verhouding en omgang”.

In omgekeerde volgorde staan de begrippen iets eerder in genoemd geschrift (IV. 2, Mor. 962 A): „Zij nemen aan, dat de teedere ouderliefde voor de kinderen het beginsel is van den juisten socialen omgang en verhouding, ἀρχὴν κοινωνίας καὶ δικαιοσύνης”.

Bij Dio Chrysostomus wordt „al het redelijke, πᾶν τὸ λογικόν” zoo betiteld: „κοινωνίας ἀρχὴν καὶ δικαιοσύνης” (Oratio 36.31, vgl. v. Arnim, Stoic. vet. fr. II, p. 328—1). Maar keeren wij nog even terug naar Plutarchus. Dezelfde bladzijde van De sol. anim. (IV. 6, Mor. 962 D) geeft de opmerking, dat men bij de dieren kan aantreffen „vele staaltjes (δείγματα) van sociaal gevoel (κοινωνίας), moed (ἀνδρείας), slimheid (πανούργου) in het verschaffen van voedsel en het verzorgen van hun familie, evenals aan den anderen kant ook van de tegenstellingen daarvan, egoïsme (ἀδικίας), lafheid (δειλίας), domheid (ἄβελτερίας)”. Hier staan dus twee aan twee tegenover elkaar: κοινωνία en ἀδικία, ἀνδρεία en δειλία, πανούργον en ἄβελτερία. Wat het eerste paar betreft: de

¹ Adolf Menzel, Griechische Soziologie (Sitz.-Ber. Wiener Akademie Philos.-hist. Klasse, 216. Bd., 1. Abh., 1936) p. 166: „Aber auch Aristoteles (evenals Plato) hat einen Grundgedanken des Protagoras rezipiert, wenn er . . . Staat und Rechtsgefühl in Zusammenhang bringt”. Vgl. Plato, Protagoras 322 C sqq. en Adolf Menzel, Beiträge zur Geschichte der Staatslehre (1929), Kap. 8.

gewone tegenstelling is δικαιοσύνη — ἀδικία of κοινωνία — ἀκοινωνησία.

Hieruit volgt, dat elkaars aequivalenten zijn: δικαιοσύνη en κοινωνία enerzijds, ἀδικία en ἀκοινωνησία anderzijds.

Ook in De sol. anim. XXIII. 4, (Mor. 975 E) beteekent ἡ κ-ία „den goeden socialen omgang”; in De sol. anim. XI. 1 (Mor. 967 D) heeft τὸ κοινωνικόν (zie p. 49 sqq.) dezen zin.

Evenzeer als er tusschen δικαιοσύνη en κ-ία een nauwe verwantschap bestond, bestond die tusschen δίκαιον en κ-ία. Diog. Laertius, VII. 1. 99 (leven van Zeno) noemt deze definitie: „δίκαιον δ' ὅτι νόμῳ ἐστὶ σύμφωνον καὶ κοινωνίας ποιητικόν, maatschappelijke gerechtigheid is wat in overeenstemming is met de wet en goede sociale verhoudingen scheidt”.

Dat in δίκαιον ook het element „goede samenwerking, συνεργία” (zie groep IV) aanwezig is, kan men zien uit Musonius Rufus c. XIV (ed. Hense p. 72): „indien ge immers beweert, dat men alleen op het eigene moet letten, maakt ge den mensch tot iemand die in niets van een wolf verschilt (ἀποφάνεις τὸν ἄνθρωπον λύκου μηδὲν διαφέροντα¹) noch van een ander der wilde dieren, die van nature gewelddadig en egoïstisch leven, niets ontziende waarvan zij voordeel kunnen trekken, verstoken als zij zijn van sociaal besef, verstoken als zij zijn van onderlinge samenwerking, verstoken als zij zijn van alle maatschappelijke gerechtigheid, ἄμοιρα μὲν κοινωνίας ὄντα, ἄμοιρα δὲ συνεργίας τῆς ἀπ' ἀλλήλων, ἄμοιρα δὲ δικαίου παντός”.

Bij de behandeling van εὐκοινωνησία zal blijken, dat met de δικαιοσύνη de χρηστότης en εὐκοινωνησία in nauw verband werd gebracht (zie p. 157 sq.). Op de volgende plaats van Plutarchus zijn vrijwel synoniem: δικαιοσύνη, κοινωνία, χρηστότης en φιλανθρωπία. In De Stoicorum repugnantiis XIII. 4 (Moralia 1038 E) wordt gezegd: „maar aangezien alleen het rechtschapene (καλόν) goed is, dwaalt hij die verkondigt, dat het genot goed is, hij dwaalt evenwel minder dan degene die in het genot zijn levensdoel stelt: want de laatste heft de juiste sociale verhouding (δικαιοσύνην) op, de eerste behoudt haar; en volgens den laatste heeft de juiste sociale omgang (κοινωνία) afgedaan en is hij verdwenen, maar de eerste ruimt plaats in voor de maatschappelijke goedheid (χρηστότης) en menschlievendheid (φιλανθρωπία)”.

¹ Vgl. λυκοφιλία (p. 154 sq.).

GROEP IX - Het deel geven

Het eenige door mij gevonden voorbeeld van deze bet. staat bij *Dionysius Halicarnassensis*. Deze auteur leefde wel na de periode, waarover dit onderzoek gaat, maar aangezien wij κ-ός = „deel gevend” en κ-εῖν = „deel geven” kennen, lijkt het niet ongewenscht met dit citaat, waarin κ-ία = „het deel geven”, de rij vol te maken.

Antiqu. Rom. II. 30: „(de passage gaat over den Sabijnschen maagdenroof) Romulus zocht voor de geroofde meisjes Romeinsche ongehuwde mannen, met wie hij haar in den echt verbond volgens de voorvaderlijke gebruiken van een ieder, op deze voorwaarde de huwelijken voltrekkend, dat zij met elkaar zouden deelen vuur en water, zooals zij ook nog in onzen tijd worden gesloten, οἷς αὐτὰς συνήρμοττε κατὰ τοὺς πατέριους ἐκάστης ἔθισμούς, ἐπὶ κοινωνίᾳ πυρὸς καὶ ὕδατος ἔγγυων τοὺς γάμους, ὡς καὶ μέχρι τῶνδε καθ’ ἡμᾶς ἐπιτελοῦνται χρόνων”.

Hier is dus κ-ία πυρὸς καὶ ὕδατος een „huwelijksformule”. Vgl. p. 89.

GROEP X - Bezit, gebruik

Euripides, *Her. Furens* 1377 luidt:

„λυγρὰὶ δὲ τῶνδ’ ὄπλων κοινωνία

en bitter is de gemeenschap met deze (mijne) wapenen (= en bitter is het deze wapenen te dragen)”.

De pluralis κ-ίαι moet verklaard worden uit den pluralis ὄπλων: er bestaat tusschen *Herakles* en elk der wapenen een κ-ία.

Wilamowitz noteert in zijn „*Commentar*”¹ bij vs. 1363: „κοινωνία bedeutet . . . 1377 den Zustand des κοινωνεῖν”. Men voege hier aan toe: „κοινωνεῖν = ἔχειν”².

Met onze plaats is goed vergelijkbaar *Plato*, *Hipp. min.* 374 E: „ὀργάνων ποτέρων βελτίων ἢ κοινωνονία; Van welke van beide instrumenten is het gebruik het beste?” Vgl. *Plato*, *Leg.* VII. 805 A (p. 123).

GROEP XI - De gemeenschap = de leden der gemeenschap, de groepeerling; ἡ κοινωνονία = οἱ κοινωνοί

¹ *Euripides Herakles*, Berlin 1909.

² *Groenewald*, p. 23 geeft twee vertalingen, o.a. deze zinloze „deelgenootschap van wapens”.

Evenals het Nederlandsche „gemeenschap” de collectieve beteekenis kan hebben van „het geheel of de vereeniging der gezamenlijke personen, die met elkander in eenige wettelijke of geregelde betrekking staan (Woordenboek der Nederlandsche Taal, IV, 1889, kolom 1388)”, zoo kan het Grieksche κοινωνία de gezamenlijke κοινωνοί aanduiden.

Op verschillende plaatsen van groep II bet. κ-ία = κ-οί. Daarnaast zij zonder meer verwezen: de betrokken citaten spreken voor zich zelf.

Euripides, Hercul. Furens 1363; Herakles verzoekt Theseus zijn vrouw en kinderen te begraven:

„πρὸς στέρν' ἑρείσας μητρὶ δούς τ' ἔς ἀγκάλας,
κοινωνίαν δύστηνον, ἦν ἐγὼ τάλας
διώλεσ' ἄκων

. . . . druk hen hun moeder aan de borst, leg hen in haar armen; zij, ongelukkigen, behooren bij elkaar en ik, rampzalige, doodde hen tegen mijn wil”

Wilamowitz, schrijft in zijn „Commentar” bij vs. 1363: „collectivisch zu verstehen wie ξυμμαχία „die bundesgenossenschaft”, δουλεία „die sclavenshaft” u. dgl. m.”¹.

M.a.w. κ-ία is hier gelijk aan κοινωνοί, de leden van de κ-ία, Wilamowitz paraphraseert aldus: „. . . . Vereenigt lasz' sie ruh'n, die ich vereenigt ahnungslos erschlug”. (o.c. I. p. 267).

Deze interpretatie is alleszins te aanvaarden.

Isaeus, IX. 30 (Περὶ τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου):

„Εἰς τοίνυν τὰ ἱερά ὁ πατήρ ὁ ἐμὸς τὸν Ἀστυφίλου <ὄντα> παῖδα ἦγε μεθ' ἑαυτοῦ ὥσπερ καὶ ἐμὲ πανταχῆ καὶ εἰς τοὺς θιασώτας τοὺς Ἡρακλέους ἐκείνον εἰσήγαγον ἵνα μετέχοι τῆς κοινωνίας. Naar de religieuse plechtigheden nu nam mijn vader Astyphilus (reeds), toen hij nog een kind was, met zich mee bij elke gelegenheid; en hij introduceerde hem in de „broederschap van Hercules”, opdat hij lid zou worden van de vereeniging”.

¹ Groenewald, p. 23 heeft Wil. niet begrepen; hij zegt: „Dit kan ook wees 'n bondgenootschap; trouwens 'n voorbeeld daarvan is Herc. Fur. 1363, waar dit die konkrete begrip van ξυμμαχία bevat. . . .” en citeert den titel van Wilamowitz' werk. Maar Euripides noemt Megara en haar drie zonen hier geen ξύμμαχοι.

Vgl. nog wat A. Gray and Sir J. T. Hutchinson, The Hercules Furens of Euripides, Cambridge 1921, als commentaar bij vs. 1362 geven: „ἦν stands by a species of attraction for οὐς”.

Hier is ἡ κ-ία = οἱ θιασῶται, de vereeniging, de „Kultverein”¹.

In de passage *Plato, Leg. I 639 C-640 A* staat κ-ία viermaal in de bet. van „groep”. In 639 D wordt één van de vele soorten κ-ίαi nader genoemd: συμπόται. De tekst luidt: „τῶν πολλῶν κοινωνιῶν συμπότας καὶ συμπόσια θεῖμεν ἄν μίαν τιὰ ξυνουσίαν² εἶναι; Kunnen wij niet tot de vele vereenigingen rekenen als één vorm van samenzijn drinkgenooten en drinkgelagen?”³

In 640 A staat wel: „... ἐν... ξυνόδοις καὶ κοινωνίαις πράξεων ὠντινωοῦν...”, in samenkomsten en samenwerkingen aan welke daden ook (dus naast het absoluut gebruikte ξυνόδοις het c. gen. geconstrueerde κ-ίαις, zie groep IV)”, maar de nuance „vereeniging, groep” zal hier wel in κ-ίαις gevoeld zijn: de heele samenhang en vooral het bijna als synoniem gebruikte ξυνόδοις wijzen daarop⁴.

Zie *Leg. IX. 881 D* op p. 118.

Tenslotte nog eenige plaatsen uit *Aristoteles*. Vooreerst *Politica, VII. 1325a 9*: „τοῦ δὲ νομοθέτου τοῦ σπουδαίου ἐστὶ τὸ θεάσασθαι πόλιν καὶ γένος ἀνθρώπων καὶ πᾶσαν ἄλλην κοινωνίαν, ζωῆς ἀγαθῆς πῶς μετέξουσι... de goede wetgever moet er op bedacht zijn, hoe een staat, een geslacht menschen en elke andere gemeenschap een goed leven deelachtig zullen worden...”

¹ Deze „Kultverein” zal wel, gelijk de meeste andere, tevens een gezelligheidsvereeniging geweest zijn. Zeer juist is de opmerking van *P. Roussel, Isaeus. Discours. Paris, „Les Belles Lettres”, p. 171 n. 1*: „Théophrastos (= ὁ πατήρ ὁ ἔμός) faisait partie d'une association privée où l'on honorait Héraklès, divinité dont le culte était fort répandu en Attique. Ce dieu, grand buveur et grand mangeur, était le patron désigné de sociétés dont l'existence se manifestait sans doute surtout par des banquets”.

² *Pollux, V. 93* noemt naast elkaar: ὀμιλία, κοινωνία, κοινώνημα, συνουσία.

³ Let weer op het tijdelijke karakter der κ-ία; het synonieme ξυνουσία is eveneens van tijdelijken aard.

Anders staat het met de door *Franz Poland, Geschichte des griechischen Vereinswesens, 1909, p. 55* genoemde vereeniging uit de buurt van Philippopol, waarvan „die Genossen... es wagen... den Zweck des Zechens in ihrem Titel offen aus zu sprechen, wenn sie sich συνποσιασταὶ θεοῦ Ἀ[σ]κληπιοῦ nennen”. Daar duidt συνποσιασταὶ een duurzame vereeniging aan (cf. 35 n).

⁴ Zoo staat in *Dem. LIV. 33* naast het absoluut gebruikte συμπόται het c. gen. geconstrueerde κ-οί: συμπόται δ' ὄντες τούτου καὶ πολλῶν τοιούτων ἔργων κοινοί, drinkgenooten van hem en handlangers in vele dergelijke streken. Vgl. p. 118 n. 2.

Zooals hier πόλις = πολίται, zoo is κ-ία = κ-οί. Vgl. III. 1276 b 7¹.

Evenzoo in *Politica* IV. 1328a 25: „... οὐδὲ πόλεως ... οὐδ' ἄλλης κοινωνίας οὐδεμιᾶς ...”

Ook de *Eth. Nic.* kent κ-ία in de bet. „groepeerling”: V. 1130a 2; 1135b 12 en VIII. 1159b 25 sqq. (vgl. pp. 130 en 134), waar staat: „in iedere gemeenschap immers (ἐν ἀπάσῃ γὰρ κοινωνίᾳ) bestaat recht, maar ook vriendschap; als vrienden spreken immers reisgenooten (σύμπλους) en krijgsgenooten (συστρατιώτας) elkaar aan en zoo is het ook bij elke andere gemeenschap (ἐν ταῖς ἄλλαις κοινωνίαις). ... Want in gemeenschap is de vriendschap gelegen (ἐν κοινωνίᾳ γὰρ ἡ φιλία)”.

Hiermee kan goed vergeleken worden *Plato*, *Resp.* VIII. 556 C, ... ἢ ἐν ὁδῶν πορείαις ἢ ἐν ἄλλαις τισὶ κοινωνίαις ἢ κατὰ θεωρίας ἢ κατὰ στρατείας ἢ ξύμπλοιοι γιγνόμενοι ἢ ξυστρατιῶταί ...” Vgl. p. 118 en noot 2 aldaar.

Elders (*Politica* II. 1263a 17) maakt *Aristoteles* melding van „de gezelschappen der reisgenooten, αἱ τῶν συναποδημῶν κοινωνίαι”. Van de gezelligheidsvereeningingen zegt hij (*Eth. Eud.* VII. 1245b 6 sqq.): „want dergelijke κ-ίαί schijnen geen ὁμιλίας (gelegenheden tot onderlingen omgang) te zijn, maar ἀπολαύσεις (gelegenheden tot genieten)”. Voor κ-εῖν = ἀπολαύειν, zie p. 64.

Duidelijk blijkt dus weer, dat κ-ία een zeer losse en tijdelijke groepeerling kan aanduiden.

In de bekende passage van *Aristoteles*, *Eth. Nicomachea* (VIII. 1160a 8 sqq.), die elders (p. 163) uitvoeriger behandeld wordt, komt κ-ία eenige malen in den zin van „groep, groepeerling” voor: „alle soorten van gemeenschap (αἱ δὲ κοινωνίαι πᾶσαι) lijken onderdeelen der staatsgemeenschap (τῆς πολιτικῆς sc. κ-ίας) (1160a 8)”. In groep II (p. 109) zagen wij, dat de staat als de totaliteit der burgers werd beschouwd (vgl. ook *Aristoteles*, *Politica* I. 1253a 15 sqq., p. 134). „De andere soorten van gemeenschap (αἱ ἄλλαι κοινωνίαι) nu zijn uit op particulier voordeel: bv. scheepsgenooten (πλωτῆρες)² op het voordeel van de vaart, om geld te maken of zoo iets, krijgsgenooten (συστρατιῶταί) op het voordeel van den krijg,

¹ Hier staat als synoniem van κ-ία σύνθεσις. *Newman* merkt t.a.p. op: „σύνθεσις is the wider term”.

² Vgl. *Aristoteles*, *Politica* III. 1276b 21 (p. 31), *Eur. Helena* 1207 en *Plato*, *alcib.* I 125 D (p. 69).

hetzij zij streven naar geld of naar overwinning of naar de inneming van een stad; hetzelfde is het geval met de leden van één phyle (φυλήται) of één demos (δημόται), terwijl zij offers brengen en de samenkomsten, die daarbij hooren, houden, eer geven aan de goden en zichzelf in vreugde uitspanning verschaffen (1160a 14)".

Van de hiergenoemde soorten κ-ίαι hebben wij de πλωτήρες = σύμπλοι en συστρατιῶται al leeren kennen (Arist., Eth. Nic. 1159b 25 sqq. en Plato, Resp. VIII. 556 C); de andere, φυλέται en δημόται zijn publiekrechtelijke organen.

Over een geheel andere categorie κ-ίαι spreekt Aristoteles iets verder (1160a 19 sqq.): „Maar eenige soorten van gemeenschap (ἔναια δὲ τῶν κοινωνιῶν) schijnen te bestaan om het genoegens, die der offer- en dischgenooten (θιασωτῶν καὶ ἐρανοιστῶν), want deze zijn er om te offeren en samen te zijn (θυσίας ἕνεκα καὶ συνουσίας)".

Deze κ-ίαι zijn „Kultvereine" (zie Isaeus IX. 30, p. 138); voor συνουσία vgl. men Plato, Leg. I. 639 D (p. 139).

Uit de geheele passage (zie nog 1160a 28 sq.) blijkt zeer duidelijk, dat κ-ίαι het algemeene woord is voor iedere „aansluiting"¹: zoowel groepeerings van privaatrechtelijken, als van publiekrechtelijken aard worden er door aangeduid, zoowel groepen die gezamenlijk winst behalen (economisch doel), als die welke voor de verzorging van een gemeenschappelijken eeredienst en voor het houden van gezellige bijeenkomsten zijn aangegaan (religieus-hedonistisch doel).

Terecht merkt Prof. H. Bolkestein in zijn boek „Het economische leven in Griekenlands bloeitijd", 1923, p. 178 op: „men heeft ook in het spraakgebruik nooit verschil gemaakt tusschen een genootschap en een vennootschap".

In de op p. 133 behandelde plaats uit Diogenes Laertius (III. 91) bet. κ-ίαι „alle leden der κ-ίαι bij elkaar" en συνάλλαγμα „alle leden van het συνάλλαγμα bij elkaar".

GROEP XII - Κοινωνία in philosophisch verband bij Plato

In den Sophistes van Plato (264 E) staat κ-ίαι c. gen. personae.

¹ Vgl. nog Aristoteles, Politica I. 1252a 1: „elke κοινωνία bestaat om iets goeds te bereiken (ἀγαθοῦ τινὸς ἕνεκεν)".

Seesemann o.c., p. 16 kan deze plaats „in keine der vorstehenden (= door hem gegeven) Abteilungen einordnen". Evenmin kan hij de passage duidelijk verklaren, wellicht omdat hij te weinig op den contextus gelet heeft. Men heeft eigenlijk den geheelen dialoog voor het begrijpen van de onderhavige woorden noodig. Aan de hand van de verklaring van Paul Natorp (Platos Ideenlehre, Eine Einführung in den Idealismus, zweite Auflage, 1921) willen wij de bet. die κ-ία in dit werk van Plato heeft trachten vast te stellen. Er wordt in dezen dialoog een poging gewaagd te definieeren, wat de philosoph is ter onderscheiding van den sophist en den staatsman, waarmee de philosoph vaak verward wordt. Bij het zoeken naar de definitie komen verschillende begrippen ter sprake. Sommige nu zijn onderling „verbonden", andere niet. Natorp o.c. p. 299 wijdt een hoofdstuk aan „Die Grundarten der Verknüpfung" (= κοινωνία). Van τὸ ὄν (het zijn), ἡ στάσις (de stilstand, de rust) en ἡ κίνησις (de beweging) wordt in 250 B gezegd, dat de laatste twee onderling niet verbonden zijn, maar dat het zijn wel met elk van beiden verbonden is (τὴν τῶς οὐσίας κοινωνίαν)¹. Dezelfde gedachte wordt uitgedrukt in 251 E met het synoniem μετέχειν: „οὐκοῦν κίνησις τε καὶ στάσις οὐδαμῆ μεθέξεται οὐσίας;" In deze zelfde passage staat δύναμις κοινωνίας = κοινωνία, het deelhebben aan, de gemeenschap met. „Bedingung jeder Seinsaussage (und des Seins selbst) ist die Korrelation (κοινωνία, δύναμις κοινωνίας), da durch sie allein der Ausspruch des Seins verknüpfbar wird mit der Nennung von irgend etwas, das vom Sein oder von dem es gelten soll". (Natorp o.c. p. 303). In dit verband kan men met Natorp citeeren Phaedo 100 D, „οὐκ ἄλλο τι ποιεῖ αὐτὸ καλὸν ἢ ἡ ἐκείνου τοῦ καλοῦ εἶτε παρουσία εἶτε κοινωνία. Nichts Andres „macht" Etwas zum Schönen als die Gegenwart oder Gemeinschaft des Schönen" (Natorp o.c. p. 303)².

„Die „Teilhabe", in der Aristoteles nur eine „Metapher" ohne exakte Bedeutung sah, besagt demnach ganz schlicht das Verhältnis des Falls zum Gesetz: dasz es eben logisch sich ihm subsumiert;

¹ Men leze ook de verklaring die Wilamowitz van „die Gemeinschaft der Begriffe" geeft (Platon I, 1920, p. 567 sqq.).

² John Burnet, Greek philosophy, Part I, London 1914, p. 165: „If there is anything beautiful besides Beauty itself, Beauty makes it beautiful, and this is explained to mean that it is the „presence" (πάρουσία) of the form in it that makes anything beautiful or whatever else we say it is".

ganz kurz also: die Subsumtion". (Natorp o.c. p. 155). Wilamowitz vertaalt hier κ-ία met „Verbindung" en vergelijkt Phileb. 25 E (Platon II, 1920, p. 348, n. 1).

Dezelfde bet. van κ-ία vindt men in Soph. 254 C, 256 B, 257 A, 260 E (vgl. Natorp o.c. p. 306—308), Parmenides 151 E en 166 A. Vgl. ook Resp. III. 402 E. Als synon. worden gebruikt: συμπλοκή Soph. 259 E „Verflechtung", προσάπτειν, συνάπτειν 251 D, 252 A, C „Verknüpfung", μίξις, ξύμμιξις, μίγνυσθαι, συμμίγνυσθαι 252 sq. 259 sq. „Mischung" (Natorp o.c. p. 308). Vgl. voor ξύμμιξις Leg. IV. 721 A (p. 107) In dit verband moge nog een moeilijke passage uit den Sophistes behandeld worden, 252 B: „οἱ μὴδὲν ἑὼντες κοινωνίᾳ παθήματος ἑτέρου θάπερον προσαγορεύειν, de philosophen die volstrekt niet toelaten het eene ding te benoemen naar de overeenkomst met de eigenschap(pen) van het andere". Seesemann noemt de plaats niet, Groenewald o.c., p. 27 verklaart haar niet. Natorp o.c., p. 296 geeft de volgende, juiste interpretatie: „Mit einem und demselben Subjekt . . . verbinden sich in Urteilen viele Prädikate. Einige Philosophen haben zwar überhaupt für unzulässig gehalten, mit Etwas (als Subjekt) etwas Andres (als Prädikat) im Urteil zu verknüpfen . . ., das heiszt, sie miszverstanden die Kopula als logische Gleichsetzung" ¹.

En nu de plaats uit den Sophistes, die wij het eerst genoemd, maar nog niet besproken hebben: 264 E.

De „dramatis personae" willen, omdat de tot nog toe gevolgde methode ondeugdelijk bleek, op een andere wijze trachten te komen tot de definitie van den Sophistes „... ἐχόμενοι τῆς τοῦ σοφιστοῦ κοινωνίας, ἕως ἂν αὐτοῦ τὰ κοινὰ πάντα περιελόντες, τὴν οἰκείαν λιπόντες φύσιν ἐπιδείξωμεν..." F. Schleiermacher Platon, Werke II, 2 (1824), p. 239 vert. aldus: „das in dessen Gemeinschaft sich der Sophist befindet festhaltend, bis wir endlich nach Absonderung alles dessen was ihm mit Anderen gemeinschaftlich ist, seine eigenthümliche Natur übrig behalten, um sie . . . darzustellen . . ." Ter verklaring kan men herinneren aan de vorige plaats (252 B) en zoo paraphraseren: „wij stellen vast welke praedicaten bij het begrip Sophistes

¹ John Burnet, Greek philosophy, Part I, London 1914, p. 282 n.: „The phrase κοινωνία παθήματος ἑτέρου is derived from the use of πεπονηθέναι to express the relation of a subject of a predicate. cf. Parm. 139 E.

behooren, ontdoen het begrip daarvan en probeeren te begrijpen wat het specifieke van het begrip Sophistes is, dat wat het niet met andere begrippen gemeen heeft". Vgl. Vert. van Apelt, *Philosoph. Bibl.* 150, 1914, p. 121.

Voor den genitivus σοφιστοῦ, die als een genitivus objectivus beschouwd moet worden, vergelijk men: 250 B τὴν τῆς οὐσίας κ-ίαν, 252 B κ-ία παθήματος ἑτέρου en 256 B τὴν κ-ίαν θατέρου. Het is niet duidelijk, of Schleiermacher l.c. en H. N. Fowler (zijn vertaling luidt: „the company to which the sophist belongs" (The Loeb Classical Library, 1921)) σοφιστοῦ als gen. subj. opvatten; Cremers-Kögel, *Bibl.-theol. Wörterbuch des neutestamentlichen Griechisch*, 1923, sub voce, doen dit wel. Seesemann o.c., p. 16 begreep onze plaats niet. Onjuist is zijn opmerking: „Mir scheint hier diese einzigartige Verbindung mit dem Gen. pers. deshalb erfolgt, weil κοινῶν prägnant im Hinblick auf die im folgenden Nebensatz stehenden Worte: ἕως ἄν αὐτοῦ τὰ κοινὰ gesetzt ist". Inderdaad bet. zoowel σοφιστοῦ κ-ία als αὐτοῦ τὰ κοινὰ „de praedicaten van den Sophistes" („dem Sophisten mit anderen gemeinschaftlichen Merkmale", zooals Apelt l.c. vertaalt), maar zooals wij zagen omschrijft κ-ία ook elders (252 B) het begrip „praedicaat".

Deze specifiek philosophische bet., die Plato aan κ-ία gaf, hebben wij nog niet ontmoet. Hun verband met de reeds bekende bet. „vereeniging, verwantschap" is duidelijk. (groep VIII)

Evenals er een κοινῶν van de begrippen is, is er een κοινῶν der wetenschappen: Resp. VII. 531 D: „. . . . ἔαν μὲν ἐπὶ τὴν ἀλλήλων κοινωνίαν ἀφίκηται καὶ ξυγγένειαν", indien (de beoefening der wetenschappen) leidt tot (de kennis van) de eenheid en verwantschap die zij onderling hebben"

Hier zijn κ-ία en ξυγγένεια bijna synoniem, in Leg. V. 729 C, zooals wij zagen op p. 35 en 112 sq., niet.

Plato spreekt over het „verband", de „overeenkomst" van de mathematische vakken met de muziek in Leg. XII. 967E.

Van de meetkunst (μετρητική) wordt in Polit. 283 D gezegd, dat zij deel heeft aan de begrippen grootte (μέγεθος) en kleinheid (σμικρότης); Polit. 285 A spreekt van de „overeenkomst" (κ-ία) der verschillende onderdeelen der meetkunst: als tegenstelling wordt gebruikt διαφορά. In de geheele passage is veel duisters; Natorp (o.c. p. 351) spreekt van

„nicht recht durchsichtig”. De bet. van κ-ία evenwel is duidelijk. Men vergelijkte voor deze zeer moeilijke bladzijden uit Plato Natorp o.c. p. 349—352.

In den Phaedo wordt besproken het verbonden zijn van de ziel met het lichaam; de filosoof tracht meer dan de andere menschen „zijn ziel van de verbinding met het lichaam te bevrijden, ἀπολύειν . . . τὴν ψυχὴν ἀπὸ τῆς τοῦ σώματος κοινωνίας (65 A)”. De tegenstelling (ἀπο) λύειν en κοινωνεῖν heeft men eveneens in Leg. VIII. 828 D: „κοινωνία γὰρ ψυχῆ καὶ σώματι διαλύσεως οὐκ ἔστιν ἢ κρεῖττον . . . , want de vereeniging is voor de ziel en het lichaam in geen enkel opzicht beter dan de scheiding . . .”

Zie ook Leg. XI. 921 C (p. 115).

In plaats van τοῦ σώματος κ-ία staat in Resp. V. 462C: „ἡ κοινωνία ἢ κατὰ τὸ σῶμα πρὸς τὴν ψυχὴν”. Groenewald, p. 26 sq. citeert de m.i. juiste verklaring van James Adam, The Republic of Plato, I, p. 306: „the partnership is not only a partnership of body with soul, but also a partnership of the different parts of body with one another”.

Een geheel andere bet. heeft κ-ία σωμάτων in Resp. V. 476A: de begrippen rechtvaardig, onrechtvaardig, goed, slecht e.a. lijken ieder een veelheid te zijn, „τῆ τῶν πράξεων καὶ σωμάτων καὶ ἀλλήλων κοινωνία, door dat zij verbonden zijn met handelingen, stoffelijk verwerpen en elkaar”.

Duidelijk is, wat hier bedoeld wordt met πρ. κ. σ. κ-ία: hoewel men verschillende handelingen en voorwerpen rechtvaardig enz. noemt is toch het wezen der rechtvaardigheid enz. een éénheid (cf. Natorp o.c., p. 186)¹.

Voor κ-ία ἀλλήλων vgl. Wilamowitz (Platon I, 1920, p. 567, n. 2): „Das besagt nur, dasz zu der Idee des Guten auch die der Gerechtigkeit treten kann . . . Mit den Problemen des Sophistes hat das gar nichts zu tun; sie waren ihm (= Platon) noch nicht aufgestoszen”.

GROEP XIII - Κοινωνία in commercieel verband

Xenophon laat, zooals wij op p. 40 gezien hebben, Ischomachus

¹ Vgl. nog John Burnet, Greek philosophy, Part I, London 1914, p. 165: „. . . we are told that each of the forms is one, but by reason of their communion (κοινωνία) with actions and bodies and with one another, they appear everywhere, and each seems to be many”.

zijn vrouw vragen, wanneer hij een beter „deelgenoot van de bezittingen (χρημάτων κοινωνός)” geweest zou zijn, als hij haar de waarheid toonde dan wel als hij haar bedroog (Oecon. X. 3). De geldelijke samenwerking hier ligt buiten de handelssfeer. Anders staat het met Aristoteles, Eth. Nic. VIII. 1163a 31, waar wij lezen: „οἴονται γάρ, καθάπερ ἐν χρημάτων κοινωνίᾳ πλείον λαμβάνουσι οἱ συμβαλλόμενοι πλείον, οὕτω δεῖν καὶ ἐν τῇ φιλίᾳ, want men meent, dat het met de vriendschap behoort te zijn als met een zakengemeenschap, waar zij die meer kapitaal inbrengen ook meer voordeelen genieten”. Deze plaats bevestigt hetgeen wij bij Xen. Oecon. VII. 13 opmerkten. (p. 46), dat handels-κοινοὶ vaak ongelijke aandeelen hadden.

Wat Victor Brants, *Les sociétés commerciales à Athènes* p. 119 bedoelt met „la vraie association financière” (vert. van χρημάτων κ-ία) is niet duidelijk. Hoe de Grieken van de 4e eeuw geldelijk samenwerkten, weten wij uit verschillende voorbeelden bij Demosthenes (p. 168 sqq.): zij sloten gemeenschappen van t i j d e l i j k e n aard vooral; bedoelt Brants met „vraie association financière” een gemeenschap van langen duur?

Elders (Eth. Eud. VII. 1241b 24) spreekt Aristoteles van αἱ χρηματιστικαὶ πολιτεῖαι¹; zie voor het verband p. 164. Ook hier is de interpretatie van Eth. Nic. VIII. 1163a 31 het aannemelijkst.

De andere voorbeelden van deze groep hebben κ-ία zonder genitivus.

In een redevoering van Isaeus (IV. 26) wordt verhaald, dat Nicostratus, een h u u r s o l d a a t (NBI), in den vreemde gestorven is. Chariades, die zich voor een k r i j g s m a k k e r (NBI) van hem uitgeeft, maakt aanspraak op de erfenis op grond van een testament. Twee neven van Nicostratus laten eveneens hun aanspraken gelden en noemen het testament vervalscht. Isaeus spreekt voor de twee neven. De tekst luidt:

„Παρέσχοντο δ' ὑμῖν μάρτυρας . . . ὡς Χαριάδης οὕτοσὶ οὐδαμῶς οὕτ' ἐνθάδε οὕτ' ἐπὶ στρατεύματι ἐχρήτο Νικοστράτῳ, ἔτι δὲ καὶ τὴν κοινωνίαν, ἣ μάλισθ' οὗτος ἰσχυρίζεται, ψευδῆ οὔσαν en zij deden voor u getuigen optreden die verklaarden . . . dat die Chariades nooit omgang had gehad met Nicostratus noch hier noch

¹ De woorden ἔτι πολιτεῖαι, die in de hss. op χρημ. volgen, moeten, zooals voorgesteld is (zie editie van H. R a c k h a m in *The Loeb Classical Library*, 1935), niet worden geschrapt. (zie p. 164).

in het leger en bovendien dat de gemeenschap, waarop hij zich vooral beroept, een leugen is".

Ter verklaring van κ-ία hier heeft men (Pierre Roussel, *Isée, Discours*, Paris, „Les Belles Lettres” 1922 en Edw. Seymour Forster, *Isaeus*, The Loeb Classical Library, London-New York 1927) aangehaald § 20 van deze oratie: „τὴν οὐσίαν τοῦ Νικοστράτου διεχείρισεν, hij beheerde het vermogen van Nicostratus”.

Roussel o.c., p. 79 merkt op: „A la fin du § 26, il est encore question d'une association qui aurait existé entre C. et N. et dont la nature nous échappe complètement”.

Ook wanneer men aanneemt, dat er in § 20 van een „association” sprake is, hetgeen nog niet vast staat (de andere redevoeingen uit dit proces zijn verloren), dient men er op te letten, dat als eigenaar van het vermogen N. wordt genoemd en niet N. en C. samen. Indien in § 26 κ-ία „zakelijke relatie” beteekent, is er toch geen sprake van een zakengemeenschap, waarvan de gelden gemeenschappelijk eigendom van N. en C. waren. Misschien zijn de spaarduitjes van N. door tusschenkomst van C. in een ναυτικὸν δάνεισμα (zie p. 13 sq.) belegd.

Voor een juist begrip van de Plato-plaatsen, die nu behandeld zullen worden, is het noodig te verwijzen naar Aristoteles, *Eth. Nic. IX. 1164b 15*, waar διαλύειν (een handelstransactie afwickelen) en κοινωνεῖν (een handelstransactie aangaan) gebruikt worden (p. 96).

In Plato's *Resp. I. 343 D* staat, dat de rechtvaardige overal in de levenspraktijk de mindere is van den onrechtvaardige; „vooreerst bij de onderlinge overeenkomsten (ξυμβολαίσις), waarbij de een (= de rechtvaardige) met den ander (= den onrechtvaardige) een verbintenis aangaat (κοινωνήσῃ) zal men nooit bevinden, dat bij de liquidatie van de verbintenis (ἐν τῇ διαλύσει τῆς κοινωνίας) de rechtvaardige meer bezit dan de onrechtvaardige, maar minder”.

Het is heel goed mogelijk, dat met κ-ία hier evenvoudig bedoeld is „handelstransactie”.

Geheel verkeerd is de vertaling van M. van der Hoek, *Plato. Overzicht van zijn filosofie. De Staat, Amsterdam 1902*, p. 73: „In de eerste plaats bij gemeenschappelijke ondernemingen, waarbij zij met elkaar een vennootschap aangaan, zult ge nooit vinden, dat bij verrekening¹ de rechtvaardige meer krijgt dan de onrechtvaardige, maar integendeel minder”.

¹ = διάλυσις, de woorden τῆς κοινωνίας blijven onvertaald.

Hier wordt immers over διαλύσεις als gewone verschijnselen gesproken en liquidaties zijn bij vennootschappen niet normaal: in den regel wordt alleen een vennootschap, wanneer zij niet langer rendabel is, geliquideerd. Was op onze plaats van vennootschappen sprake, dan zouden periodieke winstverdelingen genoemd worden en geen liquidaties.

Hier is κ-ία synoniem met ξυμβόλαιον, evenals elders κοινώνημα (p. 151).

De tegenstelling διάλυσις — κ-ία vindt men ook in den Phaedo 65 A, Leg. VIII. 828 D (p. 145) en op de volgende plaats, Leg. I. 632 B, die aldus luidt: „μετὰ δὲ ταῦτα ἀνάγκη τὸν νομοθέτην τὰς κτήσεις τῶν πολιτῶν καὶ τὰ ἀναλώματα φυλάττειν, ὄντινα ἂν γίγνηται τρόπον, καὶ τὰς πρὸς ἀλλήλους πᾶσι τούτοις κοινωνίας καὶ διαλύσεις ἔκοῦσι τε καὶ ἄκουσι . . . ἐπισκοπεῖν, verder moet de wetgever wakend opletten, hoe de burgers zich bezittingen verwerven en hoe zij hun geld uitgeven en toezicht houden op de verbintenissen die zij allen, vrijwillig of onvrijwillig, aangaan en op de liquidaties daarvan”.

De bij de vorige plaats (Resp. I. 343 D) gegeven verklaring is ook hier van toepassing ¹.

¹ E. B. England, *The laws of Plato*, I, 1921, p. 216 bestrijdt Ast en Stallbaum die κ-ία hier als „business partnerships” opvatten. Hij vindt, dat de zin na τρόπον in tweeën te deelen is. „The first subject is the regulation of money-making and money-spending; the second the supervision of fellowships and associations, a very different matter”. Het is niet aannemelijk, dat in dit verband, waarover geldelijke aangelegenheden gesproken wordt, ineens politieke vereenigingen zouden opduiken; het ligt voor de hand, dat het tweede zinsdeel een uitwerking van het eerste is. Vergelijkt men voor κ-ία — διάλυσις Resp. I. 343 D en voor ἔκοῦσι τε καὶ ἄκουσι Aristoteles, *Eth. Nic. IX. 1. 9. 1164b 15*, dan is het duidelijk, dat wij hier op pecuniair gebied zijn. Voor διαλύσεις en ἔκοῦσι τε καὶ ἄκουσι weet England geen plausible oplossingen. „It is not necessary to press the words ἔκοῦσιν and ἄκουσιν to the logical conclusion that they apply equally to both the κοινωνία and the διαλύσεις. Though it is conceivable that certain associations might claim adherents who did not wish to belong to them, it is naturally the breaking up of an association which may be against the will of some of its members”. Maar indien sommige leden van een politieke club (England ziet in de κ-ία hier συνωμοσία en ἑταιρεία en vergl. Resp. 365 D, Leges 856 B, Theaet. 173 D en Ap. 36 B) er zich niet thuis voelen, is het „naturally”, dat zij voor hun lidmaatschap bedanken, maar niet, dat de club wordt opgeheven.

Het πᾶσι τούτοις (een „genitival dative”) van onze plaats versterkt de vert onderstelling, dat κ-ία hier „handelsafpraak” bet.; een „ieder” immers maakzulle bij koop en verkoop. Maar niet elke Griek was lid van een politieke vereeniging.

Vervolgens nog een passage uit Plato: Leg. IX. 861 E: „... βλάβαι . . . ἀλλήλων τῶν πολιτῶν ἐν ταῖς κοινωνίαις τε καὶ ὀμιλίαις πολλαὶ γίνονται, dat de burgers elkaar in het verkeer en den omgang (= zakenverkeer) benadeelen komt veel voor”. Het is waarschijnlijk, dat het woord βλάβαι in commercieele richting wijst: de menschen benadeelen immers elkaar het meest op financieel gebied.

In Aristoteles' Eth. Nicom. V. 1132b 31 sqq. wordt gesproken over de arbeidsverdeeling (vgl. Plato, Resp. II. 369 B). De architect kan zich nuttig maken voor den schoenmaker en de schoenmaker voor den architect: zij kunnen hun diensten tegen elkaar uitwisselen. „Maar in den omgang van het uitwisselen (der diensten) vormt die „rechtvaardigheid” (zie groep VIII), die wederkeerigheid, den band, ἀλλ' ἐν ταῖς κοινωνίαις ταῖς ἀλλακτικαῖς συνέχει τὸ τοιοῦτον δίκαιον, τὸ ἀντιπεπονηθός . . .” Vgl. 1133b 7.

Hier bet. κ-ία dus „omgang op zakelijk gebied, transactie”, evenals op de zoo juist besproken plaatsen van Plato.

Iets verder in het betoog (1133a 17 sqq.) luidt het, dat zoo'n κοινωνία (sc. ἀλλακτική) „niet kan groeien tusschen twee dokters, maar tusschen een dokter en een landbouwer, kortom tusschen verschillende en niet gelijke menschen (ὄλωσ ἐτέρων καὶ οὐκ ἴσων)”. In 1133a 24 staan als zeer verwante begrippen naast elkaar ἀλλαγὴ en κοινωνία, evenals in 1133b 15; in 1133b 17 leest men: „als er geen ἀλλαγὴ was, zou er ook geen κοινωνία zijn.

Vgl. Eth. Nic. VIII. 1162b 22, waaruit blijkt, dat συναλλάττειν met κοινωνεῖν synoniem kan zijn (zie p. 97); en Politica III. 1280 b22: „κοινωνοῖεν . . . ἀλλαγῆς” (zie p. 98).

Κοινωνήμα

Vorm

Naast κοινωνία (substantivum nominale, afgeleid van κοινωνός) bestaan de vormen κοινωνήμα en κοινωνήσις (substantiva verbalia, afgeleid van κοινωνέω). Dergelijke nevenvormen heeft men veel in het Grieksch. Vele substantiva gevormd met het suffix -ία hebben naast zich substantiva met het veel voorkomende suffix -μα¹ gevormd: ἀλογία-ἀλόγημα, ἀδικία-ἀδίκημα, ἀμαρτία-ἀμάρτημα, ἀμπλακία-ἀμπλάκημα, ἀτυχία-ἀτύχημα, εὐτυχία-εὐτύχημα, εὐκληρία-εὐκλήρημα

¹ Vele voorbeelden geeft Pollux, VI. c. 38.

εὐνομία-εὐνόμημα, φιλία-φίλημα e.a. Evenzoo vindt men veelal naast substantiven op -μα substantiva die met het suffix-σις¹ zijn gevormd: αἴσθημα-αἴσθησις, αἴτημα-αἴτησις, καύχημα-καύχησις, ζήτημα-ζήτησις, κόσμημα-κόσμησις, κτήμα-κτῆσις, ῥῆμα-ῥῆσις, φρόνημα-φρόνησις e.a. Minder vaak treft men groepen van drie nevenvormen aan, zooals κοινωνία-κοινωνήμα-κοινωνήσις. Toch zijn zij niet zeldzaam:

ἀκολουθία-ἀκολούθημα-ἀκολούθησις,
 διακονία-διακόνημα-διακόνησις,
 καρτερία-καρτέρημα-καρτέρησις,
 οἰκία-οἰκημα-οἰκησις,
 οἰκοδομία-οἰκοδόμημα-οἰκοδόμησις,
 ἀγαθοποιία-ποιήμα-ποίησις e.a.

Beteekenissen

De gevonden beteekenissen van κοινωνήμα zijn ook beteekenissen van κοινωνία. Op slechts twee plaatsen staat het woord in pecuniair (maar niet commercieel) verband: Plato, Resp. I. 333 A en Leg. V. 738 A.

Κοινωνήμα beteekent (omdat het woord zeldzaam is, worden ook plaatsen uit later tijd besproken):

I. het deel hebben aan:

- a. γάμων (= vleeschelijke gemeenschap, hetgeen κ-ημα zonder γάμων bij Josephus bet.), zie κ-ία groep I;
- b. ἱερῶν, zie κ-ία groep III;
- c. λόγων, zie κ-ία groep VII;
- d. συγγενείας, zie κ-ία groep VIII.

II. a. verbintenis, = ξυμβόλαιον, zie κ-ία groep XIII;

b. omgang, onderling verkeer, = ὄμιλία, zie κ-ία groep VIII.

III. verbindingsmiddel, = μετακέρασμα, zie κ-ία groep VIII.

IV. groep, groepeerling, zie κ-ία groep XIV.

I. het deel hebben aan.

a. γάμων.

Dionysius Halicarnassensis, Antiqu. Rom. I. 77 gebruikt de verbinding κ-ημα τῶν γάμων in den zin van „vleeschelijke gemeenschap met”.

Absoluut, zonder γάμων, vindt men κ-ημα in deze beteekenis bij Josephus, Antiqu. XVI. 7. 3.

¹ Vele voorbeelden geeft Pollux, VI, c. 38.

b. ἱερῶν.

Plutarchus, Amatorius, Moralia, 769 A spreekt van „ἱερῶν μεγάλων κοινωνήματα, de deelnemingen aan groote godsdienstige plechtigheden”.

c. λόγων.

Philodemus, Περὶ οἰκονομίας ed. Chr. Jensen, col. XV vs. 13 heeft „κ-ημα λόγων, deelneming aan gesprekken”.

d. συγγενείας.

In Plutarchus, Aetia Romana, Moralia 265 D staat de verbinding „κ-ημα τῆς συγγενείας, het deel hebben aan de verwantschap”.

II. a. contract, verbintenis, verplichting, = ξυμβόλαιον¹

Behandelen wij eerst de reeds genoemde Plato-plaatsen, waar κ-ημα in pecuniair verband staat.

Resp. I. 333 A: Socrates vraagt: „τὴν δικαιοσύνην πρὸς τίνος χρεῖαν ἢ κτήσιν ἐν εἰρήνῃ φαίης ἄν χρήσιμον εἶναι; Ten dienste van wat of om wat te verkrijgen zoudt ge zeggen, dat in vreedestijd de rechtvaardigheid nuttig is?” Het antwoord luidt: „Πρὸς τὰ ξυμβόλαια, ὧ Σωκράτης. Voor de contracten² Socrates”. Hierop vraagt Socrates weer: „Ξυμβόλαια δὲ λέγεις κοινωνήματα ἢ τι ἄλλο Verstaat ge onder „contracten” „verbintnissen” of iets anders?” Geantwoord wordt: „Κοινωνήματα δῆτα, „Verbintnissen” natuurlijk”.

Uit Resp. I. 343 D (p. 147 sq.) is gebleken, dat ξυμβόλαιον en κ-ία synoniemen konden zijn; hier blijkt dit van ξυμβόλαιον en κ-ημα.

Evenals κ-ία in Resp. I. 343 D (p. 147), kan hier κ-ημα een „t i j d e l i j k e verbintenis” aanduiden.

Synoniemen zijn ξυμβ. en κ-ημα eveneens in Leg. V. 738 A: „de wetgever moet uitmaken, welk aantal grondbezitters en verdedigers voor den staat het beste is . . . , maar het getal 5040 kan men op niet meer dan op 59 manieren deelen met het oog op oorlogsdoeleinden en

¹ Pollux, V. 33 somt als synoniemen van συμβόλαιον op: συνάλλαγμα κοινώνημα, κοινωνία, ἀπαλλαγή.

² James Adam, The Republic of Plato, Vol. I, Cambridge 1902, merkt ter plaatse op: „ξυμβόλαια are contracts where money is involved. Polemarchus . . . thinks first of pecuniary dealings as the sphere in which δικαιοσύνη acts”.

met het oog op alle overeenkomsten en verplichtingen in vreedestijd, aangaande belastingen en verdeelingen, εἷς τε πόλεμον καὶ ὅσα κατ' εἰρήνην πρὸς ἅπαντα τὰ ξυμβόλαια καὶ κοινωνήματα εἰσφορῶν τε πέρι καὶ διανομῶν".

Hier staan ξυμβ. en κ-ήματα blijkbaar niet in commercieel verband; de bedoelde overeenkomsten hebben waarschijnlijk betrekking op λειτουργία, vgl. *Dem.*, XIV. 16 (p. 54)¹

Ook *Plutarchus*, *De virtute morali* 2, *Moralia* 441 A noemt naast elkaar κοινωνήματα en συμβόλαια: „Ariston van Chius zeide, dat de ἀρετή verschillende namen had, dat zij φρόνησις heette, wanneer zij beschouwde wat men moest doen en niet doen, dat zij σωφρόσυνη genoemd werd, wanneer zij de begeerte matigde en de juiste maat in de genietingen vaststelde en dat zij wanneer zij in onderlinge verbintenissen en afspraken zich liet gelden, de naam van δικαιοσύνη droeg, κοινωνήμασι καὶ συμβολαίοις ὁμιλοῦσα τοῖς πρὸς ἑτέρους δικαιοσύνη". Vgl. κ-ία groep VIII.

Ook hier behoeft κ-ημα geen „zakenverbintenis" te beteekenen.

II. b. omgang, onderling verkeer, = ὁμιλία.

Slechts éénmaal staat κοινώνημα in de geschriften van *Aristoteles*, en wel in *Politica* III. 1280b 17: Ar. betoogt, dat het doel van de staatsgemeenschap is τὸ εὖ ζῆν, goed te leven (III. 1280a 32), en daarvoor zijn veiligheid en onderling verkeer niet voldoende; indien men de steden Megara en Corinthe binnen dezelfde muren zou brengen, zouden zij toch nog niet één staat vormen, „zelfs niet, indien zij elkaars burgers over en weer het huwelijksrecht zouden geven, en toch is dit één van de voor staten karakteristieke middelen van onderling verkeer, καίτοι τοῦτο τῶν ἰδίων ταῖς πόλεσι κοινωνημάτων ἐστίν".

Deze bet. treft men ook nog in later tijd aan en wel bij *Plutar-*

¹ *England* vermoedt in zijn commentaar op deze plaats, dat de woorden πρὸς ἅπαντα τὰ ξυμβόλαια καὶ κοινωνήματα later ingevoegd zijn door iemand „who was thinking of the necessity of arithmetic for business purposes". Maar zoowel ξυμβόλαιον als κοινώνημα worden, zooals ons blijkt, vaak buiten commercieel verband gebruikt. De plaats lijkt wel corrupt en als men sommige woorden wil delgen, kan men beter de door *England* gewraakte woorden schrappen dan καὶ κοινωνήματα alleen, zooals *Cobet* voorstelde (*Variae lectiones*, ed. secunda, 1873, p. 527), omdat hij κ-ήματα als een glossema van ξυμβόλαια beschouwde. Wij vinden echter ook in *Plutarchus* (*Mor.* 441 A) de beide woorden naast elkaar, maar in omgekeerde volgorde en daar is stellig geen reden om aan te nemen, dat het eene woord een glossema van het andere is.

chus. De fortuna 2, Moralia 97 E plaatst tegenover elkaar κήματα en πολιτεῖαι. „De εὐβουλία en φρόνησις hebben verschillende namen: bij genietingen heeten zij ἐγκράτεια en σωφροσύνη bij gevaren en inspanningen καρτερία en ἀνδραγαθία en bij het verkeer van particulieren en van staten εὐνομία en δικαιοσύνη, ἐν κοινῶν ἡμασι καὶ πολιτεῖαις εὐνομίαν καὶ δικαιοσύνην”.

Hier evenmin de bet. van „zakenverbintenis”, maar van ὁμιλία. Vgl. κ-ία groep VIII.

In Sept. sap. conv. XIV. 15, Moralia 158 C heeten „het haardvuur, de haard, de bowls, de gastvrije ontvangst, de meest menschenlijke en eerste middelen van onderlingen omgang, φιλοφρόνηματα καὶ κοινῶν ἡματα πρὸς ἀλλήλους”. Dezelfde bet. staat in het leven van M. Porcius Cato 339 A.

III. verbindingsmiddel, associatie, = μετακέρασμα.

Door κ-ημα wordt door Plutarchus, De primo frigido XV. 5, Moralia 951 E het verbindingsmiddel tusschen koud en warm aangeduid: „zelf niet warm noch koud zijnde, maar een mengeling en verbinding van koud en warm ,ψυχροῦ καὶ θερμοῦ μετακέρασμα καὶ κοινῶν ἡμα”.

Hier zijn μετακέρασμα en κοινῶν ἡμα synonymem, zooals in den Sophistes van Plato (253 B) συγκεράνυσθαι en κ-εῖν (zie p. 96).

IV. groep, groepeerling.

In de op p. 139 besproken passage uit Plato's Leges (I. 639 C) komt ook κ-ημα, evenals κ-ία, in de bet. van „groep, groepeerling” voor: zie κ-ία groep XII.

Κοινῶν ἡσις

Voor zoover mij bekend, komt dit woord slechts éénmaal in de klassiek-Grieksche literatuur voor (Liddell and Scott citeeren nog een papyrus uit de 4e eeuw na Chr. die κ-ησις heeft). De bedoelde passage staat in Plato, Politicus 310B: „τοὺς τῶν ἐπιγαμιῶν καὶ παίδων κοινῶν ἡσεων (δεσμούς), de banden (die tusschen twee staten gelegd zijn) betreffende het erkennen van huwelijken die gesloten zijn door burgers of burgeressen van den eenen staat met burgeressen of burgers van den anderen en betreffende het erkennen van de (uit zulke huwelijken geboren) kinderen (als staatsburgers)”.

Harold N. Fowler annoteert op p. 91 van zijn uitgaaf (The

Loeb Classical Library, London-New York 1925): „More or less equivalent to naturalization. It apparently means the adoption into one state of children born to citizens of another. This was not, as a rule, practised in the Greek city states, but Plato here seems to recommend it”.

Hier bet. κοινώνησις dus „het deel nemen aan, het aannemen (van kinderen)”, niet „het gemeenschappelijk deelnemen” (vgl. κ-ία, groep X).

Over de „κ-ία παίδων, het gemeenschappelijk bezit van kinderen” in den „heilstaat” (p. 121 sq.) is gesproken.

Ἐπικοινωνία

Eénmaal staat bij Plato ἐπικοινωνία: Sophistes 252 D. Deze passage is besproken op p. 142. De woorden δύναμις-ἐπικοινωνίας zijn aequivalent met δύναμις κοινωνίας, (in hetzelfde verband genoemd). De beteekenis van ἐπικ-ία is dus: „verband, verbinding”.

Dezelfde bet. vindt men in Theophrastus, De odoribus 67.

Een andere bet. heeft het woord bij Philodemus, Volumina Rhetorica II, ed. S. Sudhaus, 1896, p. 262 vs. 16, nl. „gelijkenis”. Vgl. κ-ία groep VI.

Ἄκοινωνία

In Epistula III. 318 E van Plato staat ἀκοινωνία, een ἄπαξ ειρημένον. De plaats luidt: „Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ταύτη γενόμενα τὴν ἐμὴν καὶ τὴν λυκοφιλίαν καὶ ἀκοινωνίαν διὰ σὲ ἀπηργάσατο”. Het woord ἀκ. beteekent „verwijdering, het verlies van φίλις”. Plato en Dionysius hebben hun vriendschap verbroken. Vgl. κ-ία = φίλις (p. 128 sqq).

Als verwant begrip van ἀκοινωνία wordt hier gebezigd λυκοφιλία, wolvenvriendschap. Dit woord¹ wordt niet vóór Marcus Aurelius Antoninus gevonden, bij wien in XI. 15. 5 staat: „Niets is schandelijker dan de vriendschap van den wolf”. J. H. Leopold, Stoïsche wijsheid⁴, p. 72, voegt in zijn vertaling ter verduidelijking

¹ Het adjectivum en adverbium komen voor in een fragment van Menander (Meineke, Com. fragm. IV, p. 279).

er aan toe „voor de schapen”. De vriendschap van den wolf voor de menschen is ook niet bijster groot: met Joseph Souilhé (in zijn editie der „Lettres”, Paris, „Les Belles Lettres”, 1926) kan men citeeren Plato, Resp. VIII. 566 A: „τῷ τοιοῦτῳ ἀνάγκη λύκου ἐξ ἀνθρώπου γενέσθαι” evenzeer Musonius Rufus, Reliquiae, ed. O. Hense, XIV, p. 72: „εἰ μὲν γὰρ φῆς, ὡς τὸ αὐτοῦ σκεπτέον μόνον, ἀποφαίνεις τὸν ἀνθρώπον λύκου μηδὲν διαφέροντα μηδ’ ἄλλου θηρίου τῶν ἀγριωτάτων μηδενός, . . . ἄμοιρα μὲν κοινωνίας ὄντα, ἄμοιρα δὲ συνεργίας τῆς ἀπ’ ἀλλήλων, ἄμοιρα δὲ δικαίου παντός (voor dit laatste vgl. men pp. 132 sqq. en 136); men denke verder aan Plautus; Asin. 495: „lupus est homo homini” en aan Th. Hobbes, die in het eerste hoofdstuk van zijn werk „De cive” Aristoteles’ leer van den mensch als ζῷον πολιτικόν bestreed onder het „Leitmotiv”: homo homini lupus.

Merkwaardig is, dat in de Historia ecclesiastica van Eusebius (4e eeuw na Chr.), VI. 43 deze woorden staan: „τὴν ἀκοινωνησίαν αὐτοῦ καὶ λυκοφιλίαν, zijn onvriendelijkheid en wolvenvriendschap (leerden zij kennen)”.

Het is heel goed mogelijk, dat de kerkvader zich de passage uit den Platonischen brief herinnerde. Maar heeft dan misschien in zijn Platonetext ἀκοινωνησία i.p.v. ἀκοινωνία gestaan?

Ἀκοινωνησία

Vorm

Merkwaardig is, dat veelal, hoewel niet uitsluitend¹ substantiva, met het suffix-σία gevormd, samengestelde substantiva zijn²

ἀκοινωνησία en εὐκοινωνησία, maar κοινώνησις,

ἀγεωργησία, maar γεωργία,

ἀταξία en εὐταξία, maar τάξις,

ἀναισθησία, maar αἴσθησις en αἴσθημα,

ἀναμαρτησία, maar ἀμαρτία en ἀμάρτημα,

¹ Substantiva simplicia op -σία zijn b.v.: ἐργασία, ἡγεσία, ἱκεσία, ἵππασία, ἰσχυασία, ἡλυσία, θερμασία.

² Kühner—Blass, § 330, 2b denken ook in deze richting: „. . . (die Substantive) die von Verben, welche mit Präpositionen zusammengesetzt sind, herkommen, haben häufiger die Endung -σία, doch oft auch -σις, als: σύνθεσις tu. -σία, ἐπίστασις u. -σία. . . .” Een verder onderzoek echter hebben zij niet ingesteld.

εὐσυνειδησία, maar συνείδησις,
 εὐκίνησία, maar κίνησις en κίνημα,
 ἐκκλησία, maar κλήσις
 ἄκτησία en πολυκτησία, maar κτήσις en κτήμα,
 δυσγνωσία, θεογνωσία en ἱερογνωσία, maar γνῶσις,
 εὐκρασία, δυσκρασία, θεοκρασία en ἰδιοκρασία,
 maar κρᾶσις,
 παρρησία, maar ῥῆσις en ῥῆμα e.a.

Met ἀκοινωνησία-κοινωνήσις is vooral te vergelijken ἀμῆξις en μῆξις.

Het Grieksch had blijkbaar een voorliefde voor het suffix-σία om substantiva composita te vormen. Ik heb sterk den indruk, dat in het Hellenistische en latere Grieksch het aantal substantiva op-σία is toegenomen, evenals het aantal samengestelde substantiva: een uitvoeriger onderzoek zou dit vermoeden wellicht bevestigen.

In het Grieksch van de klassieke periode komt ἀκοινωνησία slechts éénmaal voor, en wel bij Aristoteles, Politica II. 1263b 22 sqq. Aristoteles bepleit privaat bezit; τὸ κοινὰς εἶναι τὰς κτήσεις, het gemeenschappelijk zijn der bezittingen (1263a 22 sqq.), heeft allerlei bezwaren. „Het vele verkeerde in de bestaande maatschappelijke orde wordt wel eens geweten aan het feit, dat het bezit niet gemeenschappelijk is”, zegt hij, „bv. de processen over contract-breuk, meinedsprocessen en vleierijen der rijken. Niets daarvan vindt plaats door het ontbreken der bezitsgemeenschap, maar door de slechtheid, aangezien wij zien, dat juist degenen die gemeenschappelijke bezittingen hebben en daar gemeenschappelijk gebruik van maken veel meer twisten dan degenen die hun bezittingen gescheiden houden, ὧν οὐδὲν γίνεται διὰ τὴν ἀκοινωνησίαν, ἀλλὰ διὰ τὴν μοχθηρίαν, ἐπεὶ καὶ τοὺς κοινὰ κεκτημένους καὶ κοινωνοῦντας πολλῶ διαφερομένους μᾶλλον ὀρώμεν ἢ τοὺς χωρὶς τὰς οὐσίας ἔχοντας”.

Dus ἀκ-ησία = „het ontbreken van de gemeenschap van bezit, (zie κ-ία groep VI).

Voor τοὺς κοινὰ κεκτημένους vgl. Lysias, fragm. 315 (p. 76). Met de genoemde twisten wordt wschl. geduid op de processen over onverdeelde boedels (zie εἰς διατητῶν ἀφρεσιν, Resp. Ath. 56. 6; cf. p. 49); Plut., de frat. amore II, zegt dat bij erfenis-procedures broeders vaak i.p.v. vrienden vijanden waren. Toch bleven boedels vaak onverdeeld; men zie L. Beauchet, Histoire du droit privé de la république athé-

nienne, III, p. 639 sq.; idem, in Daremberg et Saglio, Dict. ant. gr. et rom. t. IV, p. 1558, s.v. successio.

Onbegrijpelijk is, dat de groote geleerde Eduard Meyer deze plaats zoo misverstaan heeft; in zijn „Kleine Schriften” immers maakt hij deze opmerking (I, 1924, p. 134 n. 2): „Ich bemerke noch, dass Kompagniegeschäfte und Handelsgesellschaften auch in der griechischen Welt, wie später in der römischen, ganz gewöhnlich sind; vgl. z. B. Arist. Pol. II. 2. 9” (d.i. onze plaats).

Dat men op deze wijze tot een verkeerde reconstructie van het oud-Grieksche economische leven komt, ligt voor de hand.

Nog twee plaatsen, uit later tijd, zijn mij bekend, waar ἀκοινωνησία gebezigd wordt: in de definitie van εὐκοινωνησία bij Stobaeus (zie p. 158) en in de op p. 155 geciteerde passage uit Eusebius. Voor de beteekenis „onvriendelijkheid” vergelijkte men κ-ία groep VIII.

Εὐκοινωνησία

Hoewel dit woord eerst na Aristoteles voorkomt, mogen de betrokken plaatsen naast die van εὐκοινωνητος (p. 61) besproken worden; allereerst dan de plaats bij Marcus Aurelius Antoninus. Er wordt gebruik gemaakt van J. H. Leopold's mooie vertaling (Stoïsche wijsheid, 4e dr., p. 77). In boek XI op het eind van hoofdstuk 20 staat: „En ook wanneer de leidende rede (τὸ ἡγεμονικόν) murmureert over iets van het gebeurende, ook dan verlaat ze de aangewezen plaats; want tot vroomheid (δσιότητα) en godvreezendheid (θεοσέβειαν) is ze niet minder ingericht dan tot rechtvaardigheid (δικαιοσύνην). Want ook dat zijn vormen van gemeenschapszin of liever, zij zijn nog ouder dan de rechtvaardigheid van handelen (Καὶ γὰρ ταῦτα ἐν εἶδει ἐστὶ τῆς εὐκοινωνησίας, μᾶλλον δὲ πρεσβύτερα τῶν δικαιοπραγημάτων)”.
 11

De bet. hier „gemeenschapszin” is af te leiden van κ-εἶν = „omgaan met” etc. (groep VIII).

Hier worden dus de δσιότης, θεοσέβεια en δικαιοσύνη „vormen van gemeenschapszin, εὐκ-ησία” genoemd, m.a.w. aan de εὐκ-ησία „ondergeschikt gemaakt”.

Lezen wij echter wat door Chrysippus (bij Stobaeus, Anthol. II. 7. 5b², ed. C. Wachsmuth II, p. 60 = Von Arnim, Stoic. vet. fragm. III, 1903, p. 64) gezegd zou zijn: „τῇ δὲ δικαιοσύνη εὐσέ-

βειαν, χρηστότητα, εὐκοινωνησίαν, εὐσυναλλαξίαν (sc. ὑποτάττεσθαι), dat aan de rechtvaardigheid ondergeschikt zijn „vroomheid”¹, braafheid, gemeenschapszin, eerlijkheid in den omgang”.

Op deze plaats worden, juist omgekeerd, de εὐσέβεια (blijkbaar = δσιότης en θεοσέβεια van Marc. Aur. XI. 20) en εὐκ-ησία vormen van de δικαιοσύνη genoemd, evenals bij Stobaeus, II. 7. 25, Wachsmuth II, p. 146.

Bij Stobaeus, II. 7. 14, Wachsmuth II, p. 127 worden opgesomd: „ἡ εὐκοινωνησία καὶ ἡ εὐνοια καὶ ἡ φιλία καὶ ἡ ἰσότης καὶ ἡ δικαιοσύνη καὶ πᾶς ὁ τῶν ἀρετῶν θεῖος χορός...”

Uit alle geciteerde plaatsen kan men in elk geval concludeeren, dat δικαιοσύνη en εὐκ-ησία zeer verwante begrippen waren, evenals δικαιοσύνη en κ-ία, zie κ-ία groep VIII.

In dit verband moet melding worden gemaakt van een paar definities van εὐκοινωνησία en εὐσυναλλαξία, die Stobaeus ons overlevert. Misschien zijn zij van Chrysippus afkomstig².

De eerste definitie van εὐκ-ησία (II. 7. 5b², Wachsm. II, p. 62) luidt (de redacties zijn van alle in de indirecte rede): „εὐκοινωνησίαν δὲ ἐπιστήμην ἰσότητος ἐν κοινωνίᾳ, gemeenschapszin is de kennis van gelijkgerechtigheid in de samenleving” (Vgl. de definities van δικαιοσύνη bij Ps.-Plato, Def. 411 E (p. 49 sq.) en Aristoteles, Politica III. 1283a 38 (p. 50)).

De tweede definitie (II. 7. 25, Wachsm. II, p. 147) is deze: „εὐκοινωνησίαν δὲ ἔξιν ἀμέμπτους ἐν κοινωνίᾳ παρεχομένην, μεταξύ ἀκοινωνησίας οὔσαν καὶ ἀωνύμου τινός, gemeenschapszin is de houding die maakt, dat men behoorlijk in de samenleving is, zij houdt het juiste midden tusschen egoïsme en iets waarvoor geen woord is”.

De eerste definitie van εὐσυναλλαξία (II. 7. 5b², Wachsm. II, p. 62) luidt aldus: „εὐσυναλλαξίαν δὲ ἐπιστήμην τοῦ συναλλάττειν

¹ Mej. J. C. Bolkestein, “Ὅσιος en εὐσεβής, Utr. diss. 1936, p. 160: „Het Nederlands bezit geen uitdrukkingen, die het Griekse εὐσέβεια en ἄσέβεια geheel weergeven. Het is vroomheid en een goede zedelijke gezindheid (of het omgekeerde) ten aanzien van bepaalde mensen of ook dingen”.

² Zie: C. Wachsmuth (Stob. II, 146 n): talem subdivisionem Chrysippus primus excogitavit.

ἀμέπτως τοῖς πλησίον, eerlijkheid in den omgang is de kennis van het behoorlijk omgaan met zijn naaste omgeving”.

In II. 7. 25, Wachsm. II, p. 147 wordt zij gedefinieerd als: „ἔξιν εὐλαβητικὴν τῆς ἐν τοῖς συμβολαίοις ἀδικίας, μεταξύ ἀσυναλλαγίας οὖσαν καὶ ἀνωύμου (τὴν δὲ ἀνώνυμον κατὰ τὸ ἀκριβοδικαῖον εἶναι πῶς), de houding die zich hoedt voor onrechtvaardigheid in de overeenkomsten, zij houdt het juiste midden tusschen oneerlijkheid en iets waarvoor geen woord is (datgene waarvoor geen woord is, is ongeveer het te streng op zijn rechten staan)”. Vgl. voor het laatste Suidas s.v. ἀκοινώνητος ὁ ἀκριβής (p. 60).

Bij Aristoteles, Eth. Nic. IX. 1164b 15 en VIII. 1162b 22 leerden wij κ-εῖν en συναλλάττειν als synoniemen kennen (= „overeenkomsten aangaan”); ook zijn κ-ία en συνάλλαγμα elkaars synoniemen in Diogenes Laertius, III. 91: „ἡ δὲ δικαιοσύνη τοῦ ἐν ταῖς κοινωνίαις καὶ τοῖς συναλλάγμασι δικαιοπραγεῖν” (zie κ-ία = δικαιοσύνη, p. 132 sq.).

Hier blijkt echter de εὐκ-ησία ruimer dan de εὐσυναλλαξία te zijn; de εὐκ-ησία immers laat zich ook buiten het zakenleven gelden.

Toch moet de aandacht er op gevestigd worden, dat hier gesproken wordt over „afspraken, overeenkomsten” in het algemeen, en niet alleen van „handelsovereenkomsten”, al zullen de meeste overeenkomsten wel van pecuniairen of commercieelen aard geweest zijn.

DERDE HOOFDSTUK

DE OUD-GRIEKSCHE ZAKENGEMEENSCHAP

MOTTO

Man hat vorsichtig in der Anwendung moderner wirtschaftlicher Begriffe auf die antike Wirtschaft zu verfahren und solche Begriffe verwässern leicht die wahre Bedeutung ganz eigentümlicher Erscheinungsformen des antiken Wirtschaftslebens.

JOH. HASEBROEK, Die Betriebsformen des griechischen Handels im IV. Jahrh., Hermes LVIII, 1923, p. 403.

In het „Eerste Hoofdstuk” zijn bestaande meeningen over de gemeenschap van zaken weergegeven. Thans zullen de bronnen zelf worden onderzocht.

Om in staat te zijn de bedrijfsvormen bij de Grieken in den klassieken tijd goed te onderkennen, moet men uitgaan van de onderscheidingen die het moderne recht en de moderne praktijk maken of kennen. Eerst na een omschrijving der moderne bedrijfsvormen is een vergelijking met de antieke mogelijk.

De Nederlandsche wet¹ kent verschillende vennootschappen van koophandel, d.w.z. vennootschappen die dienen tot het uitoefenen van daden van koophandel, tot het uitoefenen van een handelsbedrijf.

Vooreerst de vennootschap onder een firma. Wanneer twee of meer personen onder een gemeenschappelijken naam (de firma) een handelsbedrijf uitoefenen, spreekt men van een firma. Overeenkomsten worden gesloten en rechtsgedingen gevoerd op naam van de firma. Een overeenkomst door een der vennooten met derden aangegaan bindt alle vennooten; de vennooten zijn hoofdelijk (solidair)

¹ Voor de Deutsche benamingen en begrippen zie men: Wilhelm Roscher—Wilhelm Stieda, System der Volkswirtschaft. III. Band, II. Halbband, 1917, p. 136 sqq.

tegenover derden verbonden, d.w.z. een schuldeischer kan een schuld van de firma voor het geheele bedrag van de schuld van elk der firmanten opeischen, die met zijn gansche vermogen aansprakelijk is. Zij moet schriftelijk worden aangegaan. Deze vorm is niet geschikt voor ondernemingen door een groot aantal personen op touw gezet. In het Duitsch spreekt men van „offene Handelsgesellschaft”, „offene oder Kollektivgesellschaft” of „Kompanieunternehmung”.

De tweede vorm, de vennootschap bij wijze van geldschieting, ook wel de commanditaire vennootschap genaamd, is aanwezig, wanneer een of meer der vennoten, zonder zich met de leiding in te laten of tegen derden op te treden, zich bepalen tot het verschaffen van zeker kapitaal aan den vennoot of de vennoten die de zaken drijven. Zij deelen in winst en verlies; het laatste niet meer dan tot het ingebrachte bedrag. Bij deze vennootschap heeft men de „stille compagnons of commanditarissen” en de „beheerende vennoten of complementarissen” die persoonlijk met hun geheele vermogen aansprakelijk zijn.

Een C. V. kan zelfs mondeling worden aangegaan. In het Duitsch heet zij: „stille oder Kommanditgesellschaft”.

Verder kent de wet de naamlooze vennootschap.

„Hoewel”, zegt Asser¹, „het Wetboek van Koophandel de naamlooze vennootschap brengt tot de vennootschappen van koophandel en beschouwt als aangegaan tot een handelsonderneming, bestaan er toch tal van naamlooze vennootschappen, welke zich andere ondernemingen ten doen stellen. . . . Feitelijk behoort de naamlooze vennootschap dan ook alleen in naam tot de handelsvennootschappen, doch is zij in werkelijkheid een vereenigingsvorm, welke voor ieder bedrijf of iedere onderneming kan worden gekozen”.

De naamlooze vennootschap is een zgn. rechtspersoon.

Wat in naam van de N.V. wordt verricht gaat de enkele vennoten niet aan, maar bindt uitsluitend de gezamenlijke vennoten. Het vermogen dat de vennoten bijeenbrengen behoort hun gezamenlijk en is uitsluitend aansprakelijk. Geen der vennoten is tot meer verbonden dan tot het storten van het bedrag, waarvoor hij heeft deelgenomen. Haar schuldeischers kunnen niet meer rechten doen gelden dan voor

¹ Schets van het Nederlandsche handelsrecht, 13e druk door W. L. P. A. Molengraaff, Haarlem 1917, p. 41 sq.

zoover dit kapitaal strekt. In geen geval hebben zij aanspraak op het bijzonder vermogen der vennoten. Vandaar de Deutsche naam „Gesellschaft mit beschränkter Haftung". Zij heet ook „maatschappij (vennootschap) op aandeelen, Aktiengesellschaft". De N.V. moet schriftelijk zijn aangegaan. Zij is het meest geschikt voor ondernemingen die een groot kapitaal vereischen en kans op groote verliezen hebben.

Deze drie vormen van „gemeenschap van zaken" zijn van duurzamen aard, zij zijn „Vereine".

Anders is het gesteld met den vierden vorm, de handeling voor gemeene rekening¹. Zij doet zich voor, wanneer twee of meer personen zich vereenigen tot het verrichten voor gezamenlijke rekening van een of meer daden van koophandel, zonder een firma aan te nemen. Onderling rekenen de betrokkenen af als ware er een vennootschap aangegaan, maar derden erlangen geen recht tegenover een anderen deelgenoot dan met wien hij gehandeld heeft. De tot stand koming is niet aan formaliteiten gebonden.

In het Duitsch heet zij: „Gelegenheitsgesellschaft" of „Spekulationsverein"².

Laten wij thans overgaan tot de behandeling der gegevens uit de

¹ Voor dezen bedrijfsvorm zie men de Amsterdamsche dissertatie van Mr. P. H. Smits, Een critische beschouwing der handeling voor gemeene rekening. Bijdrage tot de studie der stille of zoogenaamde „burgerlijke" maatschap, 1924.

Met ingang van 1 Januari 1935 kent de Nederlandsche wet de handeling voor gemeene rekening niet meer. „De geheele afdeeling (artt. 57 en 58)", zegt Mr. M. Polak, Handboek voor het Nederlandsche handels- en faillissementsrecht, I, 1935, p. 247, „werd geschrapt, omdat, zooals de memorie van toelichting zeide, in de voorschriften van de artt. 57 en 58 niets nieuws stond en wat zij omtrent de handeling voor gemeene rekening bepaalden, reeds opgesloten ligt in de regelen die het Burgerlijk Wetboek voor de maatschap geeft. Inderdaad werd de handeling voor gemeene rekening in den regel (spatieering van mij) als maatschappij aangemerkt".

Men lette wel: „in den regel"; m.a.w. er waren ook gevallen, waarin men de handeling voor gemeene rekening niet als maatschap aanmerkte, en wel, indien geoordeeld werd, dat de vereeniging „niet de uitoefening van een bedrijf of beroep, maar de verrichting van een of meer op zichzelf staande handelingen ten doel had" (zie p. 183 n. 1); de *societas unius rei* had in de Nederlandsche rechtspraktijk echter geen beteekenis meer.

² Hoewel de handeling voor gemeene rekening in den regel een „*societas unius rei*" is, kan zij wel eens van langer duur zijn.

Grieksche literaire overlevering. Achtereenvolgens zullen besproken worden de data die betrekking hebben op:

1. de zakengemeenschap in (zee)handel en scheepvaart;
2. de zakengemeenschap in het bedrijf der *τραπεζίται*;
3. de zakengemeenschap in het mijnbedrijf en
4. de zakengemeenschap bij de belastingpacht.

1. De zakengemeenschap in (zee)handel en scheepvaart.

Bij den jurist *Gaius* (*Dig. XLVII. 22. 4*) is ons een zgn. wet van *Solon* overgeleverd, waardoor het Attische vereenigingsrecht geregeld wordt. Aangenomen wordt, dat deze wet uit den tijd vóór *Clisthenes* moet zijn ¹. De tekst luidt aldus: „*sodales sunt qui eiusdem collegii sunt, quam Graeci εταιρίαν vocant. His autem potestatem facit lex pactionem quam sibi velint ferre, dum ne quid ex publica lege corrumpant. Haec lex videtur ex lege Solonis translata esse, nam illic ita est: ἐὰν δὲ δῆμος, ἢ φράτορες, ἢ ἱερῶν ὀργίων <κοινωνοί>, ἢ ναῦται, ἢ σύσσιτοι, ἢ ὁμοτάφοι, ἢ θιασῶται, ἢ ἐπὶ λείαν οἰχόμενοι, ἢ εἰς ἔμπορίαν, ὅτι ἂν τούτων διαθῶνται <τινες> πρὸς ἀλλήλους, κύριον εἶναι, ἐὰν μὴ ἀπαγορεύσῃ τὰ δημόσια γράμματα*”.

De wet kan zoo vertaald worden: „indien een deme of phratores of een cultusgemeenschap of zeevaarders of tentgenooten of lieden die het recht hebben in hetzelfde familiegraf begraven te worden of leden van een thiasos of lieden die op buit uitgaan of op een handelsreis, indien sommigen van hen voor hun onderlinge verhoudingen bepalingen maken, dan zijn die van kracht, indien zij niet met de staatswetten in strijd zijn”.

Om de groepen te kunnen determineeren is een vergelijking met *Aristoteles* noodig. In de *Ethica Nicom.* (VIII. 1160a 14 sqq.) geeft ook hij een opsomming van vereenigingen. Bij nadere beschouwing zal blijken, dat deze correspondeeren met die uit de „Solonische” wet. De bedoelde woorden van *Aristoteles* luiden: „αἱ μὲν οὖν ἄλλα κοινωνίαι κατὰ μέρη τοῦ συμφέροντος ἐφίενται, οἷον πλωτῆρες μὲν τοῦ κατὰ τὸν πλοῦν πρὸς ἐργασίαν χρημάτων ἢ τι τοιοῦτον, συστρατιῶται δὲ τοῦ κατὰ τὸν πόλεμον, εἴτε χρημάτων εἴτε νίκης ἢ πόλεως ὀρεγόμενοι, ὁμοίως δὲ καὶ φυλέται καὶ δημόται, θυσίας τε ποιοῦντες

¹ Zie: *Daresté-Haussoullier-Reinach*, *Inscr. jurid. II*, p. 207 sq. en *Lipsius*, *Leipziger Studien XVI.* (1894), p. 162.

καὶ περὶ ταύτας συνόδους, . . . ἔναι δὲ τῶν κοινωπιῶν δι' ἡδονὴν δοκοῦσι γίνεσθαι, θιασωτῶν καὶ ἔραμιστῶν. αὐταὶ γὰρ θυσίας ἕνεκα καὶ συνουσίας", die P. V. Sormani in zijn vertaling¹ aldus weergeeft: „De andere soorten van gemeenschap nu zijn uit op particulier voordeel; zoo scheepsgenooten op het voordeel van de vaart om geld te maken of zoo iets, krijgsgenooten op het voordeel van den krijg, hetzij zij streven naar geld of naar overwinning of naar de inneming van een stad; hetzelfde is het geval met de leden van één phyle of één demos, terwijl zij offers brengen en de samenkomsten, die daarbij hooren, houden . . . Maar eenige soorten van gemeenschap schijnen te bestaan om het genoeg, die der offer- en dischgenooten. Want deze zijn er om te offeren en samen te zijn". Vgl. p. 140 sq.

Verder moeten vergeleken worden de woorden uit de Eth. Eud. 1241b 24: „αἱ δ' ἄλλαι κοινωπία εἰσὶν μόνιον τῆς τῆς πόλεως κοινωπίας, οἷον ἢ τῶν φρατέρων ἢ τῶν ὀργίων ἢ αἱ χρηματιστικαὶ ἔτι πολιτεῖαι, de andere soorten van gemeenschap zijn een onderdeel van de staatsgemeenschap, bijvoorbeeld die der phratores of de cultusgemeenschap of nog de vereenigingen met een pecuniair doel (ook eenige regels vroeger staat πολιτεῖα als synoniem van κ-ία, zie p. 146³)".

Men krijgt sterk den indruk, dat Aristoteles bij het schrijven van dit gedeelte uit de Ethica Nicomachea (de Eth. Eud. is misschien een uittreksel daaruit, zie p. 47 n. 1) aan de „wet van Solon" gedacht heeft. Er kan immers op de volgende overeenkomsten worden gewezen:

„Wet van Solon"	Aristoteles, Eth. Nic.
I. δῆμος ⁴	δημόται

¹ Aristoteles, Over de vriendschap (van de Ethica Nicomachea Boek VIII—IX), Zwolle 1926.

² De laatste woorden zou ik liever vertalen met „om feest te vieren en voor de gezelligheid". Dat θυσία de bet. van „festijn" kan hebben, blijkt o.a. uit Herod. VIII. 99; Thuc. II. 38. 1; Plato, Ion 535 D; Conv. 174 C; Resp. 364 B; een scholion bij Aeschyl., Prom. 530 verklaart θοῖνα door θυσία.

³ Onnoodig is de woorden ἔτι πολιτεῖαι te schrappen, zooals Rackham in zijn editie (The Loeb Classical Library, 1935) doet.

⁴ Wilamowitz, Antigonos von Karystos, 1881, p. 278 ziet in de woorden ἐὰν δὲ δῆμος κτῆ „den beweis . . ., dasz es so nicht vorkleisthenisch ist, sintemal δῆμος darin steht . . ."

Lipsius o.c. p. 769 n. 1 bestrijdt Wilamowitz, „denn Demen hat es schon vor der Organisation des Kleisthenes gegeben".

2. φράτορες ¹	(φυλέται), cf. Eth. Eud. φράτερες
3. ἱερῶν ὀργίων ²	Eth. Eud. τῶν ὀργίων (sc. κ-ία)
4. ναῦται ³	πλωτῆρες
5. σύσσιτοι ⁴	συστρατιῶται (cf. Plato, Resp. VIII. 556 C, zie p. 140)
6. ὁμόταφοι ⁵	
7. θιασῶται ⁶	θιασῶται

¹ Een voorbeeld van phratriai die zichzelf statuten gaven zijn die der Labyaden en Demotionidai. De betreffende inscripties vindt men in D a r e s t e - H a u s s o u l l i e r - R e i n a c h, Inscr. jur. II, p. 179 sqq. en p. 199 sqq. Over de Demotionidai handelt Wilamowitz in „Aristoteles und Athen”, II, 1893, p. 259 sqq.

² Mommsen vult ἱερῶν ὀργίων met θύται aan; beter lijkt κοινωνοί op grond van Aristoteles, Eth. Eud. 1241b 24, van de plaatsen, waar ἱερῶν κ-οί staat (zie p. 32) en van κοιναῖνες uit de Naupactus-inscriptie (zie p. 33). Zie ook noot 6.

³ Ziehen en Ziebarth (o.c. p. 167 n. 1) schrappen ἢ ναῦται, ten onrechte, naar πλωτῆρες van de Aristoteles-plaats bewijst.

⁴ Beauchet o.c. IV, p. 362 sq. ziet in hen „soldats faisant ménage commun dans leurs garnisons ou en campagne”. Ook niet-militairen hebben συσσίτια gevormd: „Platon (Laches 179 B) signale une association de ce genre entre Lysimaque, fils d'Aristide et Mélésias, fils de Thucydide, et il nous dit que leurs enfants font également partie de l'association”.

Poland o.c. p. 127: „Die alten Zeltgenossenschaften mit ihrem gemeinschaftlichen Leben, die Syssitien, fanden sich nicht nur in den dorischen Staaten, sondern können als allgemein griechischer Zug gelten . . .”

⁵ Aristoteles blijkt t.a.p. geen equivalent voor ὁμόταφοι te hebben. Men kan ook om deze reden met Ziebarth o.c. p. 17 n. 4 instemmen: „Denkbar wäre auch dass ὁμόταφοι in dem schlecht bezeugten Gesetze interpoliert wäre. d. h. römischer Zusatz”.

Verder zegt Ziebarth o.c. p. 17: „Begräbnisvereine, d. h. Vereine, welche den ausschliesslichen Zweck haben, ihren Mitgliedern für den Todesfall eine Grabstätte und ein anständiges Begräbnis zu sichern, und welche die Mittel dazu durch Einsammlung regelmässiger Beiträge aufbrachten, wie die sogenannten collegia funeraticia, sind bei den Griechen nicht nachzuweisen”. Hij zegt verder, dat ὁμόταφοι wel in het „Vereinsgesetz” genoemd worden, maar dat deze vermelding alleen staat. In dezen vroegen tijd zorgde de gens voor de begrafenis der leden, „sodass ich das Wort ὁμόταφοι hier nur für eine spezielle Bezeichnung der Mitglieder eines solchen Verbands halten möchte”.

Voor deze interpretatie is veel te zeggen, vooral als men Eur., Orestes 1055, Dem. XLIII. 79, en LVII. 28 (p. 78) vergelijkt.

⁶ Lexicon Seg. (Bekker) p. 264. 23: „θιασώτης ὁ κοινωνὸς τῶν θυσίων ἐκαλοῦντο δὲ καὶ οὔτοι ὀργεῶνες”. Ook dit gegeven maakt de aanvulling κοινωνοί bij ἱερῶν ὀργίων waarschijnlijker dan θύται.

8. ἐπὶ λείαν οἰχόμενοι¹ πόλεως ὀρεγόμενοι
 9. εἰς ἐμπορίαν οἰχόμενοι² πρὸς ἐργασίαν χρημάτων

Bij Aristoteles, Eth. Nic. o.c. staan met elkaar verbonden πλωτῆρες (4) en πρὸς ἐργασίαν χρημάτων (9), bij „Solon” zijn te combineeren ναῦται (4) en εἰς ἐμπορίαν οἰχόμενοι (9); verder hooren bij elkaar συστρατιῶται (5) en πόλεως ὀρεγόμενοι (8), zoo ook σύσσιτοι (5) en ἐπὶ λείαν οἰχόμενοι (8). Tenslotte kan nog worden opgemerkt, dat θιασῶται (7) een κ-ία (ἱερῶν) ὀργίων (3) vormen en dat de groepen 4, 5, 8 en 9 tot de χρηματιστικὰ πολιτεῖαι behooren (Eth. Eud. 1241b 24).

Deze laatste zijn zakengemeenschappen, maar van tijdelijke aard; in geen geval firma's of commanditaire of naamlooze vennootschappen. Zij hebben immers niet hun kenmerken (zie p. 160 sqq.). Ναῦται kunnen wel eens een „handeling voor gemeene rekening” gevormd hebben, maar daarover later.

In het „Tweede Hoofdstuk” is aangetoond, dat κοινωμία voor elke „gemeenschap, aaneensluiting” wordt gebezigd. Ook hier blijkt weer, dat er geen verschil gemaakt wordt tusschen publiekrechtelijke organisaties (δῆμοι, φυλαί, φρατρία) en privaatrechtelijke (alle andere); en dat bij de laatste geen onderscheid wordt gemaakt tusschen burgerlijke maatschap en zedelijk lichaam (zie p. 1 sq.). Beide groepen zijn,

Beauchet o.c. IV, p. 359 noemt de θίασοι terecht vereenigingen met een religieus karakter. Hij citeert Ἡρακράτιον, s.v. θίασος: ἔστι τὸ ἀθροίζομενον πλῆθος ἐπὶ τελετῇ καὶ τιμῇ θεῶν.

Schoemann-Lipsius, Griech. Altertümer, 1897, I, p. 382: „Vereine, die sich irgend eine Gottheit zu ihrem besondern Schutzpatron erwählt hatten, dem zu Ehren sie zu gewissen Zeiten Opfer und festliche Schmausereien anstellten . . .”

Poland o.c. p. 16: „Da ist vor allem zu betonen, dass das Wort θίασος von vornherein eine allgemeinere Bedeutung hat als der örtlich und zeitlich so beschränkte Begriff ὀργεῶνες”. O.c. p. 19: „Der Entwicklung nach aber sind diese Organenverbände uralte lokale Kultvereine, . . . diese Thiasoi nur Abteilungen der Phratrien, wie sie zu Verwaltungszwecken notwendig erschienen”.

¹ Beauchet o.c. IV, p. 364 sqq. verwerpt terecht alle conjecturen op deze woorden. De vergelijking (reeds door Egger, Etudes hist. sur les traités publ. 1866, p. 4 gemaakt) met het verdrag tusschen Oeantheia en Chaleion (Roehl, I.G.A. 322) is vernuftig; toch is m.i. nog niet bewezen, dat de woorden ἐπὶ λείαν οἰχ. een „association de brigandage” aanduiden; veeleer bet. zij een groep plunderende soldaten: vgl. Xen., Cyri Exp. VI. 6. 5 ἐπὶ λείαν τινὲς οἰχόμενοι.

² Beauchet o.c. IV, p. 367 beschouwt hen als „sociétés commerciales”. Op

volgens Aristoteles, „op particulier voordeel uit, κατά μέρος τοῦ συμφέροντος ἐπίενται¹”.

De voornaamste bronnen voor onze kennis van de zakengemeenschap in handel en scheepvaart zijn eenige redevoeringen uit het *Corpus Demosthenicum*: XXXII, XXXIV, XXXV, XLIX, LII en LVI²; benevens *Lysias* XXII.

Voor zoover het voor ons doel noodig is, zal de inhoud van elk dezer oraties afzonderlijk besproken worden.

D e m. XXXII (D e m o n t e g e n Z e n o t h e m i s)

In de haven van Athene ligt een schip uit Marseille; eigenaar en schipper (ναύκληρος § 2 en § 4) is Hegesistratus. Dit wordt gecharterd door een in Athene woonachtig uitlander Protus, met de bedoeling om daarin koren te laden in Syracuse en dat te verkoopen in Athene. Protus zet deze zaak op te zamen met een ander, Phertatus (§ 17 ὁ Πρῶτος

p. 368 zegt hij verder: „Les sociétés commerciales étaient très nombreuses à Athènes et avaient des objets très divers, commerce, industrie ou banque”. Over hun juridisch karakter spreekt hij niet.

¹ Lipsius o.c. p. 767: „Vereinigungen von mehreren zur Erreichung eines gemeinsamen Zwecks kennt auch das griechische Recht ohne zwischen Verein und Gesellschaft zu scheiden, und ohne für sie eine andere Bezeichnung auszuprägen als die Ausdrücke für jede, auch die staatliche Gemeinschaft, κοινόν und κοινωνία.”

H. Bolkestein, *Het economisch leven in Griekenlands bloeitijd*, Haarlem 1923, p. 177 sq.: „Deze onderscheiding (nl. tusschen vennootschap en zedelijk lichaam) nu heeft noch het Grieksche recht noch het Grieksche spraakgebruik gekend. . . . Vandaar dat de moderne werken over het Grieksche vereenigingsleven een weinig bevreemdenden en verwarden indruk achterlaten; niet anders zou het resultaat zijn wanneer men thans in één boek zou bijeenzetten wat polder-schappen, kerkelijke gemeenten, voetbalclubs, kamers van koophandel, vereenigingen van oud-strijders en naamloze vennootschappen gemeen hebben”.

E. J. Jonkers, *Economische en sociale toestanden in het Romeinsche rijk* blijkende uit het *Corpus Iuris*, Utr. diss. 1933, p. 99 n. 5: „. . . . het Romeinsche recht en -spraakgebruik hebben haar (= de onderscheiding tusschen vennootschap en zedelijk lichaam) wel gekend en eerstgenoemde categorie wordt aangeduid met het woord „societas”, laatstgenoemde met „sodalitas” of „collegium”. Sodalitas en collegium hebben in tegenstelling met de societas rechtspersoonlijkheid (vgl. *Daremb.-Saglio*, art. Societas)”.

² Van al deze redevoeringen bestaan voortreffelijke vertalingen van *Rodolphe Dareste*, *Les plaidoyers civils de Démosthène*, I et II, Paris 1875.

καὶ ὁ κοινωνὸς τοῦ Πρώτου, Φέρτατος). Over hun verhouding blijkt verder niets. Het geld voor de transactie neemt hij op tegen onderpand van de lading (ναυτικὸν δάνειον, τόκος ναυτικός, zie p. 13 sq.) van Demon, den spreker die het te zamen met anderen verschaft (§ 21 οὐδεις ἡμῶν τῶν κοινωνῶν)¹. Het schip vaart uit met aan boord Hegesistratus, den ναύκληρος, Protus, den korenkoopman en een agent van de geldschietters (§ 8 ὁ παρ' ἡμῶν ἐμπλέων, § 12 ὁ παρ' ἡμῶν ἐπιπλέων). Maar niet alleen Protus had, voor zijn korenzaakje, geld opgenomen; ook Hegesistratus, voor de uitbetaling van zijn bemanning, tegen onderpand van het schip.

Er blijkt niet, van wie hij leende, maar wel, dat er meer dan één geldschietter was (§ 14 οἱ ἐπὶ τῇ νηὶ δεδωνεικότες). In Syracuse aangekomen, doet Protus zijn inkoop. Maar Hegesistratus neemt ook hier geld op, tegen onderpand van de zgn. hem toebehoorende lading aan koren (§ 4). Dit zaakje knapt hij niet alleen op, maar samen met een ὑπηρέτης² (§ 4), Zenothemis, die verder (§ 7) heet „ὁ κοινωνὸς αὐτοῦ

¹ Johannes Hasebroek, Die Betriebsformen des griechischen Handels im IV. Jahrh. (Hermes 58. Bd., 1923) p. 421 sq. beoordeelt deze plaats verkeerd, daar hij in de hier genoemde κ-Οἱ Demon en Zenothemis ziet en niet Demon en zijn mede-geldschietters: „Zur Bestimmung des Begriffes ist juristisch und wirtschaftsgeschichtlich von Wichtigkeit die Tatsache, dasz beim Seedarlehen auch der Darlehensgeber und sein Schuldner, der Händler, sich als κοινωνοί bezeichnen: ἡμεῖς οἱ κοινωνοί, c. Zenoth. § 21". Uit de §§ 8 en 12 blijkt immers, dat Demon niet de eenige geldschietter was. Vgl. ten overvloede R. Daresté, Les plaidoyers civils de Démosthène, 1875, I, p. 276: „Ce second prêt est consenti par Démon et plusieurs capitalistes associés en participation avec lui".

Andere voorbeelden van gezamenlijk geldschieten heeft men op de volgende plaatsen van het Corpus Demosthenicum XXXII. 14; XXXV. 8; XLII. 28; L. 13 en 28; LVI. hypothesis en § 6.

² Voor ons doel maakt het weinig verschil, of ὑπηρέτης letterlijk als „dienaar, knecht" of overdrachtelijk als „handlanger" moet worden opgevat.

R. Daresté, Les plaidoyers civils de Démosthène, 1875, I, p. 279 vertaalt: „le second d'Hégistrate". Ook E. Ziebart, Beiträge etc. p. 50 aanvaardt de letterlijke bet.: „Zenothemis diene auf dem Schiffe". Van de andere opvatting is P. Vinogradoff, The legal background of Demosthenes' Speech in Zenothemis v. Demon (The collected papers of P.V., 1928, II), p. 25 n. 1: „... the word ὑ... used... in a strain of rhetorical contempt as „retainer", „underling" and not in the sense of „mate" (omdat Zenothemis ook een ἐπιβάτης genoemd wordt „evidently in the sense of passenger"). Zijn meening wordt gedeeld door G. M. Calhoun, Risk in sea loans in ancient Athens (Journ. Econ. a. Business History, II, 1929—1930) p. 568 n. 6: „I prefer to take ὑ. less literally, as in LVI. 7, in the uncomplimentary sense of „underling", „tool" ...".

καὶ συνεργός, zijn handlanger en medewerker"; (§ 15) „ὁ σὸς κοινῶνός καὶ πολίτης, uw handlanger en medeburger", en (§ 16) „ἀπάντων συνεργός, uw medewerker in alles" ¹.

Voor de peioratieve bet. „handlanger" zie groep V, p. 38 sq.

Wat blijkt uit deze oratie? De volgende groepjes personen „brengen iets in gemeenschap met het oogmerk om het daaruit ontstaande voordeel te deelen (zie p. 1)".

- a. de geldschieters van Protus;
- b. de geldschieters van Hegesistratus in Athene;
- c. Protus en Phertatus;
- d. Hegesistratus en Zenothemis.

Van een naamlooze vennootschap of firma is geen sprake. De commanditaire vennootschap is vervangen door den τόκος ναυτικός. Wij hebben hier te doen met „handelingen voor gemeene rekening, verricht door menschen die overigens niet in betrekking tot elkaar staan (Asser, o.c. p. 59) ²".

Het is daarom moeilijk het woord κοινῶνός weer te geven; immers men kan het niet vertalen door een term die alleen juridisch-economisch is, b.v. vennoot; de beste vertaling is misschien „zakenvriend".

¹ Dat H. en Z. in Syracuse van meer geldschieters leenden, staat in de ὑπόθεσις, maar blijkt uit de redevoering zelf niet. Toch is de opmerking onjuist, die Ludwig Mitteis, Romanistische Papyrusstudien (Zeitschr. Savignystiftung f. Rechtsgeschichte, Romanist. Abt., XXIII, 1902) p. 288 sq. maakt: „In Syrakus nun leitete der Schiffer in Verein mit Zenothemis eine ganz niederträchtige Speculation ein, indem sie dort bei einer massaliotischen Handelsfirma (spatieering van mij) ein Seedarlehn auf das Schiff und die Ladung — die sie als ihr Eigenthum bezeichneten — aufnahmen . . . er wollte (nadat zij Cephallenia waren binnenge-loopen) das Schiff nach Massilia führen, offenbar in der Erwägung, dasz es dort wenigstens den Ansprüchen der attischen Befrachter leichter entgegen würde, und höchstens das Darlehn der syrakusanischen Firma, die ja in Massilia ihre Centrale haben musste (spatieering van mij), zurückzugeben sei".

Aangenomen, dat inderdaad meer dan één geldschietster in Syracuse de geleende som verschaften, dan vormen deze κοινῶνοί nog geen firma. En van de „Centrale" te Massilia weten we heelemaal niets.

² Men kan hiermee onze 16e-eeuwsche compagnieën vergelijken. W. M. F. Mansvelt, Rechtsvorm en geldelijk beheer bij de Oost-Indische Compagnie, Amsterdam 1922, p. 37 zegt van de 16e-eeuwsche compagnie, „dat zij niets anders is dan onze al dan niet voortgezette handeling voor gemeene rekening, welke in de boekhouding nog steeds heet „handel in compagnie".

Gaat nu hier de veelvuldigheid van de zakengemeenschap samen met „groote zaken die veel kapitaal vereischen”? Neen, niet de omvang van het kapitaal lokt hen uit, maar de behoefte om het groote risico door verdeeling te verminderen.

Dem. XXXIV (Tegen Phormion)¹

Chrysippus en zijn broer² (let wel: weer doen broers samen zaken), wiens naam niet genoemd wordt, hebben geld geschoten aan Phormion, voor een reis heen en weer naar „den Pontus”³. Ook deze leening is een ναυτικὸν δάνειον. In § 8 wordt gezegd, dat Chrysippus aan Phormion brieven meegaf „bestemd voor mijn slaaf die daar overwintert en voor een κοιωνῶνός, τῷ παίδι τῷ ἐμῷ παραχειμάζοντι ἐκεῖ καὶ κοιωνῶν ᾧ τινι”. Dat met παῖς een „slaaf” bedoeld is en geen „zoon”, zooals B. Büchschütz, Besitz und Erwerb, 1869, p. 460 wil, blijkt uit § 28, waar de broer van Chrysippus zegt: „οὔτε τον παῖδα τὸν ἡμέτερον . . . οὔτε τον κοιωνόν (sc. ἡμέτερον)”. In werkelijkheid zal de slaaf wel één heer, Chrysippus, gehad hebben, want in § 29 in fine spreekt de broer weer van „τὸν παῖδα τὸν τοῦτου (sc. Χρυσίππου) en in § 41 Chrysippus van „τὸν παῖδα τὸν ἐμὸν”. De broer drukt zich in § 28 waarschijnlijk minder juist uit. De παῖς „overwintert er”, m.a.w. „is er tijdelijk, is er niet altijd gevestigd”. In κοιωνός τις moet men blijkbaar „een zakenvriend” zien.

Ziebarth zegt in zijn commentaar t.a.p.: „Ueber die Bedeutung von Briefen, die das Schiff mitbrachte, für den Verkehr zwischen dem

¹ Men zie voor deze redevoering de beknopte, geannoteerde uitgave van F. A. Paley-Sandys, Select private orations of Demosthenes I, Contra Phormionem, Lacritum, Pantaenetum, Boeotum de nomine, Boeotum de dote, Dionysodorum, 1886; in 1936 is verschenen een commentaar van E. Ziebarth: „Eine Handelsrede aus der Zeit des Demosthenes. Die Rede XXXIV gegen Phormion”, die — helaas — slordig genoemd moet worden.

² De redevoering bevat gedeelten die uitgesproken zijn door Chrysippus en een gedeelte dat zijn broer moet hebben gezegd. Over de indeeling is men het niet eens: wellicht sprak Chrysippus van § 1 tot § 18, zijn broer van § 18 tot 33 en Chrysippus weer van § 33 tot het eind.

³ Wat met „den Pontus” bedoeld wordt, heeft J. C. A. M. Bongenaar, Isocrates' Trapeziticus vertaald en toegelicht, Utr. diss. 1933, p. 212 sqq. aange-toond. In onze oratie beteekent ὁ Πόντος „het Bosporaanse Rijk” (Bongenaar p. 214).

Exporthaus und seinen Geschäftsfreunden in den Anlaufhäfen vgl. Ziebarth, Klio 26, 240 f."

Ook Ziebarth neemt dus κοινωνός hier in den zin van „zakenvriend". Anders is de meening van Büchschütz, o.c. p. 460, die den zakenvriend „einen Compagnon" noemt: κ-ός τ-ις veronderstelt, dat Chrysippus en zijn broer meer dan één κ-ός hadden. Zouden zij meer dan één „compagnon" gehad hebben? Firma's met vier of meer firmanten zijn wel denkbaar, maar waarom wordt in de redevoering dan over de twee of meer andere leden van de „firma", van de C.V. of van de N.V. gezwegen? Zij worden met betrekking tot de geldleening aan Phormion¹ niet genoemd². Het blijft waarschijn-

¹ Georg von Below, Probleme der Wirtschaftsgeschichte, 1920, p. 371 sq.: „Gedenken wir . . . ferner einer Wirkung des Gästerechts, welches den Aufenthalt des fremden Kaufmanns stark begrenzte. Er hielt sich wohl am zweiten Platz einen „Lieger", einen Handlungsdieners oder Faktor. . . . Die Verkehrsverhältnisse, insbesondere das grosse Risiko für einen Einzelnen und der Umstand, dass im Mittelalter der Handel in viel höherem Grade als heute die persönliche Beteiligung verlangte, und die deutsche Sitte brachten es dahin, dass damals die Personen die in anderen Zeiten abhängige Diener sind, viel mehr Selbständigkeit besaßen und einen höheren Anteil am Ertrag erhielten. Und die Form, in der sie zugezogen wurden, war eben die Handelsgesellschaft. Es sind ohne Zweifel im Mittelalter verhältnismässig weit mehr Handelsgesellschaften geschlossen worden als heute. . . . Gerade auch für den auswärtigen Handel spielt die Sozietät eine grosse Rolle. Es war dem Kaufmann nicht immer oder gar . . . nur selten möglich, auswärts persönlich tätig zu sein. Hier half dann die Assoziierung mit jemand, der an den fremden Plätzen die Geschäfte besorgte. Abhängige Diener der Kaufleute kommen zwar vor. Aber auch ihnen wurde auffallend viel Selbständigkeit eingeräumt, und überdies assoziierte sich der Chef wohl noch mit seinen Angestellten. Gelegentlich betrieb der „Diener" ferner zugleich für eigene Rechnung Geschäfte".

² Vgl. H. A. Enno van Gelder, Recente gegevens omtrent de 16e-eeuwse koopman, Tijdschrift voor Geschiedenis 1920, 35ste jaargang, p. 354: „In 't algemeen . . . is de vennootschap niets anders dan de rederij: voor kortere of langere tijd leggen enige, meest verwante kooplui, geld bijeen tot 't gemeenschappelijk doen van zaken, terwijl elk geheel vrij blijft ieder afzonderlijk handel te drijven . . . Belangrijk is vooral voor deze kooplui de factor, die in 't buitenland de zaken of voor hen particulier of voor de compagnie, waartoe hij ook zelf behoort, waarneemt. . . . De factor is vaak een familielid, die optreedt als agent in den vreemde. . . . De toon, die zijn chef in Holland tegen hem bezigt, is dan ook een vriendschappelijke en nimmer is sprake van een bepaalde lastgeving; alles wordt ingekleed in de vorm van een vriendelijk verzoek of advies. . . . Dr. Van Gelder (Ec. Hist. Jaarb. III, 132) noemt hen dan ook terecht „handelsvrienden", maar tevens „ondergeschikten".

lijker hier κοινωνός te vertalen als in de andere behandelde oraties. Van een duurzame verbintenis tusschen Chrysippus en zijn broer eenerzijds en den κοινωνός anderzijds blijkt niets.

Waarschijnlijk hebben de κοινωνός en de παῖς aan den Bosphorus ongeveer de taak van den Middeleeuwschen en 16-eeuwschen *factor* gehad¹.

Ziebarth meent blijkbaar, dat Chrysippus en zijn broer wel een handelsonderneming van meer blijvenden aard vormden: hij spreekt immers van het „Exporthaus”, waar zij de leden van zouden zijn. De data geven tot deze interpretatie geen aanleiding. De twee vreemde handelaars sloten gezamenlijk een bodemerij-contract met Phormion (§ 2); hieruit mag men niet concludeeren tot het bestaan van de „firma Chrysippus & Co.”

In § 38 heet *Lampis* de „κοινωνός” en „μάρτυς” van Phormion, de „handlanger” (zie groep V, p. 38 sq.) en „getuige”. Deze slaaf (οικέτης, § 5), die als ναύκληρος (§ 6) zaken deed, leende aan Phormion 1000 drachmen (§ 6). Daarom kan misschien κοινωνός in § 38 ook „zakenrelatie” beteekenen, maar natuurlijk weer geen „firmant” of „compagnon”.

Dem. XXXV (Androcles tegen Lacritus)²

Een Athener, Androcles, schiet geld, te zamen met een ξένος uit

¹ E. Ziebarth, Beiträge etc., p. 63 meent met Beauchet o.c. IV, p. 380, dat κοινωνός hier, evenals in LII. 3, „Vertreter” beteekent. Beide geleerden zien in den term παράστασις, die Aristoteles, Política I. 1258b 21 naast ναυκληρία en φορτηγία gebruikt „als dritten Zweig der Emporia” „eine Einrichtung entsprechend der Kommission (Ziebarth)”. V. Brants o.c. p. 117 zegt eveneens van de παραστάσις: „c'est là un vrai contrat de commission. Ces correspondants portent aussi le nom de κοινωνοί, mais leur commerce est tout de commission, παράστασις”. Op p. 37 hebben wij als synoniem van κοινωνός παραστάτης in Xen., Memor. II. 1. 32 aangewezen. Dit gegeven steunt de veronderstelling, dat παραστάσις „hulp in den handel, handelsvertegenwoordiging” zou beteekenen: κοινωνία in den zin van „hulp” hebben wij op p. 120esignaleerd.

Hasebroek, Betriebsformen etc., p. 406 vertaalt met Susemihl „Kleinhandel, das Zurschaustellen der Ware auf dem Markte”. Hij ontkent ook het bestaan van een „commissiehandel” in het klassieke Griekenland, ten onrechte, naar Ziebarth t.a.p. aannemelijk maakt.

² Op deze oratie bestaat, naast de op p. 170 n. 1 genoemde editie van Paley-Sandys, een verdienstelijke, uitvoerigere commentaar, die echter in vergetelheid geraakt is (hij wordt althans nergens geciteerd): Fredericus de Haan, Annotationes ad Demosthenis quae fertur orationem Lacriteam, Utr. diss. 1892.

Carystus op Euboea (§ 8 ἐδάνεισα μετὰ ξένου τινὸς ἡμετέρου Καρυστίου), aan Artemon uit Phaselis (§ 3 Ἀρτέμωνι τῷ τούτου ἀδελφῶ) en diens broer¹ Apollodorus (§ 7 Ἀρτέμωνι τῷ τούτου ἀδελφῶ καὶ Ἀπολλοδώρῳ). Ook hier weer een ναυτικὸν δάνειον. Deze broers doen blijkbaar samen zaken. Merkwaardig is, dat beide partijen met elkaar in kennis gebracht worden door twee broers, Thrasymedes en Melanopus, die weer ἐπιτήδαιοι van Androcles zijn (§ 6). In § 15 staat, dat de spreker aan Artemon alleen leende.

Wat blijkt omtrent de onderlinge verhouding der geldschieters? Uit het getuigenis van § 14 zou men opmaken, dat het geld uitbetaald is door Androcles alleen; de Carystiër zal toen niet in Athene geweest zijn. Ook in § 3 en overigens spreekt Androcles alleen van zichzelf als geldschietster; in de συγγραφή (§ 12) is bepaald, dat de geldschietsters zoowel gezamenlijk als ieder afzonderlijk het geleende of verschuldigde kunnen opeischen, παρὰ Ἀρτέμωνος καὶ Ἀπολλοδώρου ἔστω ἢ πρᾶξις τοῖς δανείσασι καὶ ἐνὶ ἑκατέρῳ τῶν δανεισάντων καὶ ἀμφοτέροις².

¹ Dat ook Apollodorus een broer van Lacritus was blijkt uit § 8: „ Λακρίτου τουτουὶ ἀναδεχομένου μοι πάντ' ἔσεσθαι τὰ δίκαια παρὰ τῶν ἀδελφῶν τῶν αὐτοῦ”, § 15: „οἱ ἀδελφοὶ οἱ τοῦτου” en § 42: „τοὺς ἀδελφοὺς τοὺς αὐτοῦ ἐπαίδευσεν τὴν παιδείαν ταύτην”. Vgl. de Haan o.c. p. IV.

² R. Daresté, Les plaidoyers civils de Démosthène I, 1875, p. 334 n. 14: „En d'autres termes, il y aura solidarité entre les créanciers”.

Wij hebben hier een voorbeeld (naar mijn weten het eenige in de Grieksche overlevering!) van een „hoofdelijke of solidaire verbintenis”. Het Nederlandsche B.W. definieert haar in art. 1314 aldus: „Eene hoofdelijke of solidaire verbintenis heeft tusschen verscheidene schuldeischers plaats, wanneer de titel uitdrukkelijk aan ieder van hen het regt geeft om de voldoening der geheele schuld te eischen, in dier voege dat de betaling aan één hunner gedaan, den schuldenaar bevrijdt”.

L. Beauchet o.c. IV, p. 486 sq.: „Le caractère propre des obligations que l'on nomme solidaires dans notre droit moderne, et que l'on appelait corréales en droit romain, c'est que l'exécution peut en être réclamée pour le tout par l'un quelconque des créanciers ou contre l'un quelconque des débiteurs, et cela bien que l'objet de la dette soit divisible. Mais le paiement fait à l'un quelconque des créanciers enlève aux autres le droit d'agir et, de même, le paiement fait par l'un des débiteurs libère les autres. La solidarité peut ainsi être active ou passive, suivant qu'il y a plusieurs créanciers ou plusieurs débiteurs, mais dans tous les cas, elle apparaît comme un avantage et une garantie soit au profit des divers cocréanciers, soit au profit du créancier unique”.

Artemon is gestorven, vóór het geleende geld was terugbetaald. Apollodorus blijft in gebreke. Waarom stelt nu Androcles geen eisch in tegen Apollodorus? Waarschijnlijk, omdat deze niet in Athene was en op hem dus geen verhaal bestond. (Apollodorus wordt wel in de μαρτυρία genoemd: § 20, § 23, § 34 tweemaal; de getuigenissen waren blijkbaar tegen hem verzameld; de bedoeling zal geweest zijn een eisch tegen hem in te stellen). Androcles (de Athener van de twee geldschietters) begint een proces tegen Lacritus. Op grond waarvan? Voor eerst, omdat deze, volgens Androcles, ἀνέδεχeto (§ 7 in fine; § 8; § 15), hetgeen Androcles echter niet bewijst: dit zou toch ook in de συγγραφή moeten staan. Verder, omdat Lacritus universeel erfgenaam zou zijn van Artemon (§ 4; blijkbaar had Apollodorus niet geërfd; wanneer ook hij dood was, zou dit ergens gezegd zijn!). Lacritus echter verklaart deze niet te hebben aanvaard (§ 4 in fine: ἀφίσταται). Terwijl nu de andere partij duidelijk bestond uit Artemon en Apollodorus (hoogstens was Lacritus borg!), had Lacritus, om het geld voor zijn broers los te krijgen, verklaard voor hen in te staan (§ 16): καὶ ἀδελφὸς ἔφη εἶναι καὶ κοινὼν ὁς τοῦ Ἀρτέμωνος.

Het is volkomen duidelijk, dat κοινὼν ὁς hier niet is „compagnon” — een compagnon die borg staat! —, maar in het algemeen iemand die vaak (geregeld) zaken met een ander doet: zaken-vriend.

Overigens is Lacritus geen koopman van professie, maar een „student in de welsprekendheid, een leerling van Isocrates, Ἰσοκράτους μαθητῆς (§ 6)”.

Androcles en Nausicrates hebben geld geschoten (3000 drachmen) aan Artemon en Apollodorus onder verband van de lading. Zij laden in een schip van een ander, Hyblesius (§ 10 in fine), aan wien zij dus te betalen hebben voor vrachtvervoer; niettemin (evenals Hegesistratus in XXXII) heeft Hyblesius geld opgenomen onder verband van schip en vrachtlloon (§ 32 ἐπὶ τῷ ναύλω . . . καὶ ἐπ’ αὐτῷ τῷ πλοίῳ), dit keer van één man, Antipater, afkomstig van Citium. Vooral dat geld opnemen onder verband van den vrachtprijs draagt sterk het karakter van een verzekering (zie Van der Grinten, p. 14).

Tenslotte nog een opmerking over het scheepsbezit. Hyblesius is niet alleen eigenaar van het schip, maar κοινὼν εἶναι δὲ καὶ αὐτὸς (= Ἀπολλωνίδης¹ Ἀλικαρνασσεύς) τῆς νεῶς Ὑβλησίω

¹ Hasebroek, Betriebsformen etc. p. 422 ziet de situatie hier verkeerd. „Das

(§ 33 in de μαρτυρία). Dus ook het scheepsbezit is gedeeld¹.

Dit alles wijst niet op een sterk ontwikkelde, omvangrijken handel. Steeds zijn de geleende sommen kleine bedragen. Wat tot de velerlei participatie drijft, is de verdeling van risico, dat in den zeehandel zeer groot is.

Ook op de volgende plaats, P s.-D e m., XLIX. 31, beteekent κοινωός noch „firmant”, noch „deelhebber in één bepaalde zaak”, maar iemand, met wien Phormion vaak zaken doet. Bezien wij den contextus.

Apollodorus, de zoon van den bekenden trapezites Pasion, eischt van Timotheus, den zoon van Conon, terugbetaling van de aan hem door Pasion geleende gelden. „In dien zelfden tijd kwam ook Timosthenes uit den deme Aegilia thuis van een handelsreis in den vreemde. Timosthenes nu was een vriend en zakenvriend van Phormion, ἐπιτήδειος δὲ ὄν Φορμίῳ καὶ κοινωὸς ὁ Τιμοσθένης (§ 31)”. Phormion was toen nog de slaaf van Pasion, die het werk van kassier verrichtte, zooals uit § 7 (ὁ δὲ λαβὼν τὸ ἀργύριον ἐκ τῆς τραπέζης παρὰ Φορμίω-

Interesse des Gläubigers am Schiffe des Schuldners wird . . . ein κοινωνεῖν τῆς νεώς genannt. . . . Antipatros gibt das Seedarlehen dem Naukleros Hyblesios. Zur Controlle fahren seine οἰκέται mit”.

Niet Antipatros getuigt, dat hij (αὐτὸς) een participant van het schip is, maar Apollonides; ook de genoemde slaven zijn van Apollonides (ἑαυτοῦ οἰκέτας).

D a r e s t e, Plaidoyers civils etc. I, p. 325 vert. dan ook: „Apollonide . . . déclare ce qui suit: . . . Il était copropriétaire du navire avec Hyblésios; des esclaves à lui accompagnaient le navire”.

¹ Ook in het tegenwoordige Griekenland komt de participatie in het scheepsbezit nog veel voor. Hiervan zegt A d o l f S t r u c k, Zur Landeskunde von Griechenland (Angewandte Geographie, IV. Serie, 4. Heft), 1912, p. 156: „Jeder Seemann, vom Kapitän bis herab zum letzten Matrosen, besass einen Anteil an dem Schiffe und an dessen Gewinn; zudem bestand die Mannschaft aus dem nächsten Verwandtschaftskreise. Diese patriarchalischen mittelalterlichen Normen sind noch heute bei der Mehrzahl der Segler üblich”. Over het „Schiffspartenverhältnis” in de Middeleeuwen kan men lezen bij G e o r g v o n B e l o w, Probleme der Wirtschaftsgeschichte, 1920, p. 387: „Bei weitem die meisten Neubauten von Schiffen gehen von Partenreedern aus; es sind meistens 4—12 Reeder, unter denen fast ausnahmslos der Schiffer ist. Die Schiffsparten sinken bis zu 1/64 . . .”; p. 388: „. . . Genossenschaft und Kleinbetrieb sind also die Prinzipien, von denen der Seeverkehr des Mittelalters beherrscht wurde”.

νος) en § 17 (. . . . τὸν Φορμίωνα τὸν ἐπικαθήμενον ἐπὶ τῆς τραπέζης) blijkt¹.

Dus: Timosthenes doet eigen zaken; Phormion is slaaf; hier wordt niet gesproken van één zaak die zij samen zouden hebben opgezet, maar hier duidt κοινωνός aan, dat Timosthenes en Phormion zoo nu en dan wel eens samen (of met meer) handel dreven: κοινωνός bet. weer „zakenvriend”.

P s.-D e m. L I I (T e g e n C a l l i p p u s)

Lycon, uit Heraclea, liet bij zijn vertrek uit Athene geld achter bij Pasion, met last om dit uit te betalen aan Cephisiades, wanneer die van een handelsvaart in Athene zou zijn teruggekeerd.

Hij voegde er aan toe, „dat die Cephisiades een κοινωνός van hem was, woonachtig in Scyrus, maar op dat oogenblik in het buitenland op een andere handelsreis, ὅτι κοινωνός εἶη αὐτοῦ ὁ Κηφισιάδης οὖτος, οἰκῆτωρ μὲν ὦν ἐν Σκύρω, ἐν δὲ τῷ παρόντι ἐφ’ ἐτέρῳ ἀποδημῶν ἐμπορίῳ (§ 3)”.

Wat beteekent κοινωνός hier?

In het algemeen ziet men er een „Geschäftsteilhaber, associé” in.

B. B ü c h s e n s c h ü t z, Besitz und Erwerb, 1869, p. 427 doelt op deze plaats, als hij zegt: „ein herakleotischer Kaufmann, von welchem ein Geschäftsteilhaber in Skyros ansässig ist, macht eine Handelsreise nach Athen”.

R o d o l p h e D a r e s t e, Les plaidoyers civils de Démosthène II, 1875, p. 173 vertaalt: „Ce Céphisiade, disait-il, était son associé” en schrijft in een noot op p. 183: „Quoique associé de Lycon, Céphisiade ne pouvait recevoir le paiement qu’en vertu d’un mandat de ce dernier. La société commerciale en nom collectif, avec solidarité active et passive, n’était pas inconnue des anciens; mais nous n’en trouvons d’exemples qu’entre banquiers et entre publicains. A u c t o r a d H e r e n n i u m II. 13 et P a u l, l. 27 p r. D. D e p a c t i s (II, 14); l. 9, § 4, D. D e p u b l i c a n i s (XXXIX. 4)”.

¹ D a r e s t e o.c. II, p. 207: „Phormion, l’esclave de Pasion, qui était à la fois son commis et son caissier”.

J o h. H a s e b r o e k, Zum griech. Bankwesen, Hermes 1920, p. 164: „Er (= Phormion) muß schon als Geschäftsleiter Pasion’s Handelsgeschäfte betrieben haben, denn in dieser Zeit wird der Kaufmann Timosthenes als κοινωνός des Phormion bezeichnet”.

Het merkwaardige van deze opmerking is, dat bewijsplaatsen uit Latijnsche auteurs worden aangehaald die betrekking hebben op Romeinsche toestanden. Voor den Griekschen bedrijfsvorm bewijzen zij niets.

Beauchet o.c. IV. 381 noemt Cephisiades „un correspondant et associé”.

J. H. Lipsius o.c. II. 2, p. 769 ziet in deze plaats een voorbeeld van κοινωνοί „die . . . in dauernder Verbindung stehen (zie p. 9)”.

Johannes Hasebroek, Die Betriebsformen des griechischen Handels im IV. Jahrh. (Hermes, 1923) p. 420 construeert de situatie zoo: „Beide (= Lycon en Cephisiades) fahren auf verschiedenen Schiffen, nicht gemeinsam, jeder also mit einem anderen Naukleros. Dasz sie finanziell miteinander zu tun haben, ergibt der Umstand, dasz der eine Gesellschafter den Pasion veranlaszt, eine noch bei ihm auf der Bank stehende Summe dem anderen Gesellschafter auszuzahlen. Er schuldete sie jenem, oder es ist der Gewinnanteil, der ihm zufällt”.

Uit de woorden van § 3 ἐφ' ἐτέρῳ . . . ἐμπορίῳ valt inderdaad te concludeeren, dat Lycon en Cephisiades bij andere gelegenheden samen dezelfde handelsreis maakten; uit de woorden van § 7 τοῦ Κηφισιάδου . . . ἀπαίτηστος τὰ χρήματα volgt, dat Lycon hem het geld schuldig was als gevolg van eenigerlei transactie, waarschijnlijk als gevolg van een „handeling voor gemeene rekening”. Op grond van de beschikbare gegevens kan men hier nog niet spreken van een firma, C.V. of N.V.: Lycon en Cephisiades waren handelsvrienden, die meer dan eens gezamenlijk „gelegenheidshandel” dreven, maar zij behoeven nog volstrekt niet „in dauernder Verbindung” met elkaar te staan. Er blijkt volstrekt niet, dat Cephisiades geïnteresseerd is bij de reis die Lycon naar Libye onderneemt, noch omgekeerd Lycon bij de reis die Cephisiades maakt. Wellicht regelde de metoek Cephisiades in Scyrus wel eens een handelseaangelegenheid voor Lycon: ook hier kan men heel goed, naar veelal aangenomen wordt (zie p. 172 n. 1), een voorbeeld hebben van een „handelsvertegenwoordiger”, die eenigszins met den Middeleeuwschen en 16e-eeuwschen factor te vergelijken zou zijn (zie p. 171 n. 1 en 2).

In dezelfde oratie (§ 20) leest men, dat Lycon geld leende „aan Megaclides uit Eleusis en zijn broer Thrasyllus, Μεγακλείδη τῷ Ἐλευσι-

νῆα καὶ Θρασύλλω τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ". Ook hier dus een „gemeenschap van zaken", evenals van Artemon en Apollodorus in XXXV. 7: een gemeenschappelijk deelnemen aan een ναυτικὸν δάνειον; ook hier doen broers gezamenlijk zaken¹.

De zakenvrienden van Cephisiades heeten in § 13 ἐπιτήδαιοι; de zakenvrienden van Archebiades in § 21 φίλοι². In beide gevallen had ook κοινωνοί kunnen staan. Dat φίλος vaak synoniem is met κοινωνός, hebben wij meermalen geconstateerd (zie p. 42 sq.).

Dem. LVI (Tegen Dionysodorus)³

Twee leenen geld aan twee (ναυτικὸν δάνειον). De twee geldschietters zijn de spreker (volgens de hypothesis Darius geheeten) en Pamphilus. In § 6 staat: „Ἐν μὲν οὖν ταῖς συνθήκαις δανειστής ἐγράφη Πάμφιλος οὕτως: ἐγὼ δ' ἐξῶθεν μετείχον αὐτῷ τοῦ δανείσματος, Pamphilus daar werd in het contract (συνθήκαι = συγγραφή, XXXV. 10—13) als geldschietter opgeschreven; ik was onder-deelhebber van hem aan de leening (= ik had van Pamphilus een gedeelte van de leening overgenomen)⁴". De geldopnemers hebben dus niets met Darius te maken;

¹ Hasebroek, Betriebsformen etc., p. 422: „Kredite gewähren sich übrigens auch Naukleroi und Emporoi untereinander gegenseitig . . . woraus folgt, dass wie für den mittelalterlichen, so auch für den griechischen Warenhändler die Geldleihe eine Nebenbeschäftigung und vermutlich gewinnbringende Geschäftstätigkeit gewesen ist".

² Vgl. de Utr. diss. van J. P. A. Ernstman, Οἰκεῖος, ἐταῖρος ἐπιτήδειος φίλος, 1932, p. 75 en 84.

³ Voor deze oratie zij verwezen naar de uitgave van Paley-Sandys (zie p. 170 n. 1).

⁴ Arnold Schaefer, Demosthenes und seine Zeit, III, Beilagen, 1858 p. 307 merkt op: „Dareios nahm als stiller Compagnon an dem Geschäft Theil". Dit is in zooverre juist, dat deze societas unius rei officieel aangegaan werd door Pamphilus alleen en Darius met hem buiten de geldschietters om een zaken-gemeenschap vormde. Maar men hoede zich om hier van een commanditaire vennootschap te spreken (zie p. 161). Vgl. ἐπικοινωνεῖν p. 100 sq.

Joh. Hasebroek, Zum griechischen Bankwesen, Hermes LV, 1920, p. 168 n. 3 neemt dit toch aan: „Es handelt sich hier nicht um eine der bekannten Vereinigungen zum Zwecke eines einzelnen Seedarlehens, die sich nach Beendigung der Fahrt des Schiffes wieder von einander lösen". Deze stelling staaft Hasebroek elders (Betriebsformen etc., p. 421) met deze opmerking: „das ergibt der Wortlaut gleich am Anfang von § 1". De bedoelde woorden zijn: „συμβαίνει δ' ἡμῖν τοῖς κατὰ θάλατταν τὴν ἐργασίαν προηρημένοις καὶ τὰ ἡμέτερ' αὐτῶν ἐγχειρίζουσιν ἑτέροις ἐκεῖνο μὲν σαφῶς εἰδέναι ὅτι

zijn deelnemen aan de leening is een zaak tusschen hem en Pamphilus. Zoo kan ook Pamphilus alleen een actie tegen de geldopnemers instellen. Maar juist Darius procedeert. Waarom? Beauchet o.c. III, p. 296 oppert twee mogelijkheden: of Darius voert het proces als vertegenwoordiger van Pamphilus of het pleidooi van Pamphilus moest nog volgen.

In § 1 zegt de spreker: „Κοινωνός εἰμι τοῦ δανείσματος τούτου, ἰκ heb deelgenomen aan die leening”.

De geldopnemers zijn Dionysodorus, die in Athene blijft (§ 7 αὐτοῦ κατέμεινεν), en Parmeniscus, die ὁ κοινωνὸς αὐτοῦ heet (§§ 5, 7, 9, 10, 24, 42 en 45).

Iets naders vernemen wij over hen in § 7: „ἦσαν . . . ὑπέρταται καὶ συνεργοὶ¹ πάντες οὗτοι Κλεομένους τοῦ ἐν τῇ Αἰγύπτῳ ἄρξαντος, die allen nu (er waren dus meer geldopnemers dan de twee genoemde) waren ondergeschikten en handlangers van Cleomenes, den stadhouder in Egypte”.

Over dezen Cleomenes van Naucratis, den administrateur van Alexander den Groote, en de door hem genomen maatregelen is veel geschreven².

Hier volgen slechts de voornaamste meeningen over de economische beteekenis van Cleomenes' korenpolitiek.

Kurt Riezler, Ueber Finanzen und Monopole im alten Griechenland, Berlin 1907, p. 33 sq.: „Da in Hellas Getreidemangel herrschte, verbot Kleomenes die Getreideausfuhr aus Ägypten . . . und erreichte damit ein Niedrigbleiben der Preise in Ägypten und ein weiteres Steigen im Ausland. . . . Die niederen Preise im Inland ermöglichten

. . . , wij, die er de voorkeur aan geven ons geld in zeevaartondernemingen te steken en het onze aan anderen toe vertrouwen, weten maar al te goed, dat . . .” Hieruit volgt niet, dat D. en P. altijd samenwerken; als een ieder afzonderlijk geld leent, kan de spreker nog zeggen: „wij doen dat”.

¹ συνεργός heeft hier, evenals vaak κοινωνός (zie p. 38 sq.), een peioratieve beteekenis.

² De over hem bestaande literatuur wordt opgesomd bij H. Berve, Das Alexanderreich II, 1926, p. 210 sqq. en bij B. A. van Groningen, De Cleomene Naucratica (Mnemosyne 1925, vol. LIII, p. 101). D. Cohen, Alexander de Groote en Egypte (Tijdschrift voor Geschiedenis, 1931, 46ste jaarg., p. 232 n. 3) noemt nog: J. H. Hasebroek, Staat und Handel, p. 87 en 168 en Fr. Heichelheim, Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus, Jena 1930, p. 93.

dem Kleomenes, billig einzukaufen Das Ausfuhrverbot, das er allein in Ägypten nicht zu beachten brauchte, ermöglichte also dem Kleomenes, den ganzen Getreidehandel unter Ausschaltung der Grosshändler in seiner Hand zu konzentrieren. Kleomenes kauft Getreide auf und organisierte den ganzen Export in einer grossartigen und planmässig geleiteten Handelsunternehmung. . . . Er richtete eine weitverzweigte Privatpost ein, die ihn von den Preisschwankungen in Kenntnis setzte und war dadurch imstande, seinen Export jeweils nach den Punkten der höchsten Preise zu leiten"

Ulrich Wilcken, Alexander der Grosze und die hellenistische Wirtschaft (Schmollers Jahrbuch 1921, 45 Jg.), p. 79 sluit zich bij Riezler aan en merkt o.a. op: „ so ist es vielleicht nicht unerlaubt, ihn als den Bahnbrecher des merkantilistischen Zeitalters zu bezeichnen"; van de „Privatpost" zegt hij: „ so zeigt dies, dass die Beschränkung der antiken Post auf die staatlichen Interessen die Entstehung von Handel und Handelsspekulationen nicht verhindert hat, sondern da, wo das Bedürfnis vorlag, vielmehr zur Schaffung eines Ersatzes durch private postalische Einrichtungen geführt hat".

Joh. Hasebroek, Betriebsformen etc., p. 416 acht deze voorstelling van zaken overdreven. Hij vergelijkt Dem., XXXIV. 8 en 28, waar een „Seedarleensgeber einen eigenen auswärtigen Vertreter unterhält und mit ihm in brieflichem Verkehr steht". Zoo denkt hij zich het „Agentensystem" van Cleomenes: „von einer „Privatpost", wie Riezler es tut, möchte ich auch bei Kleomenes nicht sprechen".

B. A. van Groningen, De Cleomene Naucratica (Mnem. 1925, N.S. vol. LIII) p. 125 bestrijdt weer Hasebroek: „Credo tamen, etiam omni illicita amplificatione ommissa, Cleomenis merita in his rebus maxima fuisse".

Het is inderdaad waarschijnlijk, dat Hasebroek de beteekenis van Cleomenes' maatregelen onderschat. Hij heeft er te weinig op gelet, dat wij hier te doen hebben met een korenpolitiek die door een Grieksch Egyptenaar wordt gevoerd, d.w.z. door iemand die afkomstig is uit het land, waar de centralisatie van den handel een gewoon verschijnsel was. Cleomenes heeft de methode van iederen Grieksch koopvaarder, om van de prijsverschillen gebruik te maken (zie Xen. Oec. XX. 27), in het groot en georganiseerd toegepast.

Dionysodorus en Parmeniscus zijn dus ook „in dienst" geweest

bij Cleomenes. Wat verder hun verhouding aangaat, moge nog gewezen worden op § 45 in fine, waar het volgende staat: „ἡ δὲ συγγραφὴ κελεύει, ἕάν μὴ παρέχωσιν ἐμφανῆ τὴν ναῦν, ἀποτίνειν αὐτοὺς διπλάσια τὰ χρήματα, τὴν δὲ πράξιν εἶναι καὶ ἐξ ἑνὸς καὶ ἐξ ἀμφοῖν, het contract bepaalt, dat, indien zij het schip niet opleveren, zij de dubbele som moeten betalen, die ingevorderd kan worden zoowel van één als van beiden”.

Daresté o.c. I, p. 352 n. 8 merkt op: „Voilà bien la solidarité passive”¹. Voor de „solidarité active” zie p. 173.

Een ander voorbeeld van „hoofdelijke verbindtenis van de zijde der schuldenaren” vindt men in de inscriptie bij Dittenberger, Sylloge etc.³ no. 955 (= Daresté-Haussoullier-Reinach, Inscr. jurid. gr. I, p. 313, XIV A). Deze inscriptie gaat over een leening van Praxicles van Naxos aan de stad Arcesine op Amorgos (2e eeuw vóór Chr.). In regel 27 sqq. staan deze woorden: „ἡ δὲ πράξις ἔστω ἐκ τε αὐτῶν τῶν δανεισαμένων καὶ ἐκ τῶν ἐγγύων, ἐξ ἑνὸς καὶ ἐκ πλείονων καὶ ἐκ πάντων . . .”

Beauchet o.c. IV, p. 490 stelt de vraag, of het Attische recht niet de „solidarité légale” heeft gekend: d.w.z. dat de verscheidene schuldenaars, ook zonder dat het voor het bepaalde geval gestipuleerd is, hoofdelijk voor het geheel aansprakelijk zouden zijn geweest. Hij antwoordt ontkennend. Hij stelt niet de vraag, of de passieve solidariteit niet het gevolg kon zijn van den vorm der vennootschap, zooals bij onze firma (zie p. 160); indirect spreekt hij hierover wel, IV, p. 369: „les sociétés maritimes ne furent guère autre chose que des sociétés en participation”, waarvan de participanten κοινωνοί heeten.

Dit staat dus vast: een vorm van vennootschap, als onze firma, waarvan het kenmerk is de hoofdelijke of solidaire aansprakelijkheid der vennoten, heeft het Grieksche recht niet gekend.

Men kende wel de hoofdelijke aansprakelijkheid van schuldenaren in het algemeen; maar deze hoofdelijke aansprakelijkheid is niet het kenmerk van een bepaalde soort van zakengemeenschap; het begrip,

¹ B. W. art. 1316: „Er heeft hoofdelijke verbindtenis van de zijde der schuldenaren plaats, wanneer zij allen verplicht zijn tot eene en dezelfde zaak, zoodat elk hunner voor het geheel kan worden aangesproken, en de voldoening door een van hen geschied de overige schuldenaars ten aanzien van den schuldeischer bevrijdt”, art. 1318: „Geene verbindtenis wordt verondersteld hoofdelijk te zijn, tenzij zulks uitdrukkelijk bepaald zij”.

de vennootschapsvorm van de firma, de „offene Handelsgesellschaft” is onbekend.

Naar aanleiding van de zienswijze omtrent het ναυτικὸν δάνειον van Van der Grinten (zie p. 14) moge nog worden opgemerkt, dat al moge het verzekeringselement er in aanwezig zijn, het toch voor alles een leening is¹, tevens een *societas unius rei*.

Lysias XXII (Tegen de korenhandelaars)²

Bij den Raad was een aangifte ingekomen tegen een aantal σιτοπῶλαι wegens overtreding van de wet die verbood, meer dan vijftig φορμοί tegelijk en per persoon te koopen. Inderdaad blijkt, dat zij zich aan prijsopdrijving hebben schuldig gemaakt door achterhouding van waren.

Voor ons onderwerp is § 17 (cf. 21) van belang, waar gezegd wordt, dat Anytus den korenhandelaars had aangeraden „zich onderling te verstaan tegenover de ἔμποροι, ἐπὶ τοὺς ἐμπόρους συνίστασθαι³”.

Uit deze woorden moet men concludeeren, dat zij niet duurzaam vereenigd waren: zij krijgen immers den raad zich voor deze gelegenheid te vereenigen.

Wij hebben hier weer een voorbeeld van een „handeling voor gemeene rekening”, ook als men aanneemt, dat de σιτοπῶλαι telkens opnieuw tegen de ἔμποροι samenspanden.

Op dit geval zijn volkomen toepasselijk de woorden van Mr. M. Polak (Handboek voor het Nederlandsche handels- en faillissementsrecht, I, 1935, p. 434): „Een vereeniging tot regeling der productie, tot wering van concurrentie, of tot het op prijs houden van producten (kartel, trust, enz.) kan verschillenden vorm aannemen,

¹ C. P. Burger Jr., De beperkte aansprakelijkheid van den schuldenaar in het hedendaagsche en in het oude zeerecht, Leidsche diss. 1889, p. 104 sq.: „Het gelijkt dus sterk op het bodemerij-contract, maar niet zoozeer op de eigenlijke bodemerij, die uit haren aard het schip, den bodem betreft als op de oneigenlijke. Ook het schip kan worden verbonden (Dem. tegen Apat. p. 894 (= § 6), tegen Lacritus p. 933 (= § 32), 941 (§ 51), tegen Dionysodorus p. 1283 (= § 3)), maar veelal verbindt de koopman die het geld opneemt, zijne goederen”.

² Literatuur: Wilamowitz, Aristoteles und Athen, II, 1893, p. 374 sqq. L. Gernet in Mélanges d'histoire ancienne, XXV, 1909, p. 127 sqq.

Fr. Blass, Die attische Beredsamkeit, I, 1898, p. 470 sqq. en de inl. in de edities van Rauchenstein u. Fuhr (1889) en H. Frohberger (1895).

³ Vgl. voor συνίστασθαι Andocides, I. 134 (p. 194 sq.).

veelal dien van een handeling voor gemeene rekening (spatieering van mij); ook wordt zij opgericht in den vorm eener naamlooze vennootschap". Dat hier geen N.V. voorhanden is, is duidelijk: immers van een rechtspersoonlijkheid hooren wij niets, evenmin vernemen wij, dat de korenhandelaars hun afspraak schriftelijk hebben aangegaan. Zij hebben zich vereenigd „niet voor de uitoefening van een bedrijf of beroep, maar voor de verrichting van een of meer op zichzelf staande handelingen”¹

Dat de op p. 156 sq. behandelde plaats van Aristoteles (Politica II. 1236b 22 sqq.) niets met „Kompagniegeschäfte und Handelsgesellschaften” te maken heeft, is t.a.p. aangetoond.

2. De zakengemeenschap in het bedrijf der τραπεζίται.

Er zijn drie plaatsen in het Corpus Demosthenicum, waaruit af te leiden valt, dat meer dan één een τράπεζα-bedrijf uitoefenen: Oratie XXXVI, § 13, § 37 en § 43.

Na den dood van den τραπεζίτης Pasion werd zijn zoon Apollodorus in vele processen gewikkeld. De XXXVIste redevoering behelst een verdediging van Phormion, den opvolger van Pasion, tegen een beschuldiging van Apollodorus.

Van § 13 zijn de volgende woorden voor ons van belang: „ἐμίθωσεν ὕστερον Ξένωνι καὶ Εὐφραίῳ καὶ Εὐφρόνι καὶ Καλλιστράτῳ, Apollodorus verpachtte de bank van Pasion later aan Xenon, Euphraeus, Euphron en Callistratus”.

In § 37 wordt eveneens over de verpachting der bank aan dezelfde gesproken; men leest daar verder, dat Xenon cum suis de bank voor tien jaar pachtten.

Op de derde plaats in deze oratie (§ 43) staat, dat „Pasion als slaaf en employé van de τραπεζίται Antisthenes en Arcestratus het bewijs leverde van zijn handigheid en betrouwbaarheid en vertrouwen won, παρὰ τοῖς αὐτοῦ κυρίοις Ἀντισθένηι καὶ Ἀρχεστράτῳ τραπεζιτεύουσι πείραν δούς ὅτι χρηστός ἐστὶ καὶ δίκαιος, ἐπιστεύθη”.

Wat nu de eerste aaneensluiting, die van Xenon cum suis, betreft, moet opgemerkt worden, dat, om met Hasebroek (Zum grie-

¹ Mr. Dr. H. F. A. Völlmar, Het Nederlandsche Handelsrecht, 1936, p. 141: „Van het normale type der maatschap wijkt de handeling voor gemeene rekening alleen in zooverre af, dat zij niet de uitoefening van een bedrijf of beroep, maar de verrichting van een of meer op zichzelf staande handelingen ten doel heeft”.

chischen Bankwesen, Hermes 1920, p. 168) te spreken, „innerhalb des griechischen Bankgewerbes Ansätze von Gesellschaftsbildungen nachweisbar sind, die mehr bedeuten als vorübergehende Vereinigungen“. De κοινωνοί (zoo zullen Xenon en de zijnen elkaar wel genoemd hebben) pachtten immers voor tien jaar. In welken vorm oefenden zij hun bedrijf uit?

J. C. A. M. B o n g e n a a r, Isocrates' Trapeziticus, vertaald en toegelicht, Utr. diss. 1933, p. 40 n. 1 veronderstelt, dat deze „vier personen, vrijgelatenen van Apollodorus en Pasicles“ een „consortium“ vormden.

Een consortium nu heeft betrekking op één op zichzelf staande daad, is een handeling voor gemeene rekening. Men zie hiervoor Mr. M. P o l a k, Handboek voor het Nederlandsche handels- en faillissementsrecht, I, 1935, p. 433, waar hij voorbeelden van handelingen voor gemeene rekening noemt: „Een ander veel voorkomend geval is de overeenkomst tusschen eenige bankiers om voor gemeenschappelijke rekening een obligatieleening, of de aandeelen eener naamlooze vennootschap, over te nemen en bij het publiek te plaatsen (s y n d i c a a t o f c o n s o r t i u m (spatieering van mij))“.

Xenon en de zijnen hebben nu stellig g e e n consortium in den waren zin des woords gevormd. Hun aaneensluiting had niet ten doel een of meer op zichzelf staande handelingen te verrichten, maar alle handelingen die met hun bedrijf samenhangen. Toch kan men nog niet van een vennootschap onder een firma spreken, omdat van de hoofdelijke of solidaire aansprakelijkheid der vennoten niets blijkt (vgl. p. 160 sq.). Al moge H a s e b r o e k, Zum griech. Bankwesen, Hermes LV, 1920, p. 168 zich met deze woorden: „Die Gesellschaft von vier Unternehmern, welche die Bank des Pasion zum gemeinsamen Betriebe von dessen Erben pachtet, kommt einer offenen Handelsgesellschaft nahe“, voorzichtig uitdrukken, ook die formuleering is nog te sterk. Bovendien dient er nog op gelet te worden, dat de tijdsduur der aaneensluiting van te voren nauwkeurig bepaald is: tien jaar. Een dergelijke bepaling komt bij een „offene Handelsgesellschaft“ niet voor.

Het is mogelijk, dat slechts één der κοινωνοί aansprakelijk was. Onder eenig voorbehoud (zie p. 193 en 199) zou men aan een bedrijfsvorm kunnen denken die eenigszins gelijkt op de C. V.

Van de zakengemeenschap van Antisthenes en Arcestratus weten wij nog minder: daarvan is ook de tijdsduur onbekend.

De andere voorbeelden die voor de gemeenschap van zaken in het trapezitenbedrijf worden aangevoerd, Lysias fr. 1 (= Athenaeus XIII. 611 F) („ὀφείλων ἀργύριον ἐπὶ τρισὶ δραχμαῖς Σωσινόμῳ τῷ τραπεζίτῃ καὶ Ἀριστογείτονι”) en B.C.H. VI. 6 sq. 71—74 leeren ons over den aard der associatie van τραπεζῖται niets nieuws.

Thans komen wij tot de behandeling der ἐγγυηταὶ τῆς τραπέζης.

Zij worden genoemd in Demosthenes XXXIII. 10. In deze oratie wordt gesproken over het faillissement van den τραπεζίτης Heraclides. Een debiteur van zijn τράπεζα is Apaturius uit Byzantium, die een geldleening van 30 mina's ontvangen heeft. De spreker heeft zich voor hem tegenover de bank borg gesteld. Apaturius heeft den borg contractueel zijn schip en slaven verpand. Na het failliet gaan van Heraclides tracht Apaturius zich aan zijn verplichtingen tegenover hem te onttrekken: hij probeert zijn slaven uit Athene heimelijk weg te zenden en zijn schip uit de haven te laten vertrekken. De borg verhindert dit: hij laat het schip onder bewaking stellen, vertelt het gebeurde aan de „borgers van de bank” en geeft hun de beschikking over het onderpand (διηγησάμην τοῖς ἐγγυηταῖς τῆς τραπέζης τὴν πράξιν καὶ παρέδωκα τὸ ἐνέχυρον).

Men ziet, dat de contextus voor hypotheses ruimte laat; bewijzen laat zich omtrent de functie dezer ἐγγυηταὶ niets.

Hasebroek, Zum griech. Bankwesen p. 169 sq., meent in Isaeus, fr. 1 (ed. Baiter et Saupp.) een steun te vinden voor de opvatting, dat zij „stille Teilhaber” waren. De spreker daar voert als bewijs van zijn nauwe relatie met den τραπεζίτης Eumathes aan: . . . καὶ κατασκευαζομένην τὴν τράπεζαν προσεισευπόρησα ἀργυρίου, en toen hij zijn bankbedrijf begon, verschaftte ik hem geld”.

Hasebroek concludeert hieruit: „Diese Unterstützung kann nur als eine Teilhaberschaft verstanden werden”. Maar waarom? Waarom is de meening van Breccia, die Hasebroek citeert, dat hier van een depositum sprake zou zijn, zoo verwerpelijk? Eerder in zijn opstel (p. 165 sqq.) spreekt Hasebroek van de belangrijke beteekenis die „Depositengelder” bij de τραπεζῖται gehad hebben. De spreker van Isaeus kan heel goed aan Eumathes een ἀφορμή (dat nooit „geld en commandite gegeven” kan bet. ¹)

¹ J. Korver, De terminologie van het crediet-wezen in het Grieksch, Utr. diss. 1934, stelt op pp. 20—25 de volgende drie bet. van ἀφορμή vast: 1. middelen van

tegen waarschijnlijk een vaste rente geleend hebben¹.

Uit niets blijkt, dat de spreker een ἔγγυητής τῆς τραπέζης was.

Er zijn nog twee plaatsen aangevoerd, waar „borgen van de bank” zouden bedoeld zijn.

Breccia, Riv. di storia ant. VII, 1903, p. 306 n. 6 ziet in Isocrates, XVII. 43 een aanwijzing, dat Archestratus een ἔγγ. τ. τραπ. was: „Πασίων δ' Ἀρχέστρατόν μοι τὸν ἀπὸ τῆς τραπέζης ἑπτὰ ταλάντων ἔγγυητὴν παρέσχεν, maar Pasion bezorgde mij den trapézitēs² Archestratus als borg voor zeven talenten”.

Afdoende weerlegt Hasebroek o.c. p. 169 n. 3 deze veronderstelling: „Archestratos ist kein Teilhaber, sondern selbst Bankier”.

Wel is waar zou een trapézitēs een ἔγγυητής τῆς τραπέζης van een anderen trapézitēs kunnen zijn, maar hiervan weten wij in dit geval niets, evenmin als in Dem. XXXIII. 10.

Ook de door Beauchet, Hist. droit privé IV, p. 465 geuite meening, dat Timosthenes (Dem. XLIX. 31; zie p. 175) een ἔγγ. τ. τραπ. van Phormion zou zijn, is door Hasebroek t.a.p. weerlegd; „Phormion erscheint hier nur in der Funktion des Geschäftsführers, noch nicht des Pächters”.

Zoo blijkt dus Demosthenes XXXIII. 10 de eenige plaats te zijn, waar wij met ἔγγ. τ. τραπ. te doen hebben. Zoolang niet meer gegevens omtrent de ἔγγ. τ. τραπ. bijgebracht kunnen worden, zullen wij omtrent hun functie in het onzekere blijven. Aangenomen, dat zij borgen waren „die für die Verpflichtungen der Bank in ihrer Gesamtheit bürgen”, zooals Hasebroek meent (zie p. 17), dan behoeven zij nog geen „Teilhaber” te zijn. Neemt men met Partsch (zie p. 17) aan, dat de ἔγγυηταὶ „eine Provision εὐνοίας ἔνεκα” gekregen hebben, dan ontvingen zij die belooning blijkbaar niet op grond van een

bestaan; bron van inkomsten; 2. som gelds om het een of ander te bekostigen; 3. kapitaal, waarmee men een zaak opzet, bedrijfskapitaal.

Hoe onjuist is dan ook de op p. 9 geciteerde opmerking van Fritz Gerlich.

¹ Korver o.c. p. 23: „De beklagde in het bekende eerste Lysias-fragment wilde een parfumeriewinkeltje opzetten: ... ἀφορμῆς δὲ δέομαι, καὶ οἷσω δέ σοι ἐννέ' ὀβολοὺς τῆς μνᾶς τόκου. Uitdrukkelijk wordt hier dus gestipuleerd, dat voor het leenen van een bedrijfskapitaal rente, en zelfs vrij hooge rente, zal worden betaald”.

² J. C. A. M. Bongenaar, Isocrates' Trapeziticus vertaald en toegelicht, Utr. diss. 1933, p. 181 maakt aannemelijk, dat ὁ ἀπὸ τῆς τραπέζης = ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης.

overeenkomst, maar omdat de τροπεζίτης zich moreel daartoe verplicht achtte. In elk geval is niet bewezen, dat de ἔγγυηταὶ τῆς τροπέζης „commanditaires” waren. Wellicht waren de ἔγγυηταὶ ook zelf τροπεζίται. Wij weten, dat boeren of pachters zich veelal voor elkaar borg stelden: een dergelijke wederkeerige hulpverlening is ook voor deze soort beroepsgeenoten aannemelijk.

3. De zakengemeenschap in het mijnbedrijf.

Ook de bronnen voor onze kennis van de zakengemeenschap in het Grieksche mijnbedrijf zijn schaarsch. Wij vinden de gegevens in een passage uit Xenophon's Vectigalia (IV. 32), in de oraties XXXVII (Tegen Pantaenetus) en XLII (Tegen Phaenippus) uit het Corpus Demosthenicum, in een paragraaf (32) van Hyperides' IIIe redevoering (Voor Euxenippus) en in een tweetal inscripties (C.I.A. II. 781 en 782), die zeer fragmentarisch zijn.

In den klassieken tijd is de staat de eigenaar van de Lauriummijnen geweest, die aan particulieren de exploitatie overliet. Aristoteles, Resp. Ath. 47 levert ons over, dat de πωληταὶ den mijngrond verpachten: „οἱ πωληταὶ . . . τὰ μέταλλα πωλοῦσι”. Het is nu blijkbaar veel voorgekomen, dat meer dan één eenzelfde mijnconcessie pachtten. A. Böckh meent, dat Xenophon door zijn raad in Vectigalia IV. 32 den stoot tot zulke gemeenschappelijke exploitatie gegeven heeft. Hij schrijft nl. in zijn op p. 18 aangehaalde studie: „doch kann dieses (= gem. exploitatie) nicht vor Xenophons Schrift vom Einkommen geschehen sein, in welcher (4. 32) zuerst der Rath gegeben wird, zur Unternehmung neuer Werke Gesellschaften zu bilden, welche Glück und Unglück theilten: der verständige Vorschlag scheint Eingang gefunden zu haben”. J. H. Thiel, *Ξενοφώντος πόροι*, cum prolegomenis et commentariis, Amsterdamsche diss. 1922, deelt t.a.p. deze meening.

Daartegen is dit op te merken. De gedachte van gemeenschap van zaken is, zooals wij boven gezien hebben, in den handel algemeen toegepast geweest. Dat men die toepassing ook bij mijnexploitatie van Xenophon zou hebben moeten leeren, is ondenkbaar; zij zal ongetwijfeld eerder bestaan hebben. Men moet bedenken, dat wij die zakengemeenschap uit pleidooien kennen. Vóór 355, het jaar waarin de Vectigalia is uitgegeven, hebben wij slechts oraties over van Antiphon, Andocides,

Lysias en Isaeus; in geen daarvan is sprake van mijnen: wij kunnen dus uit vroeger tijd hieromtrent niets weten.

Bezien wij de Xenophon-plaats nog even nader; de tekst is: „οἷόν τε δὴ οὕτως καὶ ἰδιώτας συνισταμένους καὶ κοινουμένους τὴν τύχην ἀσφαλέστερον κινδυνεύειν, het is ongetwijfeld mogelijk, dat aldus ook particulieren door zich aaneen te sluiten en de kansen te verdeelen veiliger (iets kunnen) wagen”.

Uit deze plaats blijkt zonneklaar, dat het doel der aaneensluiting verdeling van risico was. Mislukt de exploitatie, dan is het persoonlijke verlies van een ieder der samenwerkers minder dan het van den industriëel zou zijn die alleen een mijnconcessie exploreerde. Van hoofdelijke aansprakelijkheid der κοινωνοί staat niets vermeld. Onjuist is dan ook de opmerking van Gemoll in *Philologische Wochenschrift* 1922, kol. 1060: „so wird IV. 32 eine offene Handelsgesellschaft vorgeschlagen”.

Gaan wij thans de twee oraties uit het *Corpus Demosthenicum* na.

Oratie XXXVII (Tegen Pantaenetus).

Nicobulus en Euergus leenen samen geld aan Pantaenetus, bezitter van een ἐργαστήριον en 30 slaven¹ in Maroneia, in den vorm van een πρᾶσις ἐπὶ λύσει², d.w.z. Nic. en Euerg. worden eigenaars van het ἐργαστήριον en de slaven, tot de leening zal zijn terugbetaald; maar zij verhuren het ἐργαστήριον met de slaven weer aan Pantaenetus. Tijdens de afwezigheid van Nic. nam Euerg., omdat Pant. zijn verplichtingen niet nakwam, ἐργαστήριον en slaven in bezit. In § 10 lezen wij: „ἢ γὰρ κοινωνεῖν ἔδει τῆς ἐργασίας καὶ τῶν ἐπιμελειῶν τῷ Εὐεργῷ, ἢ χρηστήν ἀντι τοῦτου τὸν Εὐργον ἔχειν, Ik (= Nic.) was (bij mijn thuiskomst) gedwongen òf te zamen met Euerg. de concessie zorgvuldig te exploiteeren òf in plaats van hem (= Pant.) Euerg. tot schuldenaar te hebben”.

¹ E. Ardaillon, *Les mines du Laurion*, 1897, p. 172: „C'est confondre à tort l'ἐργαστήριον ou l'usine avec le μέταλλον ou mine proprement dite Les deux termes ont chacun leur valeur distincte et précise. On ne saurait les remplacer l'un par l'autre”. In noot 2 merkt hij op, dat Daresté in zijn vert. (*Plaidoyers civils* I, p. 253 sqq.) ten onrechte de uitdrukkingen aan elkaar gelijk stelt.

² Beauchet o.c. IV, p. 357: „Ils prêtaient sur hypothèque, et cela sous la forme d'hypothèque offrant le plus sécurité, celle de la πρᾶσις ἐπὶ λύσει”.

Partsch o.c. p. 257 vert. de uitdrukking πρ. ἐ. λ. aldus: „Veräusserung auf Lösungsrecht”.

Hieruit blijkt: twee menschen ¹ bezitten een stuk mijn, zuiver bij toeval, als geldschieters, niet als mijnexploitanten.

Wij hebben weer te doen met een aaneensluiting die de verrichting van een op zichzelf staande handeling ten doel heeft, met een handeling voor gemeene rekening.

In § 38 wordt gezegd, dat alleen „οἱ κοινωνοῦντες μετάλλου, degenen die gemeenschappelijk een stuk mijngrond exploiteeren” „τὰς μεταλλικὰς δίκας, de processen over mijnaangelegenheden” kunnen voeren.

In dit verband is het goed te wijzen op de κοινωνικὰ δίκαι, waarover op p. 48 uitvoerig gesproken is.

Van de XLII-ste oratie (Tegen Phaenippus) is in de eerste plaats § 3 voor ons doel van belang: „ἐπειδὴ δὲ τὰ μὲν τῆς κοινῆς ἀτυχίας μετασχὼν τοῖς ἄλλοις τοῖς ἐργαζομένοις ἐν τοῖς ἔργοις, τὰ δ' ἰδίᾳ μεγάλας περιπεπτωκῶς ζημίαις ἀπολώλεκα τὴν οὐσίαν καὶ τὸ τελευταῖον νυνὶ με δεῖ τῇ πόλει τρία τάλαντα καταθεῖναι, τάλαντον κατὰ τὴν μερίδα (μετέσχον γάρ, ὡς μή ποτ' ὄφελον, κἀγὼ τοῦ δημοθέντος μετάλλου), ἀναγκαῖόν ἐστιν, daar ik, doordat ik zoowel met de andere mijnexploitanten door den algemeenen slechten toestand (in het mijnbedrijf) ² getroffen ben als persoonlijk groote geldboeten gekregen heb, mijn vermogen heb verloren, en daar ik tenslotte thans aan den staat drie talenten moet betalen, een talent voor elk part (want ook ik — ach, ware het anders! — had mede de mijn gepacht, waarvan de concessie is ingetrokken), ben ik genoodzaakt”

Böckh zegt in zijn bekende studie over de Lauriummijnen (zie p. 18 van dit proefschrift) van deze plaats het volgende: „So muss der Bergwerksinhaber, welchem die Rede gegen Phänippos geschrieben ist, als die Grube, an welcher er Antheil hatte, dem Staate verfallen war, drei Talente erlegen, für jeden Antheil ein Talent, weil er das einge-

¹ Nic. is tamelijk arm volgens § 10: „. . . . ἀφικόμην σχεδόν τι πάντ' ἀπολωλεκῶς ὅσα ἔχων ἐξέπλευσα”

² Ardaillon, Les mines du Laurion, p. 156: „Démosthène ne nous explique pas autrement les causes et la durée de cette crise. Est-ce un accident passager dont se plaint son client, ou une situation dont les causes lointaines se font encore sentir? A la vérité, nous ne devons guère ajouter foi à cette allégation, et ce n'est là qu'un moyen oratoire dont il se sert pour attendrir ses juges”. Toch is een crisis niet onmogelijk. In § 21 wordt weer gezegd, dat οἱ ἐν τοῖς ἔργοις ἠτυχήκασιν.

zogene Gut wieder an sich bringen will Wie hier mehrere Theilnehmer an einer Grube vorkommen, so auch anderwärts (Dem. g. Pantänet.; Hyperides f. Euxenippos) (p. 43)."

De situatie is waarschijnlijk deze: een μέταλλον is een grooter geheel, verdeeld in μερίδες. Nu was het betreffende μέταλλον dat door den staat ingetrokken was (δημευθέντος) in parten verpacht, waarvan Phaenippus er drie had¹. Dat er eenige betrekking bestond tusschen hem en de pachters der overige μερίδες, blijkt niet. Er is daarom geen reden om hier aan een zakengemeenschap te denken.

Merkwaardig zijn de woorden van den spreker in § 20: „πόλλ' ἐκ τῶν ἔργων τῶν ἀργυρείων ἐγώ, Φαίνιππε, πρότερον αὐτὸς τῷ ἐμαυτοῦ σώματι πονῶν καὶ ἐργαζόμενος συνελεξάμην, ντοεγερ heb ik, Phaenippus, veel zilver uit de zilvermijnen verzameld (= veel geld verdiend), zelf met mijn eigen lichaam zwoegende en werkende".

Als „kapitalist" heeft de spreker blijkbaar destijds de mijnschacht niet gepacht, maar als een werkmán die door eigen lichaamskracht zijn geld verdiende. Dat wij ons vele mijnexploitanten als niet-rijke lieden hebben voor te stellen, valt ook op te maken uit § 21, waar als groepen tegenover gesteld worden οἱ ἐν τοῖς ἔργοις en οἱ γεωργοῦντες: de eersten „hebben tegenslagen geleden, ἡτυχήκασιν, maar jullie, landbouwers, geniet meer welvaart dan passend was, εὐπορεῖτε μάλλον ἢ προσῆκεν"².

¹ Ardailon o.c. p. 186 sq. vermoedt, dat niet alle leden van de mijn-κοινωνία tegenover den staat verantwoordelijk waren: „l'un d'eux est considéré comme principal concessionnaire et répond pour les autres". Hij vergelijkt dien „principal concessionnaire" met den ἀρχώνης der belastingpachters (Andocides I. 133; zie p. 194). Zoo'n „principal associé" ziet A. in den spreker van onze redevoering. Want de drie μερίδες waren door drie ὄνηταί gepacht, niet door den spreker alleen je crois qu'il s'agit ici d'un particulier qui a trois talents d'amende à payer: c'est le principal associé d'une société de trois membres. Pour une raison ou pour une autre, ils ont été frappés d'une amende, et c'est lui, le principal associé, qui répond devant la loi des amendes infligées à ses deux associés comme de la sienne propre".

Maar waarom kan de tegenstander van Phaenippus niet drie parten gepacht hebben? Hij heeft, zegt hij in § 20, met de mijnexploitatie veel geld verdiend.

² Ardailon o.c. p. 182 sq. zegt, dat wij slechts een dertigtal namen van „concessionnaires" kennen, die voor het meerendeel onbekende personen aanduiden. Door de wel bekende namen weten wij, dat in alle maatschappelijke standen mijn-

Hyperides III (Voor Euxenippus)¹

Na den slag bij Chaetonea (338) had Philippus van Macedonië het grondgebied van Oropus aan de Atheners toegewezen. Het werd in vijf deelen verdeeld, die verloot werden onder de tien φυλαί (vijf groepjes van twee). Toen de verloting had plaats gehad, ontdekte men, dat het aan de φυλαί Acamantis en Hippothontis toegevallen deel behoorde aan den halfgod Amphiarus. Eenerzijds wilde men Amphiarus niet berooven van zijn gebied, anderzijds wilden de twee φυλαί van hun rechten geen afstand doen. Om de moeilijkheid te overwinnen besloot het Atheensche volk Euxenippus met twee anderen naar Oropus te zenden. Alle drie moesten een nacht doorbrengen in den tempel van Amphiarus en naar waarheid aan hun medeburgers verslag uitbrengen van hetgeen zij daar gezien en gehoord hadden. Toen Euxenippus den droom dien hij daar had gehad aan de Atheners verteld had, stelde Polyuctus voor het grondgebied aan Amphiarus terug te geven en de betrokken φυλαί schadeloos te stellen. Dit lokte een γραφή παρανόμων uit: Polyuctus kreeg een boete van 25 drachmen. Hoewel de boete gering was, keerde hij zich, geprikkeld als hij was, tegen Euxenippus: Polyuctus bracht een aanklacht tegen Euxenippus in, dat hij zich had laten omkopen en dat hij het droomorakel niet naar waarheid had overgebracht. In onze oratie verdedigt Hyperides Euxenippus. Hij betoogt in § 32 sqq. o.m., dat de aanklager onbehoorlijk heeft gehandeld door den rijkdom van Euxenippus er bij te halen: de aanklager hoopte te kunnen bewerken, dat aan hem als straf de confiscatie van zijn bezittingen zou worden opgelegd. Maar de Atheensche rechters zijn afkeerig van de sycophanten, die ook de door het mijnbedrijf rijk geworden pachters van mijngrond wilden doen veroordeelen. Zoo „had Tisis het vermogen van Euthycrates opgeteekend om een gerechtelijk vonnis tot confiscatie uit te lokken, Τείσιδος . . . ἀπογράψαντος τὴν Εὐθυκράτους οὐσίαν ὡς

exploitanten gevonden werden. „Les uns sont de familles riches et puissantes, comme Nicias . . ., Callias et Hipponicos . . . D'autres, au contraire, sont sortis du peuple, comme cet adversaire de Phénippos qui travailla aux mines de ses propres mains. . . . Il y en avait qui ne disposaient que d'un seul esclave (Andocide I. 38; cf. Aristophane, Chevaliers, 362) . . . ni le prix d'achat ni les dimensions des parts de mine ne devaient exiger toujours de très gros capitaux. L'exploitation n'était donc pas monopolisée à Athènes, comme elle l'est d'ordinaire dans nos États modernes, par des compagnies peu nombreuses, ou par les seuls capitalistes”.

¹ Zie: Louis Bodin, Extraits des orateurs attiques, Paris, 1907, pp. 327—346.

δημοσίαν οὔσαν (§ 34)”. Verder had hij beloofd daarna „hetzelfde te zullen doen ten aanzien van het vermogen van Philippus en Nausicles, met de bewering, dat zij rijk waren geworden door het pachten van mijnen die niet op de lijst van de poleten stonden, τὴν Φιλίππου καὶ Ναυσικλέους ἀπογράψειν, καὶ λέγοντος ὡς ἔξ ἀναπογράφων μετᾶλλων πεπλουτήκασι (§ 34)”.

Wat volgt hieruit nu van de zakengemeenschap van Philippus en Nausicles? Niets meer dan dat zij samen een stuk mijngrond gepacht hadden.

Iets verder (§ 35) wordt gezegd, dat een andere sycophant „de mijn aanbracht van Epicrates uit Pallene, die hij reeds drie jaar exploiteerde en waaraan bijna de rijksten uit de stad deel hadden, φήναντος τὸ Ἐπικράτους μετᾶλλον τοῦ Παλληνέως, ὃ ἡργάζετο μὲν ἤδη τρία ἔτη, μετεῖχον δ’ αὐτοῦ (= τοῦ μετᾶλλου) οἱ πλουσιώτατοι σχεδόν τι τῶν ἐν τῇ πόλει”. Dus: het stuk mijngrond heet dat van Epicrates: Epicrates exploiteerde het en de πλουσιώτατοι bezaten het mede; m.a.w. eenige gegoede lieden bezaten samen een stuk mijn, dat door één geëxploiteerd werd. De πλουσιώτατοι waren blijkbaar geen exploitanten, maar lieden die een deel van hun vermogen in de mijn belegd hadden.

Wat hun verhouding tot Epicrates is, blijkt niet: waarschijnlijk hadden zij een onderhandsche regeling. Op hem schijnt wèl van toepassing, wat Ardaillon (zie p. 190 n. 1) ten onrechte van den tegenstander van Phaenippus veronderstelde, dat hij is de „principal concessionnaire”.

Rest de bespreking der genoemde inscripties¹. C.I.A. 782 is een fragment van een lijst ὠνηταί, pachters van mijngrond. Zooals al gezegd is, is de inscriptie zeer gehavend: in regel 12 leest men nog: ὠνητῆς Ὑπερείδης(5), in 13: 5 Αἰσχυλίδης en in 14: 75 Δικαιοκρά [τους].

Zooals men ziet, veel houvast heeft men hieraan niet. Evenmin aan C.I.A. 781, waar men in regel 6 leest: κάμινος Δημοφίλου καὶ οὐ ἂν [κοινωνία ὑπῆ]. Aangenomen, dat de aanvulling κοινωνία ὑπῆ juist is, moet toch de conclusie van Glotz (zie p. 19) „la firme la plus connue est celle des Hauts Fourneaux Dèmophilos et Cie”, een slecht gefundeerde genoemd worden. Dit is een krasse uiting van de

¹ Met commentaar zijn zij uitgegeven door J. H. Hansen in zijn „Strassburger Dissertation” *De metallis atticis* (1885) p. 11 sqq.

onhistorische moderniseering van het antieke economische leven.

De conclusie aangaande de zakengemeenschap in het mijnbedrijf moet luiden: de bedrijfsvorm is niet de vennootschapsvorm onder een firma, of de N.V.

Op zijn hoogst kan men zeggen, dat hier misschien een bedrijfsvorm aanwezig is die eenigszins met de C.V. kan worden vergeleken. Maar dan moet men aannemen, dat „de rijksten” die hun geld aan Epicrates leenden deelden in de winst en in het verlies der exploitatie. De mogelijkheid, dat zij zich met een vaste rente tevreden stelden blijft ook nog open. Aangenomen echter, dat hier onder μετέχειν „het hebben van een aandeel” moet worden verstaan, zou men Epicrates „den beheerenden vennoot” (p. 161) en „de rijksten” de „stille compagnons” (p. 161) kunnen noemen. Maar verder gaat de overeenkomst met de C.V. niet. Wat Lehmann (p. 22) naar aanleiding van Andocides I. 133 opmerkte, is ook hier van toepassing: wij weten niet, of de „Antheile der μετέχοντες” „übertragbar” waren, evenmin, of er een „Mehrheitsverband” of een „beschränkte Haftung” der μετέχοντες bestond. Aan den anderen kant is het niet waarschijnlijk, dat wij hier slechts met een „handeling voor gemeene rekening” te doen hebben: de tijdsduur van drie jaar en het wellicht groote aantal μετέχοντες verzetten zich daartegen.

4. De zakengemeenschap bij de belastingpacht.

Er zijn drie passages die ons data over de zakengemeenschap bij de belastingpacht verschaffen: Andocides I. 133 sq.; Lycurgus, Tegen Leocrates § 19 (cf. § 58) en Plutarchus, Het leven van Alcibiades, c. V.

Voordat deze plaatsen worden besproken een enkele opmerking over de belastingpacht.

De staat verpachtte, behalve de Laurium-mijnen, ook de indirecte belastingen aan den meestbiedende. De verpachting had plaats door de poleten (zie p. 195 n. 5) voor een jaar, bij de mijnen voor drie of meer jaar (zie p. 187).

Het pachtrecht was wettelijk geregeld: Demosthenes (XXIV. 96 en 101) spreekt van οἱ νόμοι οἱ τελωνικοί.

Als pachters konden optreden of enkelingen of groepen, Om de gevallen, waarin een groep de belastingen pachtte, is het ons te doen.

Gaan wij thans de genoemde plaatsen na.

Andocides I. 133 sq.

In het jaar 400¹ werd Andocides aangeklaagd, omdat hij zich zou hebben schuldig gemaakt aan ἀσέβεια: hij zou deel hebben genomen aan de mysteriën te Eleusis, hoewel hem door het psephisma van Isotimides de toegang tot de heiligdommen van den staat ontzegd was (§§ 10 en 71). De aanklacht werd ingediend door Cephisius; medeaanklagers waren Meletus en Epichares (§§ 94 en 95). Agyrrhius, die in ons citaat genoemd wordt, was een aanhanger van hen.

In § 133 sq. staat dan: „Ἀγύρριος γὰρ οὐτοσί, ὁ καλὸς κάγαθός, ἀρχώνης ἐγένετο τῆς πεντηκοστῆς τρίτον ἔτος, καὶ ἐπρίατο τριάκοντα ταλάντων, μετέσχον δ' αὐτῷ πάντες οἱ παρασυλλεγέντες ὑπὸ τὴν λεύκην, οὓς ὑμεῖς ἴστε οἳ οἱ εἰσιν· οἱ διὰ τοῦτο ἐμοιγε δοκοῦσι συλλεγῆναι ἐκεῖσε, ἵν' αὐτοῖς ἀμφοτέρα ἤ καὶ μὴ ὑπερβάλλουσι λαβεῖν ἀργύριον καὶ ὀλίγου πραθείσης μετασχεῖν. 134. κερδήναντες δὲ τρία τάλαντα, γνόντες τὸ πρᾶγμα, οἷον εἶη, ὡς πολλοῦ ἄξιον, συνέστησαν πάντες, καὶ μεταδόντες τοῖς ἄλλοις ἕνωοντο πάλιν τριάκοντα ταλάντων. ἐπεὶ δ' οὐκ ἀντεωνεῖτο οὐδεὶς, παρελθὼν ἐγὼ εἰς τὴν βουλήν ὑπερέβαλλον, ἕως ἐπριάμην ἕξ καὶ τριάκοντα ταλάντων. ἀπελάσας δὲ τούτους καὶ καταστήσας ὑμῖν ἐγγυητὰς ἐξέλεξα τὰ χρήματα καὶ κατέβαλον τῇ πόλει καὶ αὐτὸς οὐκ ἐξημιώθη, ἀλλὰ καὶ βραχέα ἀπεκερδαίνομεν οἱ μετασχόντες· τούτους δ' ἐποίησα τῶν ὑμετέρων μὴ διανείμασθαι ἕξ τάλαντα ἀργυρίου. Want Agyrrhius, die nette man, was drie jaar geleden hoofdpachter² van den vijftigsten penning³ en hij pachtte (die belasting) voor dertig talenten en met hem namen daaraan deel⁴ allen die bijeenkomen onder den witten populier, van wie gij weet wat voor lui zij zijn; ik voor mij

¹ Over de dateering is men het niet eens. A. D. J. Makkink, *Andokides' eerste rede, met inleiding en commentaar*, Utr. diss. 1932, p. 32 sqq. voert zeer aannemelijke argumenten voor deze dateering aan.

² Hesychius s.v. verklaart het woord ἀρχώνης met: ὁ προηγούμενος τῆς ὄνῆς.

³ De πεντηκοστή was een tol, geheven van alle waren bij den in- en uitvoer in den Piraeus (zie H. Francotte, *Les finances des cités grecques*, p. 11 sqq.). Zij werd geïnd door de πεντηκοστολόγοι. In Dem. LIX. 27 is sprake van ἡ πεντηκοστή τοῦ σίτου: blijkbaar is deze tol van sommige — de meest de voorkomende? — goederen afzonderlijk verpacht.

⁴ Eén man — Agyrrhius — pachtte, ἐπρίατο; de anderen μετέσχον αὐτῷ (dus ἕξωθεν). Men vergelijkte Dem. LVI. 6: ἕξωθεν μετείχον αὐτῷ τοῦ δανείσματος (zie p. 178).

geloof, dat zij om een dubbel voordeel te behalen daar samenkomen: in de eerste plaats om geld te krijgen, voor het geval dat zij geen hooger bod doen, in de tweede plaats om deelhebber te worden aan een voor een lagen prijs gepachte belasting¹. 134. Daar zij drie talenten (met het innen der belasting van het vorige jaar) verdiend hadden en wisten, hoe voordeelig het zaakje was, vereenigden² allen zich en zij trachtten, nadat zij de nieuwe concurrenten³ een deel van hun winst hadden afgestaan, de belasting weer voor dertig talenten te pachten⁴. Toen nu niemand een tegenbod deed, trad ik naar voren naar den raad⁵ en begon hooger te bieden, totdat ik de belasting pachtte voor zes en dertig talenten. Nadat ik nu hen (= Agyrrhius cum suis) uitgeschakeld had

¹ De aanwezigen willen dus eerst een belooning voor hun niet-bieden en dan ook, wanneer, ten gevolge van het niet-bieden, de belasting goedkoop (ὀλίγου) verpacht wordt, daaraan deelnemen (μετασχεῖν). Daaruit blijkt duidelijk:

1. dat er niet vooraf een aaneensluiting van menschen was om gezamenlijk te pachten;
2. dat het van den ἀρχώνης moet hebben afgehangen, wie hij als μέτοχοι of κοινωνοί wilde aannemen en voor hoeveel „kapitaal“.

Ulrich Wilcken, Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien, I, 1899, p. 541 spreekt over de Egyptische belastingpachters in den tijd der Ptolemaeën: „Das Geschäftsverhältnis des Pächters zu den Teilnehmern wurde contractlich festgelegt. Der Revenue-Papyrus nennt einen solchen Contract nach seinen Inhalt correct eine μετοχή (34, 16; vgl. 14, 10). In diesem Gesellschaftsvertrage müssen die Rechte und Pflichten der beiden contrahirenden Teile genau fixirt gewesen sein. Vor allem war hierin stipulirt, in welchem Masse der einzelne Gesellschafter Anteil nahm an Gewinn und Verlust des Pachtgeschäftes“.

² Voor συνέστησαν vgl. Xen., Vect. IV. 32; Lysias, XXII. 17 en 21 (zie p. 182) en Dem., XXXIV. 34 συνίσταται μετὰ τοῦ Λάμπιδος.

³ Wilcken o.c. I, p. 538 n. 1 acht de woorden τοῖς ἄλλοις „unverständlich“. M. Rostowzew, Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diokletian, Philologus, Suppl.-Bd. IX, 1904, p. 347 n. 25: „Zuerst kauft Agyrrhios, bezahlt die Concurrenten . . . und giebt ihnen nachher Antheil an seinem Geschäft. Für das nächste Jahr thun sie sich zusammen; da kommen aber wieder Concurrenten (οἱ ἄλλοι), ihnen wird sofort Antheil am Geschäft versprochen (μεταδόντες τοῖς ἄλλοις)“. Makkinck t.a.p. volgt terecht Rostowzew.

⁴ Wilcken o.c. p. 537 n. 3 beschouwt, evenals Makkinck t.a.p., ἔωνοῦντο als impf. de conatu. „Ziebarth meint, sie bekamen den Zuschlag, und Andokides habe sie das nächste Mal überboten“. Dit lijkt niet waarschijnlijk.

⁵ Makkinck t.a.p.: „De verpachting had plaats door de poletai ten overstaan van den raad (Busolt, Gr. St.³, p. 1141), die de beslissing over de verpachting bezat“.

en aan u borgen¹ verschaft, inde ik de gelden, stortte ze in de staatskas en zelf leed ik geen verlies, maar de deelnemers en ik² behaalden zelfs een kleine winst; en ik maakte, dat die lui niet onder elkaar zes talenten ten koste van uw vermogen (het staatsvermogen) verdeelden”³.

Uit de passage mag geconcludeerd worden:

1. één man pacht; zie ook *Aristoteles*, *Resp. Ath.* 47. 2: καὶ τὰ τέλη τὰ εἰς ἐνιαυτὸν πεπραμένα ἀναγράφαντες εἰς λελευκωμένα γραμματεῖα τὸν τε πριάμενον καὶ [ἴσου] ἄν πρίηται.

Voor den staat bestaan zelfs geen combinaties; hij is dus alleen verantwoordelijk.

2. deze pachter neemt — ἔξωθεν τῆς συγγραφῆς (vgl. *Dem.* LVI. 6; p. 178 n. 4) — deelnemers aan, lieden die μετέχουσι (er had in den tekst ook κοινωνοῦσι kunnen staan)⁴.

Wie zullen de ἐγγυηταί, wie de μέτοχοι geweest zijn. *A. Böckh*, *Staatshaushaltung I*³ p. 406 sq. veronderstelde reeds: „vermuthlich gehörten sie (= die Bürgen) häufig zu den Theilnehmern am Gewinn”. *Rostowzew* o.c. p. 334, *Busolt*, *Gr. St.*³ p. 1230 e.a. deelen deze meening. Toch is zij onbewijsbaar. Er tegen pleit de gedachte, dat men toch niet als borg een deelnemer die hetzelfde risico loopt zou aanvaarden. Aan den anderen kant moet gezegd worden, dat de borgen hun kwade kansen toch niet alleen χάριτος ἔνεκα geloopen zullen hebben.

Mogelijk is, dat de τελῶναι wederkeerig voor elkaar borg stonden en dat tevens de borgen met eenige provisie beloond zijn (vgl. de ἐγγυηταί τῆς τραπέζης, p. 185 sqq.).

In ieder geval zijn de μετέχοντες anderen geweest.

Maar wie waren zij? De tolinning onderstelt allerlei personeel, ἐκλέγοντες in allerlei soorten, die naar de verschillende belastingen verschillende namen hebben: ἔλλιμενισταί, δεκατηλόγοι, εἰκοστο-

¹ De pachter stelt borgen. Vgl. *Xen.*, *Vect.* IV. 20: . . . τῷ δημοσίῳ ἔστι λαμβάνειν ἐγγύους παρὰ τῶν μισθουμένων, ὥσπερ καὶ παρὰ τῶν ὄνουμένων τὰ τέλη.

² Ook *Andocides* spreekt van zijn μετασχόντες.

³ *Ziebarth* o.c. p. 20: „. . . er that sich nicht wenig darauf zugute, dass er dem Vaterland die 6 Talente, welche die Differenz betrug, erhalten habe”.

⁴ In de *Revenue-papyrus 15. 1* (*Wilcken* o.c. I, p. 542) heeft μηδὲ κο[ινων]εῖ- τωσαν.

λόγοι, πεντηκοστολόγοι. Zij zullen ook rechtstreeks in de pacht betrokken zijn geweest¹. Er schijnen ook vermogende μέτοχοι geweest te zijn: L y c u r g u s, Tegen Leocr. 19 (p. 198). De gebrekkige gegevens echter laten het vormen van een duidelijke voorstelling niet toe.

De aaneensluiting, of liever de toelating door den ἀρχώνης van meerderen, zal tot reden hebben gehad, als steeds, verdeling van risico; verder was het in het voordeel van den ἀρχώνης om de ἐκλογεῖς of ἐκλέγοντες belang te laten nemen bij het bedrag van de opbrengst: hij verzekerde zich zoo van een deugdelijke medewerking.

Gaan wij thans de plaats uit P l u t a r c h u s na: Alcibiades c. V.

Er wordt verteld, dat Alcibiades een vriend, die een μέτοικος was, een voordeeltje willen bezorgen. „Hij droeg hem op den volgenden dag de pachters van de staatsbelastingen door het doen van een hooger tegenbod te overtreffen, προσέταξε τῇ ὑπεραίᾳ τοὺς ὠνούμενους τὰ τέλη τὰ δημόσια² ταῖς τιμαῖς ὑπερβάλλειν ἀντωνούμενον”. De μέτοικος verzette zich, maar hij werd door Alcibiades tot het uitvoeren van de opdracht gedwongen. Hij ging dus 's morgens vroeg naar de markt en „bood een talent meer, ἐπέθηκε τῇ ὀνῆι τάλαντον”. Maar de pachters werden boos en zeiden, dat hij zijn borg moest noemen. Hierdoor geraakte hij in verlegenheid en wilde zich terugtrekken. Op dat moment echter riep Alcibiades, die van verre stond toe te kijken: „Schrijf mijn naam op: hij is een vriend van mij; ik sta borg voor hem”. De pachters raakten van hun stuk en wisten door betaling van een talent den μέτοικος over te halen zijn bod in te trekken.

Het nieuwe, dat deze anecdote ons leert, is dat ook één man (en zelfs een μέτοικος) de belastingen kon pachten. Verder bevestigt zij wat wij uit A n d o c i d e s wisten: het pachten door een heele groep

¹ A. Böckh, Staatshaush.³, p. 407: „die Einnehmer scheinen gewöhnlich geringere Theilnehmer an der Pachtung gewesen zu sein, wiewohl hierzu auch gemeinethete Menschen oder Sklaven der Pächter gebraucht werden mochten”.

G. Gilbert, Handb. gr. Staatsalt., I, 1893, 395: „welche wohl alle . . . an der Ertragzins der Pacht beteiligt waren”.

² Merkwaardig, dat hier τὰ τέλη τὰ δημοσία staat: werden dan alle belastingen tegelijk verpacht? Bij A n d o c i d e s t.a.p. lezen wij van het verpachten van alleen de πεντηκοστή.

pachters en het stellen van borgen. Voor den aard der zakengemeenschap doet zij geen nieuwe gegevens aan de hand.

Het derde gegeven over de belastingpacht levert de redevoering van *Lycurgus* „Tegen *Leocrates*”¹.

Den dag, waarop *Philippus* de Atheners en hun bondgenooten bij *Chaeronea* versloeg (7 *Metageitnion* 338), werd in Athene het besluit genomen vrouwen en kinderen van buiten in de stad te brengen en iederen inwoner tot verdediging van den staat op te roepen; een ieder die zich door de vlucht aan deze plicht onttrok zou als verrader beschouwd worden. Een aanzienlijk Athener, *Leocrates* (§§ 17, 22 en 139 sqq.), was in die dagen naar *Rhodus* geweken om bij den algemeenen ondergang, zooals hij meende, van zijn vaderland althans zich en het zijne te redden. Meer dan vijf jaar na zijn vlucht waagde hij het naar Athene terug te keeren, in den waan, dat zijn verraad vergeten zou zijn. Maar *Lycurgus* daagde hem voor het gerecht en wel door een *εισαγγελία* wegens verraad (§§ 1, 5, 29, 30, 34, 55 en 137).

Van belang zijn de woorden van § 19: „(ἀναγνώσεται) . . . τὴν Φυρκίνου μαρτυρίαν, ὃν καὶ ὑμῶν ἴσασι οἱ πολλοὶ κατηγοροῦντα τούτου ἐν τῷ δήμῳ ὡς καὶ μεγάλα βεβλαφῶς εἶη τὴν πεντηκοστήν, μετέχων αὐτῆς², (de *γραμματεὺς* zal u voorlezen) het getuigenis van *Phyrcinus*, die naar ook de meesten van u weten, in de volksvergadering hem beschuldigde, dat hij hem een groot nadeel had bezorgd, toen *Leocrates* zijn deelgenoot was bij het pachten van den vijftigsten penning”; in § 58 wordt nog eens gezegd τῆς πεντηκοστῆς μετέχων ἐτύγχανεν.

Misschien is *Phyrcinus* de *ἀρχῶνης* geweest; de schade die *Leocrates* aan de belastingpachters berokkende bestond hierin, dat hij in *Rhodus* het gerucht uitstrooide van de inname van Athene door *Philippus*: vele *ἔμποροι* bleven daarom uit de haven van Athene weg.

Uit de volgende plaatsen leeren wij, dat *Leocrates* vermogend was: § 17: *Λεωκράτης* . . . συσκευασάμενος ἃ εἶχε χρήματα μετὰ τῶν οἰκετῶν εἰς τὸν λέμβον κατεκόμισε; § 22: hij verkocht, toen hij de stad verliet, *τὰνδράποδα* καὶ τὴν οἰκίαν; § 58: ἐκέκτητο χαλκο-

¹ Nog altijd is van waarde de schooluitgave van deze oratie door A. H. G. P. van den Es (Groningen, 1862).

² Ik heb den tekst gevolgd van *Felix Durrbach*, *Lycurgue, Contre Léocrate*, Paris, Les Belles Lettres, 1932.

τύπους (= τάνδράποδα van § 22); § 139: hij vervulde verschillende λειτουργίαι.

De redevoering bewijst, dat tot de μετέχοντες τῆς πεντηκοστῆς ook vermogenden behoorden; op p. 196 sq. is de veronderstelling uitgesproken, dat onder hen ook minder gegoeden gerekend moeten worden.

Welke is nu de bedrijfsvorm der zakengemeenschap bij de belastingpacht geweest? Hier kan hetzelfde gezegd worden als wat op pp. 184 en 193 staat. Aangenomen, dat de μετέχοντες met den ἀρχώνης de goede en kwade kansen deelden en niet van te voren een vaste vergoeding voor het leenen van hun geld bedongen, kan men met Lehmann (p. 22) vinden, dat „das Verhältnis sich unserer Aktienkommanditgesellschaft annäherte”.

Maar men dient terdege op de groote verschillen, die Lehmann genoemd heeft, van dezen bedrijfsvorm met de C.V. te letten. Hier een „handeling voor gemeene rekening” aan te nemen, is door het groote aantal deelnemers niet waarschijnlijk.

CONCLUSIES

Gemeenschap van bedrijf is voorgekomen:
in (zee)handel en scheepvaart,
in het bedrijf der τραπεζίται;
in het mijnbedrijf;
bij de belastingpacht.

De Grieksche theorie, de Grieksche wet en het Grieksche spraakgebruik hebben nooit onderscheiden de aaneensluiting van personen en gelden, met het doel om zaken te doen en winst te behalen, van de aaneensluiting voor ieder ander doel; er is geen onderscheid gemaakt tusschen vennootschap en genootschap.

De gemeenschap van bedrijf heeft zich nooit tot vaste rechtsvormen ontwikkeld: de Grieken van den klassieken tijd hebben niet de firma met de hoofdelijke aansprakelijkheid van elken vennoot gekend; evenmin de naamlooze vennootschap met haar scheiding van vennootschapskapitaal en het vermogen der vennoten. In plaats van de commanditaire vennootschap is het δάνειον ναυτικόν gebruikelijk geweest; slechts enkele gegevens wijzen er op, dat er misschien een bedrijfsvorm bestaan heeft, waarbij een soort „beheerende vennoten” en „stille compagnons” voorkwamen.

De gebruikelijke gemeenschap van zaken had in den regel het karakter van de „handeling voor gemeene rekening”, de „Gelegenheids-gesellschaft”, de „Spekulationsverein”.

De verklaring van de veelvuldige zakengemeenschap is voor de meeste gevallen de behoefte om het risico te verdeelen; zij is niet een middel om groote kapitalen bijeen te brengen. Zij is dus niet een aanwijzing van een hooge economische ontwikkeling, maar is een gevolg van de onzekerheid van het bedrijfsleven, die eigen is aan de zwakke economische en politieke ontwikkeling.

Vaak zijn de samenwerkenden broeders; vaker heeten zij φίλοι: in de verhouding tusschen de „vennoten” overweegt het persoonlijke element.

ZUSAMMENFASSUNG

Im „Ersten Kapitel“ wird eine Umschreibung des Themas gegeben. Zur Umschreibung des Ausdrucks „Geschäftsgemeinschaft“ kann man von einer modernen Einteilung von Vereinen ausgehen. In den Gesetzgebungen vieler Länder unterscheidet man „Wirtschaftsgenossenschaften“ und „Vereine für ideale Zwecke“. Die „Geschäftsgemeinschaften“ gehören zur ersten Kategorie. Man kann sie folgendermaßen bestimmen: „Geschäftsgemeinschaft ist der Zusammenschluss zweier oder mehrerer Personen zu einem kommerziellen Zwecke“. Die Zeitdauer kann verschieden sein: sowohl „freiwillige Personenvereinigungen zur Erfüllung bleibender Zwecke“ wie „vorübergehende Personenvereinigungen“ fallen unter obige Begriffsbestimmung.

Ogleich das Thema auf dem Gebiet des „Vereinswesens“ liegt, haben Erich Ziebarth, der „Das griechische Vereinswesen“ (siehe S. 4 N. 3) und Franz Poland, der „Geschichte des griechischen Vereinswesens“ (siehe S. 4 N. 4) schrieb, den Betriebsformen der Wirtschaftsgemeinschaften wenig Aufmerksamkeit gewidmet. Das über die altgriechische Geschäftsgemeinschaft vorhandene Material ist noch nicht zusammengestellt und besprochen worden. Die vorliegende Schrift soll hierzu ein bescheidener Versuch sein. Die Ergebnisse der wichtigsten auf das Thema bezüglichen Abhandlungen werden im „Ersten Kapitel“ aufgezählt. Von diesem Teil, der hauptsächlich eine Bibliographie enthält, wird keine Übersicht gegeben: man lese die Seiten 9—23 selbst.

Da sich bei der Untersuchung herausstellte, dass viele unbegründete Meinungen über das Thema einer unrichtigen Übersetzung der Wörter $\kappa\omicron\iota\nu\omega\nu\acute{\omicron}\varsigma$, $\kappa\omicron\iota\nu\omega\nu\epsilon\acute{\iota}\nu$ und $\kappa\omicron\iota\nu\omega\nu\acute{\iota}\alpha$ zuzuschreiben sind, wurde ein besonderes Kapitel der Wortforschung betreffs „ $\kappa\omicron\iota\nu\omega\nu\acute{\iota}\alpha$ und stammverwandter Wörter“ gewidmet. Diese Untersuchung erstreckt sich zeitlich nicht weiter als bis einschliesslich Aristoteles und beschränkt sich lokal auf die eigentliche griechische Welt. Quellen nach diesem Autor und ausserhalb des eigentlichen Griechenlands

(z.B. ägyptische Papyri) wurden nicht behandelt. Allerdings wurden manchmal spätere Stellen herangezogen, nämlich wenn postklassische Belege seltene klassische stützen konnten und wenn in späterer Zeit ergänzende Bedeutungen gefunden wurden. Hier folgt eine gleichsam lexikographische Übersicht der behandelten Wörter.

I. ΚΟΙΝΩΝΟΣ UND STAMMVERWANDTE ADJECTIVA

a. Κοινωνός.

- I. Lebensgefährte (-gefährtin), Schicksalsgenosse.
- II. Mitglied der Staatsgemeinschaft,
ein an der Staatsverwaltung Beteiligter,
Teilhaber an der Herrschaft.
- III. ein an Religionsfeiern Beteiligter, Mitverehrer.
- IV. Mittreibender, Mitarbeiter, Helfer.
- V. Helfershelfer, Mitschuldiger.
- VI. Mitbesitzer.
- VII. ein an einem Gespräch Beteiligter,
ein an einer Beratung Beteiligter,
ein an einer philosophischen Untersuchung Beteiligter,
einer, welcher derselben Ansicht ist,
ein an derselben Ausbildung Beteiligter.
- VIII. Verwandter, Freund, Kamerad, im Plural „Umgebung“.
- IX. Teilgeber.
- X. habend, Verüber.
- XI. Κοινωνός = κοινωνικός
- XII. Κοινωνός in kommerziellem Zusammenhang: Geschäftsfreund.

b. Ἐπικοινωνός

verbunden (Gruppe VIII).

c. Κοινωνικός

- I. auf κοινωνοί bezüglich (Gruppe VIII, XII).
- II. auf eine Verabredung bezüglich (Gruppe IV).
- III. auf die Gemeinschaft bezüglich, im Interesse der Gemeinschaft, gesellschaftlich, sozial (Gruppe II); auch: freundlich, leutselig (Gruppe VIII).
- IV. auf das Teilgeben bezüglich, freigebig (Gruppe IX).

V. auf den gemeinsamen Besitz bezüglich, gemeinsam besitzend (Gruppe VI).

d. Ἀκοινωνητος

- I. nicht teilhabend, keinen Nutzen habend von.
- II. nicht habend (Gruppe X).
- III. nicht verbunden mit, fremd (c. Dativo) (Gruppe VIII).
- IV. unsozial, egoistisch (Gruppe II, VIII).

e. Δυσκοινωνητος

nicht umgänglich, asozial, unfreundlich (Gruppe II, VIII).

f. Εὐκοινωνητος

leicht mitteilend, mild, freigebig (Gruppe IX).

g. Ἀξιοκοινωνητος

- I. wert, Teil zu erhalten an; wert, Mitglied zu werden (Gruppe II).
- II. wert, zusammenzuarbeiten (Gruppe IV).

II. KOINΩNEIN UND VERBA COMPOSITA

a. Κοινωνεῖν

- I. teilhaben am Leben und an den Lebensumständen (Ehe, geschlechtlicher Vermischung, Glück, Unglück, Vorteilen).
- II. Mitglied einer Staatsgemeinschaft, eines Bundes, einer Bundesgenossenschaft, Dekarchie sein (werden), sich an der Staatsverwaltung beteiligen, ein Amt bekleiden, Mitglied der Volksversammlung, des Gerichtes sein.
- III. sich an Religionsfeiern beteiligen, mitverehren.
- IV. mitmachen, mitarbeiten, helfen.
- V. Mitschuldiger sein, gemeinsame Sache machen mit.
- VI. gemein haben, gleichen, gemeinsam besitzen, -bewohnen.
- VII. sich an einem Gespräch, einer philosophischen Untersuchung beteiligen, derselben Ansicht sein.
- VIII. verwandt sein, Glied eines Geschlechtes werden, umgehen mit, zu schaffen haben mit, Umgang bekommen mit, im Zusammenhang stehen mit, Freundschaft genießen, Freundschaft schlieszen.

- IX. teilgeben.
 X. haben, gebrauchen, (ein Leben) führen, treiben, annehmen, erhalten.
 XI. Κοινωνεῖν in philosophischem Zusammenhang: teilhaben.
 XII. Κοινωνεῖν in kommerziellem Zusammenhang: Verbindlichkeiten eingehen, Handel treiben, Anteil an einer Bergwerkskonzession haben.
- b. Ἐπικοινωνεῖν.
 I. gemein haben, gleichen; gemeinsam besitzen (Gruppe VI).
 II. zusammenhängen mit, zu schaffen haben mit, lokal in Verbindung stehen mit (Gruppe VIII).
 III. in wirtschaftlichem Zusammenhang: sich mit andern (an einer Anleihe) beteiligen, einen Unteranteil haben (Gruppe XII).
- c. Κατακοινωνεῖν
 sich verschwören gegen (Gruppe V).
- d. Προσκοινωνεῖν
 I. teilhaben.
 II. teilgeben (Gruppe IX).
- e. Συγκοινωνεῖν
 I. sich zusammen beteiligen an.
 II. als Gruppe lokal in Verbindung stehen mit (Gruppe VIII).
 III. zusammen gebrauchen (Gruppe X).

III. ΚΟΙΝΩΝΙΑ UND STAMMVERWANDTE SUBSTANTIVA

- a. Κοινωνία
 I. Lebensgemeinschaft, Ehegemeinschaft; geschlechtliche Vermischung; das Sichteilen in Freude und Schmerz.
 II. Staatsgemeinschaft.
 III. Beteiligung an Religionsfeiern; gemeinsame Verehrung der Götter.
 IV. Zusammenarbeit, gemeinsames Handeln; gemeinsames Vorgehen, gemeinsamer Rechtsstreit; Bündnis, Hilfe.
 V. das Gemeinsame-Sache-Machen mit.
 VI. das Gemeinhaben, Gemeinsam-Haben: 1. Ähnlichkeit; 2. ge-

meinsamer Besitz, -Gebrauch, das gemeinsame Bewohnen.

VII. Beteiligung an einem Gespräch, Anteil an einem Ruf.

VIII. Verwandtschaft;

Vereinigung, Vermischung, Kombination, Harmonie;

Umgang, gesellschaftlicher Verkehr, Beziehung, Verhältnis;

Verbindungsweg;

± φιλία, Kameradschaft;

± δικαιοσύνη, δίκαιον, δικαιοσύνη.

IX. das Teilgeben.

X. Besitz, Gebrauch.

XI. ἡ κοινωνία = οἱ κοινωνοί.

XII. philosophische Bedeutungen bei Platon: Vorknüpfung, Korrelation.

XIII. Geschäftsgemeinschaft, Geschäftsverfahren, Geschäftsverkehr, Kontrakt.

b. Κοινωνία

I. das Teilhaben an:

a. γάμων (Gruppe I),

b. ἱερῶν („ III),

c. λόγων („ VII),

d. συγγενείας („ VIII).

II a. Verbindung, Kontrakt = ξυμβόλαιον (Gruppe XIII),

b. Umgang, gegenseitiger Verkehr = ὁμιλία (Gruppe VIII).

III. Verbindungsmittel = μετακέρασμα (Gruppe VIII).

IV. Gruppe, Gruppierung (Gruppe XI).

c. Κοινωνησις

das [als Kind] Annehmen (Gruppe X).

d. Ἐπικοινωνία

I. Zusammenhang, Verbindung (Gruppe VIII).

II. Ähnlichkeit (Gruppe VI).

e. Ἀκοινωνία

Entfremdung, Verlust der φιλία (Gruppe VIII).

f. Ἀκοινωνησις

das Fehlen der Besitzergemeinschaft (Gruppe VI).

g. Εὐκοινωνησία
Gemeinsinn (Gruppe VIII).

Das „Dritte Kapitel“ behandelt die altgriechische Geschäfts-gemeinschaft.

Um zu einer richtigen Erkenntnis der Betriebsformen bei den Griechen in der klassischen Zeit zu gelangen, soll man von den Unterschieden ausgehen, die das moderne Recht und die moderne Praxis machen oder kennen. Nacheinander werden Umschreibungen der „offenen Handelsgesellschaft“, der „stillen oder Kommanditgesellschaft“, der „Gesellschaft mit beschränkter Haftung“ und der „Gelegenheitsgesellschaft“ gegeben. Sodann wird das Material besprochen betreffs:

1. der Geschäftsgemeinschaft in (See)handel und Schifffahrt;
2. „ „ bei den Trapeziten;
3. „ „ im Bergbau;
4. „ „ bei der Steuerpacht.

Sub 1 wird das sog. „Solonische Vereinsgesetz“ behandelt; durch einen Vergleich mit Aristoteles (Eth. Nic. 1160 a 14 sqq. und Eth. Eud. 1241b 24) werden die in diesem Gesetz genannten Gruppen näher bestimmt. Als Geschäftsgemeinschaften werden unterschieden: ναῦται (πλωτῆρες) und εἰς ἔμποριαν οἰχόμενοι (πρὸς ἐργασίαν χρημάτων); συστρατιῶται und πόλεως ὀρεγόμενοι, σύσιτοι und ἐπὶ λείαν οἰχόμενοι. Diese Geschäftsgemeinschaften sind aber vorübergehender Natur, „Gelegenheitsgesellschaften“.

Die andern Quellen für diesen Teil des Themas sind folgende Reden aus dem Corpus Demosthenicum: XXXII, XXXIV, XXXV, XLIX, LII und LVI, nebst Lysias XXII. Jede Rede wird einzeln behandelt. Man findet darin keine offenen Handelsgesellschaften oder Aktiengesellschaften. Die Kommanditgesellschaft ist durch den τόκος ναυτικός ersetzt. Auch hier hat man es mit Spekulationsvereinen zu tun. Das Wort κοινωνός ist hier mit „Geschäftsfreund“ zu übersetzen.

Sub 2 ist die Rede von Demosthenes XXXVI. 13, 37 und 43. Hieraus kann man schlieszen, dasz es τράπεζαι gegeben hat die mehr als einen Inhaber hatten. Welche Betriebsform diese Ge-

schäftsgemeinschaft gehabt hat, läßt sich nicht mit Bestimmtheit sagen. Sie scheint mehr als eine Gelegenheitsgesellschaft gewesen zu sein: die *κοινωνοί*, welche die „Bank“ von Pasion pachteten, pachteten sie für zehn Jahre. Ihr Zusammenschluß hatte wahrscheinlich den Zweck, alle mit ihrem Geschäft zusammenhängenden Handlungen zu verrichten. Vielleicht war nur einer der *κοινωνοί* haftbar und waren die andern „stille Teilhaber“. Dennoch kann man da noch nicht von einer Kommanditgesellschaft sprechen, da, um Lehmann (S. 22 sq.) zu zitieren:

- „1. eine korporative Struktur der Gesellschaft nicht erwiesen ist;
2. die beschränkte Haftung aller Gesellschafter nicht vorhanden ist;
3. von einem festen Grundkapital und einer Zerlegung desselben in übertragbare Antheile nicht die Rede ist“.

Die betreffende Betriebsform mag eine gewisse Ähnlichkeit mit der „stillen Gesellschaft“ aufweisen; die Unterschiede sind jedoch sehr grosz.

Die *ἐγγυητοί τῆς τραπεζῆς* (Dem. XXXIII. 10), in denen man gewöhnlich „stille Teilhaber“ erblickt, dürften Berufsgenossen gewesen sein, die aus Solidaritätsrücksichten Bürgschaft leisteten: wie bei den Bauern oder Pächtern die Bürgschaft als gegenseitige Hilfeleistung vorkommt, mag dies bei den Trapeziten der Fall gewesen sein. Auf jeden Fall läßt sich nicht beweisen, daß die *ἐγγυητοί* „Kommanditisten“ gewesen wären.

Sub 3 werden die Quellen unseres Wissens in bezug auf die Geschäftsgemeinschaft im Bergbau geprüft: Xen., Vectig. IV. 32; Dem., XXXVII. 38; XLII. 3; Hyperides III. 32 sqq. und einige fragmentarische Inschriften: C.I.A. 781 und 782.

Über das wechselseitige Verhältnis der Bergwerkbesitzer ist nichts bekannt. Was Epicrates cum suis (Hyper. III) betrifft, ist anzunehmen, dasz sie eine Privatregelung hatten: ihre Geschäftsgemeinschaft dürfte, wie diejenige der vier Pächter von Pasion's „Bank“, den ungefähren Charakter einer Kommanditgesellschaft gehabt haben, wobei freilich die groszen Unterschiede (siehe oben) zu beachten sind.

Für die sub 4 besprochene Geschäftsgemeinschaft bei der Steuerpacht liegen folgende Quellen vor: Andocides I. 133 sqq., Lycurgus, C. Leocr. 19 und 58, Plutarchus, Alcibiades

c. V. Aus dem Material geht hervor, dasz ein einziger Mann die Staatssteuern pachtet und dasz dieser Pächter (ἀρχώνης) sich Teilhaber wählt. Die μετέχοντες sind bald weniger begütert (die ἐκλέγοντες werden wohl zu ihnen gehört haben), bald sind es Wohlhabende. Auch hier kann man sich wieder die Betriebsform denken, die „sich der Kommanditgesellschaft annähert“.

Schlüsse

Es hat eine Geschäftsgemeinschaft gegeben: 1. in (See)handel und Schifffahrt; 2. bei den Trapeziten; 3. im Bergbau und 4. bei der Steuerpacht. Die griechische Theorie, die griechische Gesetzgebung und der griechische Sprachgebrauch haben nie Wirtschaftsgenossenschaften und Vereine für ideale Zwecke unterschieden; sie haben nie einen Unterschied gemacht zwischen „v e nnootschap“ und „g enootschap“.

Die Geschäftsgemeinschaft hat sich nie zu einer festen Rechtsform herausgebildet: weder die Firma mit der persönlichen Haftung jedes Teilhabers, noch die A.G. mit ihrer Trennung von Aktienkapital und Vermögen der Teilhaber. Einige Daten deuten darauf hin, dasz es eine Betriebsform gegeben haben musz, die sich gewissermaszen mit der Kommanditgesellschaft vergleichen läßt, obgleich die Unterschiede von ihr sehr grosz sind.

Die übliche Geschäftsgemeinschaft hatte in der Regel den Charakter einer „Gelegenheitsgesellschaft“ oder eines „Spekulationsvereins“.

Die Erklärung für das häufige Auftreten der Geschäftsgemeinschaft ist in den meisten Fällen das Bedürfnis, das Risiko zu verteilen; sie ist nicht ein Mittel, grosze Kapitalien zusammenzubringen. Sie deutet also nicht auf eine hohe wirtschaftliche Entwicklung, sondern ist eine Folge der Unsicherheit im Wirtschaftsleben, welche der schwachen wirtschaftlichen und politischen Entwicklung eigen ist.

Oft sind die Zusammenarbeitenden Brüder; häufiger heissen sie φίλοι: im Verhältnis zwischen den Teilhabern überwiegt das persönliche Element.

INDICES LOCORUM

TWEEDE HOOFDSTUK

KOINΩNOΣ

Aeschines II. 145	42	Demosthenes IX.	71	Hesiodus Theog.	595,
—, III. 257	38	—, XVIII.	21	601	26, 44
Aeschylus Agam.		—, XIX.	202	Hesychius s.v.	
1036 sq.	33	—, 209	39	κοινωνός	26
—, 1352	42	—, 280	34	—, ἱερῶν κοινωνοί	
—, Suppl. 339 sq.	35	—, XXIV.	177		33 n. 1
Alex. Aet. V. 15		—, XXIX.	20	Homerus Ψ 205 sq.	34
26, 33 n., 45		—, XXXII	46	—, a 25	34
Antiphanes Gemini I		—, XXXII. 7	37, 39	—, ζ 181 sqq.	40 n.
27		—, XXXIII. 15. 16	39	—, η 66	40 n.
Antiphon III. γ. 10	37, 38	—, XXXIV.	38	—, η 201 sq.	34
—, V. 68	38	—, XXXV	46	Inscriptiones Ath.	
Aristophanes Ranae		—, XLIII. 30	39	Mitt. 1895, 117 n. 3	35 n.
750	35	—, XLVI. 17	40	—, B.C.H. VIII. 463	35 n.
Aristoteles Top. 161a		—, XLIX	46	—, Rec. inscr. jur. I. XI	33
37	36	—, LII	46	—, II. XXVIII	33 n. 1
—, Eth. Nic. 1133b 3	32	—, LIV. 33	39	Isaeus IX. 13	32, 46
—, —, 1160a 14 sqq.		—, LVI	46	Isocrates III. 40	40 n.
—, —, 1160a 14 sqq.		—, LVI. 1	45	—, XII. 178	30
—, —, 1160a 14 sqq.		Dinarchus I. 32	31	—, —, 184	46
—, —, 1160a 14 sqq.		Epictetus Diss. I. 22		—, XIV. 57	37
—, —, 1160a 14 sqq.		10	43 n. 1	Menander Disc. 536	
—, —, 1160a 14 sqq.		—, —, II. 14. 8	43 n. 1	27	
—, —, 1160a 14 sqq.		—, —, III. I. 21	28 n. 1	Philemon Fr. 38	42
—, —, 1160a 14 sqq.		Epigr. Graeca (Kai- bel), 241a 3	40 n. 1	Pindarus P. III. 28	
—, —, 1160a 14 sqq.		Euripides Electra 600		—, P. III. 47	26, 38
—, —, 1160a 14 sqq.		—, Electra 637	35	—, N. V. 27	26, 44
—, —, 1160a 14 sqq.		—, Herc. Fur. 149		Plato Epist. III. 316 D	
—, —, 1160a 14 sqq.		26 n. 1, 40 n. 1		—, —, VII. 325 A	31
—, —, 1160a 14 sqq.		—, —, 340 26 n. 1, 40 n. 1		—, —, VII. 327 C	38
—, —, 1160a 14 sqq.		—, —, 583	27	—, —, VII. 332 A 30, 31, 37	37
—, —, 1160a 14 sqq.		—, —, Ion 771	28	—, —, VII. 333 B	28
—, —, 1160a 14 sqq.		—, Iph. Taur. 1173		—, —, VII. 337 D	31
—, —, 1160a 14 sqq.		32 n. 1, 44, 45		—, —, VII. 350 C	32
—, —, 1160a 14 sqq.		—, —, 279, 979, 1037, 1039,		—, —, Gorgias 487 C	41
—, —, 1160a 14 sqq.		1047	44		
—, —, 1160a 14 sqq.		—, —, Medea 1361	28		

Plato Hipp. Min. 363 A	Xenophon Instit. Cyri	Epictetus Diss. II.
—, Laches 179 E	II, 3. 3	10. 14
—, Leges I. 642 B	—, IV. 2. 21	—, III. 13. 5
—, III. 699 D	—, VI. 1. 40	—, IV. 5. 17
—, IV. 708 C	—, VII. 5. 35	—, II. 1
—, V. 729 C	—, —, 36	—, Fragm. Schenkl p. 472,
—, V. 730 E	—, —, 71	477, 478
—, VI. 755 C	—, VIII. 1. 16	
—, VI. 783 E	—, —, 25	Harpocration s.v.
—, VII. 810 C	—, —, 36	δατείσθαι
—, VII. 868 D, E	—, —, 40	—, κληροῦχοι
—, X. 891 B	—, Memor. II. 1. 32	—, κοινωνικῶν
—, XI. 921 C	—, —, 6. 24	Hesychius s.v. κοινὸς
—, XII. 968 A	—, —, 26	Ἑρμῆς
—, XII. 99 C	—, Oec. III. 15	
—, Phaedo 65 A	—, VII. 11 39, 40 n., 41	Inscriptiones B.C.H.
—, Phaedrus 239 C	—, —, 13	L. 93
—, Politicus 303 B	—, —, 30	Isaeus XI. 21
—, Protagoras 324 E	—, —, 42	Lucianus Timon 56 53
—, Resp. I. 333 A	—, IX. 12	
—, II. 369 C	—, X. 3	Marcus Aurelius
—, II. 370 D		Antoninus III. 4. 3;
—, II. 371 E	Ἐπικοινωνὸς	IV. 33. 3; V. 1. 7; 6. 6;
—, II. 380 C	Hippocrates De dec.	6. 8; 29. 2; 30. 1; VI. 7;
—, V. 450 A	habitu 5	14. 2; 23. 1; 30. 4; VII. 52;
—, Theaet. 172 C	Κοινωνικός	55. 3; 64. 1; 67. 3; 72;
—, Tim. 20 D	Archytas Stob. II. 31.	VIII. 2. 2; 12; IX. 6; 23. 2;
	120	31. 2; XI. 4; 21. 3; 37;
Plutarchus Mor.	Aristoteles Eth. Nic.	XII. 20. 2; 30. 6
679 D	1159b 32	
	—, 1161b 11	Plato Def. 411 E
Pollux I. 152	—, Eth. Eud. 1242a 1	—, Leg. I. 640 B
37 n. 1, 39 n. 1,	—, —, 1242a 20 sqq.	—, Resp. V. 466 D
III. 5	—, Politica 1283a 38	—, Soph. 248 A
—, VIII. 10	—, Rhet. 1401a 20	
—, 134	—, Resp. Ath. 52. 2	Pollux VIII. 134 en 136
	—, 52. 5	56
Sophocles Ajax 285	—, 56. 6	
—, Trach. 546	—, 59. 5	Suidas s.v. κοινὸς
—, 730	Ps. Arist. de virt. et de	Ἑρμῆς
—, Fragm. 1074	vit. II. 6	
	—, V. 1	Theophrastus Char.
Suidas s.v. Κοινωνός	Chrysippus (v. Ar-	30. 9
	nim) III. 43. 66 sqq.	53
Thucyd. VII. 63	Cicero de off. I. 14. 42	Ulpianus Dig. Tit. 1
—, VIII. 46	50	Instit. h.t. 1
	50	50
Xenophon Cyri Exp.	Demosthenes XIV	Ἄκοινωνητος
VII. 2. 38	16	Archytas Stob. IV. p.
—, Hist. Graeca II. 3. 17	49, 54, 56, 57	86
—, —, 19	Diotogenes Stob. IV.	58, 59
—, VI. 3. 6	7. 62	Aristoteles Top. 117b
—, Instit. Cyri II. 2. 25	47. 53	31
26, 37	Epictetus Diss. I. 23. 1	59
	51	Diod. Sicul. 4. 81. 5
	—, —, 28. 20	59
	52	

Epictetus Diss. I. 19	Aeschylus	Eth. Nic. 1101a 35	92
14	Choeph. 166	—, 1102b 30	93
—, II. 20. 16	Septem 1033	—, 1118a 25	74
—, IV. 6. 35	Supplices 321	—, 1126b 12	79
Euripides Androm.	Aesopus 3	—, 1160a 19	67 n. 1
470 sqq.		—, 1162b 22	97
Marcus Aurelius	Appianus	—, 1164b 3	79
Antoninus II. 1. 1;	Bell. civ. I. 4. 31	—, 1164b 15	96
2. 4; VIII. 34. 1; X. 6. 5;		—, 1170b 11	79
XI. 18. 20; XII. 23. 5	Archilochus	—, 1172b 35	95
—, III. 5. 1	Fragm. 89 (Diehl)	Eth. Eud. 1215b 13	92
Plato Gorgias 507 E		—, 1216a 35	74
—, Leg. VI. 768 B	Archytas	—, 1217a 25	74
—, VI. 774 A	Stob. I. 48. 6	—, 1245a 16	79
—, XI. 914 C	Aristophanes	—, 1245a 19	72 n. 1, 79
Suidas s.v. ἀκοινώνη-	Aves 651 sqq.	Politica 1254b 22	93
ΤΟΣ	—, 653	—, 1260b 39	78
Δυσκοινώνη-	Eccles. 590 sqq.	—, 1261a 1	76
ΤΟΣ	Plut. 837	—, 1261a 5 sqq.	76
Marinus IV	Vespae 692	—, 1263a 7	76
	—, 692 sq.	—, 1263b 24	76
Plato Resp. VI. 486 B		—, 1268a 18	66
	Aristoteles	—, 1271a 4	66
Plutarchus Demetrius	Categ. 15a 27	—, 1272b 20	92
3	Topica 123a 25	—, 1273b 28	70
	De soph. el. 175a 14	—, 1275a 8	78
Pollux V. 143	—, 179b 16	—, 1275a 10	98
	Met. 354a 2	—, 1275b 18	66
Themistius XXI, p.	De anima 411b 29	—, 1276a 4	66
258b	—, 415b 2	—, 1277b 34	66
	De somno I 453b 15	—, 1279a 32	65
Eὐκοινώνητος	—, 454b 15, 24 en 27	—, 1280a 26	84
Aristoteles Eth. Nic.	De respir. 479a 7	—, 1280b 17	84
1121a 4	De spiritu 481b 25	—, 1280b 22	65, 97, 98
Themistius XXII, p.	Hist. anim. 488b 25	—, 1280b 25	84
269 C	—, 496b 30	—, 1289a 3	65
Ἀξιοκοινώνη-	—, 513b 6	—, 1291b 36	66
ΤΟΣ	—, 514b 35	—, 1292b 24	66
Plato Leg. X. 909 A	—, 589a 1	—, 1293a 4	66
—, XII. 961 A	—, 608a 17	—, 1293a 8	66
—, Resp. II. 371 E	De part. anim. 650a 2	—, 1295a 30	94
Pollux V. 143; VI. 28;	—, 667b 10	—, 1295b 25	69
VIII. 135	—, 674a 7	—, 1297a 40	66
	De motu anim. 705b 13	—, 1309a 27	66
ΚΟΙΝΩΝΕΙΝ	—, 707a 27	—, 1319b 2	66
Aeschines	De gen. anim. 720a 9	—, 1322a 7	83
II. 54	—, 729b 5	—, 1328b 6 sqq.	70, 98
II. 97	—, 731b 1	—, 1328b 24	70
II. 145	—, 736b 29	—, 1328b 30	70
III. 96	—, 736b 30	—, 1330a 5	69
	—, 753a 12	—, 1332b 26	66
	—, 761b 10	—, 1339b 40	94
	Problem. 925a 27	—, 1340a 32	92
	—, 926a 31	—, 1340b 24, 25, 32 en	42
	—, 926b 10		94
		—, 1341a 1	94
		—, 1453b 10	81

Fragm. 52	94	Diod. Sicul. passim	Isocrates	
—, 209	79	71 n. 1	III. 40	63
—, 422	77	—, 15. 29. 1; 16. 60. 1	IV. 2	80
Athenaeus, 14. 617. 18		Dion. Halic. 3. 52	—, 110	65
75 n. 1		71 n. 1	—, 167	64
Demosthenes		Diphilus	V. 131	71
V. 19	65	Mercator 12 sqq.	VI. 43	72
VII. 30	65		VII. 31	78
X. 45	78	Ephippus Neg. 1 sq.	IX. 10	93
XIV. 16	77		X. 54	91
XVII. 6, 15 en 16	65		XII. 71	91
XVIII. 58	82	Euripides	—, 198	91
XIX. 33	73	Androm. 915	XIV. 8	66
—, 45	73	Cyclops 471	—, 46	64
—, 132	67	Electra 1048	XV. 105	64, 65
—, 157	73	Helena 702	XVI. 38	64
—, 188	73	—, 1207, 1212	XIX. 10	75
—, 190	68	Hercules Fur. 149	XX. 15	64
—, 205	73	Heraclidae 300	Epist. II. 10	91
—, 222	73	Iph. Taur. 1067	—, V. 2	66, 97
—, 225	70 n. 1	Medea 302	—, IX. 8	93
—, 334	82	Orestes 1055	Josephus	
XX. 25	82	—, 1591	Arch. VII. 74. 4	71 n. 1
XXI. 118	85	Fragm. 645	Lucianus, Alex. 46	
—, 120	73	Harpocraton	89 n. 1	
XXIV. 159	71	s.v. $\delta\alpha\tau\epsilon\iota\sigma\theta\alpha\iota$	Lycurgus	
—, 189	82	Hermetica 13. 9	C. Leocr. 48	63
XXV. 33	80	Hippocrates, De frac-	Lysias	
—, 51	85	tis 9	XXXII. 4	76
—, 61	89	—, 10	Fragm. 315	76, 84
XXVI. 26	82	De articulis 41 en 45	Novum Testamen-	
XXXIV. 36	90	—, 49	tum	
XXXV. 33	75	—, 86	Galaten 6. 6.	87 n. 1
XXXVII. 10 en 38	98	Vectarius 30	Paroemiogr. Gr. I.	
XL. 58	82	Hyperides	388	89 n. 1
XLIII. 79	78	Pro Euxen. 3	Philemon	
—, 80	78	Homerus, Σ 57; I. 1;	Fragm. 150	82
LIV. 37	74	ω 515	Pindarus	
LVI. 11	74	Inscriptiones	Pyth. I. 97	75 n. 1
LVII. 28	78	Collitz, Dial. inschr. 1539a	III. 48	91
—, 35	82	51	Plato	
LVIII. 40	68	—, 2561b 48 62, 68 n. 3	Alcib. I. 125 D	65, 69, 97
LIX. 2	75	—, 3634a 7	—, II. 147 E	95
—, 98	72	Dittenberger, Syll. ³ 1106. 6	Conv. 209 C	77
Prooem. 25. 3	82	68 n. 3	—, 218 B	93, 95
—, 26. 3	72	Kern, Inschr. Magn. 34 en	Cratylus 434 B	79
Dinarchus		44	Crito 49 D	80
I. 24	71	Isaeus	Defin. 411 B	91
—, 33	71	VIII. 16	Epinomis 978 A	95
—, 34	71	XI. 21		
—, 77	64, 74			
—, 101	68			
II. 9	68 n. 1, 90			

Epist. III. 316 B	71	Resp., 369 E	87, 88	Oecon. VI. 3	79, 80
—, 323	72	—, 370 A	88	X. 4	77
—, VII. 324 A	72	—, 403 B	63	De venat. VI. 22	72
—, 333 B	62, 89	—, III. 411 C	69	ἘΠΙΚΟΙΝΩΝΕΙΝ	
Gorgias 507 E	83	—, IV. 440 B	74	Aeschines III. 44	99
Laches 180 A	79	—, V. 453 A	70	Anecdota Graeca	
Leges I. 632 B	97	—, 457 A	71	847. II	101
—, 639 C	72, 72 n. 1	—, 464 A	75	Aristoteles Analyt.	
—, 640 B	85, 96	—, 466 D	70, 72, 96	post. I. 77a 26	99
—, III. 686 A	71	—, 470 E	68	—, Top. IV. 123a 6	99
—, IV. 722 D	83	—, VII. 540 C	70	—, Oec. II. 1345b 16	99
—, 729 C	81	—, VIII. 556 A	96	—, 1346a 14	100
—, 730 E	88	Sophistes 248 A, B	96	Demosthenes XXVII.	
—, V. 736 D	89	—, 252 E	96	II	101
—, VI. 752 C	66	—, 253 A, B, C, E	96	—, XXIX. 36	99, 100
—, 753 A	65	—, 254 B, C	96	Hippocrates De frac-	
—, 753 B	66	—, 260 E	95	tis 31	99
—, 757 D	90	Timaeus 65 E	84	—, Praenot. liber 7	100
—, 768 A	80	Plutarchus		—, De victus ratione 24	99
—, 768 B	67	Vita Dionis c. 16	80 n. 1	Plato Cratylus 394 C	99
—, VI. 784 E	63	Polybius 3. 44. 6		—, Gorgias 464 C	99
—, VII. 801 D	84	—, 16. 26. 6	71 n. 1	—, Sophistes 251 D	100
—, 805 D	70	—, 21. 20. 4	65	Κατακοινωνεῖν	
—, 806 A	71	Sophocles		(κατακοινοῦν)	
—, VIII. 834 D	70	Trach. 546 sq.	63	Aeschines III. 66	
—, 836 C	63	Suidas s.v.		101, 103	
—, 844 B	76	ἐναύειν	89 n. 1	Aristides In Serap.	
—, 844 C, D	86	Thucydides		I. 93	102
—, 845 B	76	V. 79	62, 65	Demosthenes XXXII	
—, IX. 856 B	74	Vetus Testamen-		25	101, 103
—, 859 E	96	tum		Euripides Electra 1048	
—, 868 E	67	Job, 34. 8	72 n. 1	102	
—, 881 D	70	Xenophon		Oecumenius Comm. in	
—, 881 E	63	Conv. VIII. 21	63	Acta Apost. I. 8	103
—, X. 884	84	Cyri Exp. IV. 1. 24	94 n. 1	Philo Alexandrinus	
—, 889 D	81	VII. 6. 28	83	de spec. leg. III. 165	103
—, 909 A	67	Hiero III. 1	85	Plato Leg. IX. 881 D, E	
—, XII. 947 A	68	Hist. Gr. II. 4. 21	69, 81, 85	102	
—, 950 E	68	—, IV. 3. 13	64	Thucyd. I. 39. 3; VIII.	
Parmenides 158 D	96	—, VI. 3. 1	72	8. 1; VIII. 48. 3; VIII.	
Phaedo 65 C	83	—, VI. 5. 1	65	75. 3	103 n. 1
—, 66 A	83	—, VI. 5. 11	65		
—, 67 A	83	—, VI. 5. 22	65		
—, 80 E	83	Instit. Cyri VIII. 4. 6	68 n. 2		
Phaedrus 246 D	93	—, VIII. 7. 25	83		
—, 249 E	92	Lac. Resp. I. 9	81		
Philebus 46 B	96	—, XI. 3	74		
Politicus 260 B	80	Memorab. II. 6. 22	87, 88		
—, 269 D	94	—, II. 6. 23	98		
—, 281 E	70	—, III. 14. 1	68 n. 2		
—, 304 A	72	—, IV. 3. 12	64		
—, 308 E	95				
—, 309 E	94				
Resp. I. 333 A	97				
—, 335 E	72				
—, 343 D	97				
—, II. 362 B	97				

Προσκοινωνεῖν	Archilochus fr. 89	Eth. Eud. VII	129
Demosthenes XXXIV.	105, 131	—, 1241b 12 sqq.	131, 132
36	104	—, b 24	110 n. 3, 146
		—, b 34 sq.	131
		—, 1242a 33	107
Dio Cassius 37. 56. 3;		—, 1242b 2 sqq.	131
44. 21. 4; 66. 12. 3		—, 1243b 30	109
104 n. 1		—, 1245b 4 sqq.	117
		—, 1245b 6 sqq.	140
Inscriptiones S.I.G.³	Aristophanes Eccles.	Politica 1252a 1	
364	590 sqq.	141 n. 1,	109
	Thesmoph. 140	—, 1252a 7	109
		—, 1252a 26	110
Plato Leg. VI. 757 D	Aristoteles De mun-	—, 1252b 7	108
104, 104 n. 1	do 400b 5	—, 1252b 10, 13	111
—, Soph. 252 A	Anim. hist. 539b 1	—, 1252b 15	111
	108	—, 1252b 27 sqq.	108, 111
	—, 589a 1 sqq.	—, 1252b 31	110
	118 n. 2, 127	—, 1253a 15 sqq.	134, 140
	—, 612b 33	—, 1253a 37	135
Συγκοινωνεῖν	De gen. anim. 741a 28		
(συγκοινωνός)	108	—, 1255b 10	111 n.
Alexis Olynthia 1	108	—, 1256b 31	109
104	—, 756b 20	—, 1257a 20	111
	—, 777b 24	—, 1260b 27	109
Demosthenes XXXIX.	Metaph. I. 991a 8	—, 1260b 40	109
18	120	—, 1261 sq.	122
—, LVII. 2	Eth. Nic. 1108a 11	—, 1261b 13	109
	124	—, 17	109
	—, 1128b 6	—, 1262b 16	109
	—, 1129b 19	—, b 35	123
	—, 27	—, 1263a 17	140
Hippocrates De frac-	—, 1130a 2	—, 1263b 27	123
tis 85	—, 1132b 31 sqq.	—, 1264a 5 sqq.	108
104	—, 1133a 17 sqq.	—, 1264a 24	122
—, Vectarius 29	—, 24	—, 1264b 30	122, 123
	—, b 7, 15, 17	—, 1265a 5	122
Maspero Pap. gr. ép.	—, 1135b 12	—, 1266b 15	109
byz. 158. II	—, VIII	—, 1272b 15	109, 110
	—, 1155a 22 sqq.	—, 1275a 8 sqq.	123
	—, 1159b 25 sqq.	—, 1275a 13	123
Novum Testam. Rom.	—, 130, 134, 140, 141	—, 1276b 2	108
XI. 17; I Cor. IX. 23;	—, b 26, 31	—, 1276b 7	140 n. 1
Philipp. I. 7; Apocal. I. 9	—, 1160a 8 sqq.	—, 1276b 21	140 n. 1
105	—, a 14	—, 1276b 28	109, 110 n. 2
	—, a 19 sqq.	—, 1278b 17	108
	—, a 28 sq.	—, 1278b 25	108, 109, 110
KOINΩNIA	—, b 25	—, 1279a 21	109
Aesara Stob. I. 49.	—, 1161b 11	—, 1279b 17	109
27	111 n. 1, 130 n. 1	—, 1280b 8	109
105, 125	—, 1162a 4	—, 1280b 17 sqq.	127
	—, a 16	—, 1280b 22	149
Aeschines II. 54	—, b 22	—, b 30	123
120	—, 1163a 31	—, b 34	108, 109 n. 2
—, II. 56	—, IX	—, b 40	108, 108 n. 1
108 n. 1, 120	—, 1164a 20 sqq.	—, 1281a 3	109
—, III. 145	—, b 15		
116	110, 147, 148 n. 1		
Aeschylus fr. 50	—, 1171b 32		
105, 121	129		
	Magna Moralia II		
Alexis fr. 296	109		
124	—, 1194a 25		
	—, b 19, 23		
Amphis Ἰάλεμος. 3	109		
108	—, 1211a 11		
Antiphanes fr. 295	131		
124 n. 1			

- Politica, a 5 109, 109 n. 1
 —, 1289a 17 109
 —, 1295b 23 109, 110, 130
 —, 1295b 25 119
 —, 35 109
 —, 1299a 16 109
 —, 1324a 16 109
 —, 1325a 9 139
 —, 1325b 26 128
 —, 1326b 9 109
 —, 1328a 25 140
 —, 1328a 36 109
 —, 1332b 12 109
 —, 1334b 33 107
 Oec. I. 1343a 12 110
 —, 1343b 8 108
 —, 26 108
- Athenaeus XIV. 617.
 18 126 n. 1
- Cicero de rep. I. 25. 39
 109 n. 2
- Damoxenus Columni
 53 sqq. 126
- Demosthenes IX. 28
 120
 —, XVIII. 23 119
 —, XIX. 119 120
 —, XXXIX. 18 124
 —, XLVIII. 22 en 28 119
 —, LIV. 33 139
 —, LVII. 2 124
 —, LXI. 30 115 n. 1
- Dio Chrysostomus
 I. 40 113
 —, XXXVI. 31 135
- Diogenes Laertius
 III. 91 133, 141
 —, V. 1. 21 133
 —, VI. 72 122
 —, VII. 99 136
 —, VII. 124 106, 132
 —, VII. 131 122
- Dionysius Halic.
 Antiq. II. 30 137
- Ehippus Negot. I
 126
- Epicharmus Stob. IV.
 30. 6a 128
- Epicurus Usener p. 78
 133
- Euripides Bacchae
 1275 sq. 107
 —, Cyclops 471 118
 —, Her. Furens 1363
 137, 138
 —, 1377 137
 —, Iph. Taur. 254 127
 128 n. 3
 —, Phoenissae 15 121
 —, Rhesus 904 sq. 124
- Herodotus III. 16
 119 n.
- Hippocrates Defrac-
 tis 45 128
- Homerus a 105, 120,
 157, 214 119 n.
- Inscriptiones
 B.C.H. VIII. 463 139 n. 3
 —, LI. 73. 74. 77 113 n. 1
 Dittenberger O.G.I. I. 222
 115 n. 1
 Kern Inschr. Magn. 34
 115 n. 1
 S.E.G. IV no. 247, 250-255
 113 n. 1
- Isaeus IV. 20 147
 —, IV. 26 146, 147
 —, IX. 30 138, 141
 —, XI. 21 119, 127
 —, XI. 23 119
- Isocrates I. 25 120
 —, III. 40 106
- Longinus De sublim.
 32. 7 125 n. 1
- Lysias Fragm. 255 123
- III. Maccab. 4. 6
 106 n. 1
- Muson. Rufus XIV
 136
- Novum Test.
 Matth. VI. 27 119 n.
- Philo Alexandrinus
 Abr. 100 107 n.
- Pindarus Pyth. I. 97
 105, 125
 —, Nem. III. 11 126 n. 1
- Plato Apologie 36 B
 148 n. 1
 —, Conv. 182 C 131
 —, 188 C 114, 131
 —, 188 D 114
 —, 209 C 131
 —, Crito 112
 —, Definitiones 411 D 112
 —, 411 E 133
 —, 413 A 106, 132
 —, 413 B 124, 126, 132
 —, 413 D 109
 —, 413 E 109
 —, 415 C 118
 —, Epistulae III. 316 D 117
 —, III. 318 D 117
 —, VII. 323 B 131
 —, VII. 334 B 132
 —, Gorgias 507 E 131
 —, 508 A 131, 134
 —, Hipp. min. 374 E 137
 —, Laches 180 A 124
 —, 197 E 124
 —, Leges I. 632 B 148
 —, I. 636 C 107
 —, I. 639 C-640 A
 115, 139
 —, I. 639 D 139, 141
 —, I. 640 A 139
 —, III. 694 B 131
 —, IV. 716 D 114
 —, IV. 721 A 107, 143
 —, V. 729 C 112, 144
 —, V. 739 C 122
 —, VI. 771 E 107
 —, VI. 772 D 117, 122
 —, VI. 773 C 107
 —, VI. 773 D 125
 —, VI. 783 B 117
 —, VII. 805 A 123, 137
 —, VII. 805 D 117
 —, VIII. 828 D 145, 148
 —, VIII. 833 D 107
 —, VIII. 844 B 123
 —, VIII. 844 D 110, 123
 —, VIII. 845 B 123
 —, VIII. 856 B 148 n. 1

- Plato, IX. 861 E 149
 —, IX. 881 D 118, 139
 —, XI. 921 C 115, 145
 —, XII. 950 E 115 n. 1
 —, XII. 967 E 144
 —, XII. 969 B 131
 —, Parmen. 139 E 143 n. 1
 —, 151 E 143
 —, 166 A 143
 —, Phaedo 65 A 145, 148
 —, 100 D 142
 —, 111 B 115
 —, Philebus 25 E 143
 —, 26 B 116
 —, Politicus 261 D 111
 —, 266 E 111
 —, 268 C 111
 —, 271 E 111
 —, 274 E 111, 112
 —, 276 B 112
 —, 283 D 144
 —, 285 A 144
 —, Protagoras 322 C sqq. 135 n. 1
 —, Resp. I. 333 A 118
 —, I. 343 D 110, 147, 148, 148 n. 1
 —, I. 351 C 133
 —, I. 351 D 133
 —, II. 365 D 148 n. 1
 —, II. 369 B 149
 —, II. 371 B 110
 —, III. 402 E 143
 —, IV. 423 E 122
 —, IV. 439 B 117 n. 1
 —, V. 449 C 122
 —, V. 449 D 107, 121, 121 n. 3, 122
 —, V. 450 C 117, 121, 122
 —, V. 451 C 122
 —, V. 457 C 122
 —, V. 459 B 117 n. 1
 —, V. 461 E 107, 121, 122
 —, V. 462 B 108
 —, V. 462 C 145
 —, V. 464 A 108, 121
 —, V. 464 B 108, 121
 —, V. 466 C 117
 —, V. 476 A 145
 —, VII. 531 D 144
 —, VIII. 543 A 122
 —, VIII. 556 C 118, 140, 141
 —, IX. 576 D 117 n. 1
 —, Sophistes 119 n.
 —, 250 B 142, 144
- Plato, 251 D 143
 —, 251 E 142
 —, 252 A 143
 —, 252 B 143, 144
 —, 252 C 143
 —, 254 C 143
 —, 256 B 143, 144
 —, 257 A 143
 —, 259 E 143
 —, 260 E 143
 —, 264 E 141, 143
 —, Theaetetus 173 D 148 n. 1
 —, Timaeus 46 A 125
 —, 60 D 125
 —, 61 C 125
 —, 87 E 118
- Plutarchus Moralia
 97 E 135
 —, 138 B 106 n. 1
 —, 423 D 134
 —, 441 A 133
 —, 962 A 135
 —, 962 D 135
 —, 963 A 135
 —, 967 D 136
 —, 975 E 136
 —, 1038 E 136
- Ps. Plutarchus Pro nobil. § 8 133
- Pollux III. 5 113
 —, V. 93 139 n. 2
- Suidas s.v. Φαῦλον 123
- Thucydides III. 10 131
- Xenophon Hist. Graeca II. 4. 20 115 n. 1
 —, II. 4. 21 113
 —, Inst. Cyri II. 2. 25 118
 —, VII. 5. 71 118
 —, Oecon. VII. 13 146
 —, VII. 18 107
 —, X. 3 146
- Κοινώνημα
 Aristoteles Politica 128ob 17 152
- Demosthenes XIV. 16 152
- Dion. Halic. Antiq.^a I. 77 150
- Josephus Antiq. XVI. 7. 3 150
- Philodemus Περὶ οἰκ. XV. 13 151
- Plato Leges I. 639 C 153
 —, V. 738 A 150, 151
 —, Resp. I. 333 A 150, 151
 —, 343 D 151
 —, Soph. 253 B 153
- Plutarchus M. Porcius Cato 339 A 153
 —, Moralia 97 E 153
 —, 158 C 153
 —, 265 D 151
 —, 441 A 152, 152 n. 1
 —, 769 A 151
 —, 951 E 153
- Pollux V. 33 151 n. 1
- Κοινωνήσις
 Plato Politicus 310 B 153
- Ἐπικοινωνία
 Philodemus Vol. Rhet. II. 262. 16 154
- Plato Sophistes 252 D 154
- Theophrastus De odoribus 67 154
- Ἀκοινωνία
 Eusebius Hist. eccl. VI. 43 155
- Marcus Aurelius XI. 15. 5 154
- Menander Meineke IV. 279 154 n. 1
- Musonius Rufus XIV 155

Plato Epist. III. 318 E	Lysias fr. 315	156	Chrysippus Stob. II.	
—, Resp. VIII. 566 A	154		7. 5b	157, 158
Plautus Asin. 495	155	Plutarchus De frat.		
Ἄκοινωνησία		am. II		156
Aristoteles Politica		Stobaeus II. 7. 25		157
1263a 22 sqq.	156	Εὐκοινωνησία		
—, b 22 sqq.	156	Aristoteles Eth. Nic.		
—, Resp. Ath. 56. 6	156	1162b 22		159
Eusebius Hist. eccl.		—, 1164b 15		159
VI. 43	157	Politica 1283a 38		158
			Marc. Aurelius XI.	
			20	157, 158
			Ps.-Plato Def. 411 E	
				158
			Stobaeus II. 7. 4	158
			—, II. 7. 25	158, 159

DERDE HOOFDSTUK

Aeschylus	XXXIII. 6	182 n. 1	XLIX	167
Prom. 530	164 n. 2	—, 10	XLIX, 7	175
Andocides	XXXIV	167	—, 17	176
I. 10	194	—, 2	—, 31	175, 186
—, 38	191 n.	—, 5. 6	L. 13. 28	168 n. 1
—, 71	194	—, 8. 28	LII	167, 187
—, 94, 95	194	—, 29	—, 3	172 n. 1, 176, 177
—, 133 sq.		—, 34	—, 7	177
—, 190 n. 1, 193, 194, 195		—, 38	—, 13	178
—, 134	182 n. 3	—, 41	—, 20	177
Aristophanes	XXXV	—, 41	—, 21	178
Equ. 362	191 n.	—, 3	LVI	167
Aristoteles		—, 4	—, hypoth.	168 n. 1
Eth. Nic. 1160a 14 sqq.	163	—, 6	—, 1	178 n. 4, 179
Eth. Eud. 1241b 24		—, 7	—, 3	182 n. 1
164, 165 n. 2		—, 8	—, 5	179
Politica 1236b 22 sqq.	183	—, 168 n. 1, 173, 173 n. 1, 174	—, 6	168 n. 1, 178,
—, 1258b 21	172 n. 1	—, 10	—, 7	194 n. 4, 196
Resp. Ath. 47	187, 196	—, 10—13	—, 9. 10. 24. 42	179
Athenaeus		—, 12. 14	—, 45	179, 181
XIII. 611 F	185	—, 15	LVII. 28	165 n. 5
Auctor ad Heren-		—, 16	LIX. 27	194 n. 3
nium		—, 20. 23		
II. 13	176	—, 32	Euripides	
Demosthenes		—, 33	Orestes 1055	165 n. 5
XXIV. 96. 101	193	—, 34	Gaius	
XXXII	167	—, 42	Dig. 47. 22. 4	163
—, 2	167	—, 51	Harpocration	
—, 4	167, 168	XXXVI. 13. 37. 43	s.v. θίασος	166 n
—, 7	168	XXXVII.	Herodotus	
—, 8. 12. 14	168, 168 n. 1	—, 10	VIII. 99	164 n. 2
—, 15. 16	169	—, 38	Hyperides	
—, 17	167	XLII	III. 32 sqq.	187, 191
—, 21	168, 168 n. 1	—, 3	—, 34. 35	192
		—, 20		
		—, 21		
		—, 28		
		XLIII. 79		

Inscriptiones	C. Leocr. 17	198	l. 9 § 4. D. De publicanis
B.C.H. VI. 6 sq.	—, 19	193, 197, 198	XXXIX. 4
C.I.A. 781. 782	—, 22	198, 199	
Dittenb., Syll. ³ 955	—, 29. 30. 34. 55	198	Plato
I.G.A. 322	—, 58	193, 198	Conv. 174 C
Rec. inscr. jur.	—, 137	198	Ion 535 D
I. XI	—, 139	198, 199	Laches 179 B...
I. XIV A			Resp. II. 364 B
II. XXVIII. XXIX	Lysias		—, VIII. 556 C
	XXII	167, 182	Plutarchus
Isaeus	—, 17. 21	182, 195 n. 2	Alcibiades c. V
Fragm. 1	Fragm. 1	185, 186 n. 1	193, 197
Isocrates	Papyrus		Thucydides
XVII. 43	Revenue-Pap. 14. 10		II. 38. 1
Lexicon Seg.	—, 15. 1	195 n. 1	Xenophon
(Bekker) p. 264. 23	—, 34. 16	196 n. 4	Cyri Exp. VI. 6. 5
165 n. 6		195 n. 1	Memor. II. 1. 32
Lycurgus	Paulus		Oec. XX. 27
C. Leocr. 1. 5	l. 27 pr. D. De pactis II. 14;		Vectig. IV. 20
			—, IV. 32
			187, 188, 195 n. 2

STELLINGEN

I

De gemeenschap van zaken bij de Grieken heeft in den klassieken tijd noch den vorm der firma, noch dien der naamlooze vennootschap gekend; de gebruikelijke bedrijfsvorm is „de handeling voor gemeene rekening” geweest; slechts enkele voorbeelden wijzen er op, dat er ook een vorm van zakengemeenschap bestaan moet hebben, die eenigszins op dien der commanditaire vennootschap gelijk.

II

De opmerking van Hermann Rehm, Geschichte der Staatsrechtswissenschaft, 1896, p. 76: „Aristoteles gebraucht κοινωνία überhaupt nicht als einen spezifisch rechtlichen Begriff”, kan aldus algemeener gemaakt worden: „Het Grieksch kent κοινωνία niet als een zuiver juridischen term”.

III

De opmerking van Franz Poland, Geschichte des griechischen Vereinswesens, 1909, p. 164 n. †: „κοινωνία wird nie vom Verein, sondern nur von der „societas” gebraucht”, is onjuist.

IV

Erich Ziebarth concludeert in zijn boek „Aus dem griechischen Schulwesen”, 1914, p. 120 op onvoldoende gronden tot het bestaan van Grieksche „Lehrervereine” en „Schülervereine”.

V

De συγγραφή in de Lacritus-oratie is echt.
P. J. T. ENDENBURG

VI

Hoewel Wilamowitz de Cretensische afkomst van de godin Athene heeft aangetoond („Athena”, Sitzb. Berliner Akademie 1921), kan zij toch nog een Oosterschen of Egyptischen oorsprong hebben.

VII

In Ovidius, Ex Ponto I. 1. 37 sq. kan men geen aanwijzing voor het bestaan van een „armenzorg” te Rome vinden, zooals H. M. R. Leopold, De ontwikkeling van het Heidendom in Rome, 1918, p. 73 meent.

VIII

H. M. R. Leopold, De spiegel van het verleden, 1918, p. 22 sqq. en Uit de leerschool van de spade I, 1923, p. 229 sqq. gebruikt het woord „vakverenigingen” in een verkeerde beteekenis.

IX

Met Hemsterhuis leze men bij Suidas s.v. κοινός ‘Ερμῆς i.p.v. πρὸς τοὺς κοινούς: πρὸς τοὺς κοινωνοὺς.

X

In de zgn. „wet van Solon” bij Gaius, Dig. 47. 22. 4 voege men κοινωνοί achter ἱερῶν ὀργίων in.

XI

In Aristoteles, Eth. Eud. VII. 1242a 1: Λέγονται δὲ φιλίας συγγενική, ἑταιρική, κοινωνική, ἢ λεγομένη πολιτική worde κοινωνική geschrapt.

XII

In Aeschines, III. 66: οἱ δ’ ἀποδόμενοι καὶ κατακοινωνήσαντες (vl. κατακοινώσαντες) τὰ τῆς πόλεως ἰσχυρὰ μεγάλης ὀργῆς ἦσαν ἄξιοι verdient de varia lectio de voorkeur.

XIII

In Aristoteles, Politica IV. 1289a 3: Χρή δὲ τοιαύτην εἰσηγεῖσθαι τάξιν ἢ ν ῥαδίως καὶ πεισθήσονται καὶ δυνήσονται κοινωνεῖν moet met Rackham ἢ ν door ἦς worden vervangen.

XIV

Men kiese in Aeschylus, Prometheus 924 sq. de lezing van M² νόσον:

θαλασσίαν τε γῆς τινάκτειραν νόσον
αἰχμήν

XV

De opmerking van Wilamowitz, Euripides Hippolytos, 1891, p. 46, dat in de Medea van Euripides de Aegeus-scène „anstössig” is, is onjuist.

XVI

In Propertius, Carm. IV. 11. 66:
consule quo facto tempore rapta soror
leze men i.p.v. facto fati.

XVII

In Seneca, Dial. IV (de ira II) 29. 2: est aliquis suspicax et qui spectare ludos cupiat et ex longinquo tutoque speculeter quos collisit, leze men i.p.v. suspicax niet met Badstübner subdicax, maar dicax.

XVIII

Met H. Georgii, Philologus, Bd. LXXXIV, 1929, p. 102, behoude men de lezing van den codex A van Seneca, Dial. V (de ira III) 13. 4: contra nos potens malum et apud nos gratiosum, dum conspicimus, dum nostri sumus, advocemus.

